A CRITICAL STUDY OF

KRITYA KAUMUDI OF BRIHASPATI

(An Ancient Dharmashastra Treatise of Orissa)

11737

2
K
733

DR. JAYA KRISHNA MISHRA

Department of Dharmashastra,

SRI JAGANNATHA SANSKRIT UNIVERSITY,

PURI, ORISSA.

First Edition :

1986

(1000 Print)

© By the author

Available at :

Smt. Swarnalata Mishra, B. A.
C/o- Dr. J. K. Mishra,
P. G. Deptt. of Dharmashastra
Shri Jagannatha Sanskrit University,
Puri, Orissa.

Price :

Rs.

Printed by :

Sri Narayan Press,
Bali Sahi, Puri, Orissa.

Dr. G. C. Tripathi
M. A., Ph. D., D. Phil
PRINCIPAL

Ganganath Jha Kendriya
Sanskrit Vidyapeetha
Chandra Sekhar Azad Park,
Allahabad-2

Dated - 11. 7. 1986

FOREWORD

I feel great pleasure in recommending the present critical study of the KRITYA KAUMUDI OF BRIHASPATI to the Sanskrit scholars interested in the History of Dharma shastra of Orissa. Orissa has a long and magnificent tradition of the composition of erudite Dharmashastra works since it has a Dharmashastric tradition and school of its own which is different from the schools of Bengal and Mithila. It is unfortunate that Dharmashastra works of utkal are not so widely known outside Orissa. Only a few of them have seen the light of day till now and even they have not yet been properly studied.

The Kritya Kaumudi of Brihaspati throws a welcome light on the various festivals and Parvans observed by common folk of Orissa besides dealing with some of the important annual events connected with the temple of Lord Jagannatha. It refers to the opinion of hundreds of previous scholars and quotes from their works. As the author has rightly pointed out, the Kritya Kaumudi is a work belonging to 15th century A. D. When Orissa was being ruled by the Gajapatis Kapilendra Deva and Purushottama Deva. It is considered to be the

golden period of Orissan History. The Kritya Kaumudi throws a welcome light on the social and religious customs of this age. Hence it is of special importance for the social and religious history of the late medieval period of Orissa. This study has been written in chaste and polished sanskrit which makes it still more valuable. There is a special importance of such scholarly works written in sanskrit.

I congratulate Dr. J. K. Mishra for producing such a nice and scholarly work and believed that its publication shall be hailed by the Sanskrit scholars and Indologists all over India.

G. C. TRIPATHI
PRINCIPAL

Pandit Kulamani Mishra Sharma
RASTRAPATI SAMMANITA
Dharmashastracharya, Sahityacharya, Vedashastri,
Head of the Department of Dharmashastra.
Sri Jagannatha Sanskrit Vishvavidyalaya, Puri.
President- Utkal Sanskrit Research Society, Puri
President- Sri Jagannatha Vaidik Sikshanusthana,
Jagannatha Temple, Puri.

Residence :
Haveli Lane
Dolamandap Sahi
Puri-752001 (Orissa)
Date- 14-8-1986

आशीर्वादः

अतीव प्रमोदस्यायं विषयो यत् मामकीन्यश्छात्राः भगवत्याः सरस्वत्याराधनायामात्मानं विनियोजयन्ति, तत् कृपया लेखनीचालनमपि कुर्वन्ति। अद्य पुनर्विशेषेण परितुष्टोऽस्मि यत् श्रीमान् जयकृष्णमिश्रस्तस्य शोधप्रबन्धं धर्मशास्त्रनिबन्धकारबृहस्पतिविषयकं मुद्रायन्त्रादुद्भावयितुमिच्छति।

कोऽयं बृहस्पतिः, कतमाऽस्य जातिः, किं वाऽस्य उपनाम, को वा देशः, कश्च काल इति संशयनिराकरणाय न किमप्यनेन बृहस्पतिना तस्य कृत्यकौमुद्यामलेखि। तदर्वाचीना अपि तन्नामग्राहका नैतेषां संशयानामपाकरणक्षमं प्रमाणं दत्तवन्तः।

तथाप्ययं बृहस्पतिर्जात्या ब्राह्मण इति निरूपयितुं शक्यते। तदानीं ब्राह्मणानामेव एतादृशे व्यापारे सलग्नत्वदर्शनात् ग्रन्थे कर्मकाण्डभागस्योल्लेखाच्च। सत्यप्यस्य ब्राह्मण्ये निरूपिते किमित्यस्योपनाम आसीदिति न कथंचिदपि निरूपयितुं शक्यते। देशविषये त्वयम् उत्कलीय इति आयुष्मता ग्रन्थकृता जयकृष्णेन 75 पृष्ठे अष्टौ प्रमाणान्युपन्यस्तानि, यानि चास्योत्कलीयत्वसाधने पर्याप्तानि। कालविषये निरूपयितव्ये महत्

काठिन्यमनुभूयते। यत उत्कलदेशस्य धर्मशास्त्रनिबन्धकारेषु केवलं कालसारकारः गदाधरराजगुरुं विहाय नैकोऽपि कस्याप्याश्रयभूतस्य नृपतेर्नामोच्चारयति, येन तदीयकालनिरूपणं सुकरं स्यात्। एतेनैते विद्वांसः राजपरिपुष्टा नासन् इति सम्यक् परिज्ञायते। यद्यपि बृहस्पतिः राजनाम न दर्शयति तथापि केषांचित् प्राग्विदुषां नामान्यपि कीर्त्तयति। यथा शम्भुकर-विद्याकर-जीमूतवाहन-शंखधराः, तथा अस्य कृत्यकौमुदीमपि केचन प्रख्यापयन्ति यथा विप्रमिश्र-विश्वनाथमिश्र-कृष्णमिश्र-गदाधरराजगुर्वादयः। अतः विद्याकर-विप्रमिश्रयोर्मध्येऽयं स्थापयितुं शक्यते, निर्णीतं च तथाऽनेन ग्रन्थकृता।

आसीत् स कालः, यदा एवंभूतानां ग्रन्थानां ग्रन्थकाराणां च सुमहानादर आसीत्। उक्तं च व्याकरणमहाभाष्यकारैः "न वा राजाज्ञाऽस्ति, न वा धर्मशास्त्रकाराः निर्दिशन्ति" इति। एतेन धर्मशास्त्रकाराणां निर्देशः राजाज्ञावत् स्वीक्रियते स्म। कदाचित् राजानोऽपि प्रायश्चित्तादौ धर्मशास्त्रिभिरादिश्यन्ते स्म। अतएवैते सर्वथा नृपाश्रिता न भवन्ति। "विनाश्रयं न वर्त्तन्ते कविता-वनिता-लता" इत्युक्तिः काव्यादिविषयिणी, न तु धर्मशास्त्रविषयिणी। तत एव एतैः बृहस्पत्यादिभिः राजानो नोदाहृताः।

स्मृतिनिबन्धकाराणां विचार एव तेषामुपादेयानुपादेयतायां निमित्तं भवति। यस्य निर्णयः समीचीनः स एव प्रशस्यते। तथा हि अनेन बृहस्पतिना सांवत्सरिकश्राद्धनिषेधं प्रकृत्य

"पितरि उपरते पुत्रो मातुः श्राद्धान्निवर्त्तते।
मातर्यपि च वृत्तायां पितुः श्राद्धादृते समाः॥

इति वचनमुदाहृत्य "ऋते समा" इति सांवत्सरिकश्राद्धं वर्जयित्वा "इदं तु सन्निहितवाक्येन एव संबध्यते, न तु पूर्ववाक्येनापी"ति। तदुक्तं स्मृत्यन्तरे—"मातर्यपि च वृत्तायां श्राद्धं कुर्वीत पैतृकम्।
तस्या न वत्सरं कुर्यात् प्रेते पितरि च क्वचित्॥"

वत्सरं सांवत्सरिकम् । पूर्ववाक्ये नञो न सम्बन्धः, कुर्यादिति पुनरुपादानात् इत्युक्तम् । अत्र पितृसंवत्सरे मातृसांवत्सरिकं न कुर्यात् । मातृसंवत्सरे तु पितृसांवत्सरिकं कुर्यादिति सिद्धान्तोऽनेन गृहीतः । श्राद्धप्रदीपकृत् विप्रमिश्रस्तु "ऋते समा" इति बहुवचनात् उभयोः सांवत्सरिकं तु कर्त्तव्यम् । अस्मद्देशेषु निर्विगानमातृसांवत्सरिकानुष्ठानादसंबन्धव्यवायाभावादनुषङ्गाधिकरणन्यायसम्भवादुभयत्रान्वय एवेति तत्त्व"मित्युक्त्वा "कौमुदीकारस्तु "मातर्यपि च वृत्तायां श्राद्धं कुर्वीत पैतृकम् ।

तस्या न वत्सरं कुर्यात् प्रेते च पितरि क्वचित् ॥"

अत्र उपरि वत्सरपदसत्त्वेन प्रायःपाठात् पैतृकं सांवत्सरिकम् । नञश्च क्रियापदसत्त्वेन उत्तरवाक्येन एव सम्बन्धः । एतद्वाक्यस्य प्रामाण्ये मातृसांवत्सरिके विकल्प" इत्याह ।

अत्र विप्रमिश्रेण कौमुदीकारस्य बृहस्पतेः "पितर्युपरते" इति श्लोकस्यार्थः अन्यथा कृतः । तथा हि बृहस्पतिमते पितरि उपरते पुत्रः मातुः श्राद्धात् निवर्त्तते । मातरि अपि मृतायां पितुः समा (सांवत्सरिकश्राद्धम्) ऋते श्राद्धात् निवर्त्तते । अर्थात् पितृसंवत्सरे मातृसांवत्सरिकं न कार्यं, मातृसंवत्सरे तु पितृसांवत्सरिकं कार्यमित्याह । विप्रमिश्रस्तु "ऋते समा" इति वाक्यद्वये सयोज्य उभयोः सवत्सरे उभयोः सांवत्सरिकं कार्यमित्याह । परवर्त्तिना गदाधरराजगुरुणा बृहस्पतेर्मतमेवाद्दतं, न तु विप्रमिश्रस्य ।

गदाधरमतं यथा— तस्माज्जनकमरणाब्दे मातृवार्षिकमपि न कार्यम् । मातृमरणाब्दे तु पितृवार्षिकश्राद्धमात्रं कार्यम् इति इयान् एव भेदः । अमावास्यादिनित्यश्राद्धानि उभयोरप्यब्दे न कार्याणीति सिद्धान्त" इत्युक्त्वा महताऽऽडम्बरेण विप्रमिश्रमतं खण्डितं राजगुरुणा । एतेन बृहस्पतेः विचारः विद्वद्ग्राह्यः देशाचारानुकूल इति सर्वथा मन्तव्यम् । इत्थं बहुषु स्थानेषु कृत्यकौमुदीमतमाद्रियते ।

कृत्यं च "विहितकर्मजन्यो धर्म" इति धर्मलक्षणं लक्षयतां मतेन धर्मप्रसवि, "अग्निहोत्रं जुहुयात्", "दशपौर्णमासाभ्यां यजेते" त्यादिना चोदनाधर्मपरैव। निषेधलङ्घनं तु पापोत्पादकं, न तु धर्मकारकम्। लोके च नहि कश्चित् मद्यं न पिवतीति न चोरयतीति धार्मिक इत्युच्यते, यथा यागादिकर्त्तृत्वेन जपस्तीर्थयात्रादिकर्त्तृत्वेन। रागप्राप्तानां वर्जनं तु विधिकोटिप्रविष्टं, न तु निषेधात्मकम् तेन हि इन्द्रियनिरोधात्मकं ब्रह्मचर्यादिविध्यङ्गत्वेन कृत्यान्तर्भुक्तम्। सर्वत्र विधौ निषेधोऽपि सहकारित्वेनागच्छति। तत एव विधेरेव प्राधान्यम्। अतएव धर्माचरणे सहायकतया कृत्यग्रन्थस्य नितरामावश्यकता अस्तीत्युपलभ्य बृहस्पतिना कृत्यकौमुदी सम्पादिता।

एवम्भूतस्य प्राचीनस्य देशाचारपरस्य गहनान्धकारे समाच्छन्नस्य ग्रन्थरत्नस्य उद्धार अपेक्षित एव। अस्य ग्रन्थस्य उपरि शोधकर्म सम्पाद्य तथा तत्सन्दर्भं च प्रकाश्य बृहस्पतेराच्छन्नः प्रभावः सम्यक् स्फुटीकृतोऽनेन इति सर्वथाऽयं धन्यवादार्ह एव। आशासे चाचिरात् मूलग्रन्थोऽपि मुद्रितः सन् लोकलोचनमागच्छतु।

इति शम्।

श्रीकुलमणिमिश्रशर्मा

उपोद्घातः

देवभूमिरियं भारतभूमिः। देवभूमावस्यां भारतीयार्यजनसंस्कृति-संरक्षणार्थं देवानां भाषाऽपि प्रचलिता आसीत्। तस्मादेव कालादार्यजन-परम्परया प्रथिता सा देवभाषा अद्यापि जनानां मुखान्निस्सरति। पुनश्च मुखनिस्सृततया सा जीविता सती श्रवणमाध्यमेन स्मर्यमाणत्वात् श्रुतिरिति वेदस्य नाम अभवत्। स च वेदः सनातनीयानां भारतीयानां मूलधर्मग्रन्थश्चासीत्। अनन्तरञ्च प्राक्तनैः महर्षिभिः जनानामाचरण-व्यवहारसौकर्यार्थं स्मृतिशास्त्राणि विरचितानि। तत्र पुनः महर्षिप्रणीतानां स्मृतिशास्त्राणां मध्ये कदाचिच्च समुपस्थितानां विषममतानामेकवाक्यता-करणाय भाष्यकाराः प्रयत्नं कृतवन्तः। अनन्तरं देशकालादिधर्माणां व्यवहारसौकर्यार्थं विभिन्नेषु प्रान्तेषु धर्मशास्त्रीयनिबन्धग्रन्थाः विरचिताः। ते च निबन्धकाराः प्रादेशिकानुष्ठितधर्माणां धर्मकृत्यानां च वर्णनं मुख्यरूपेण कृतवन्तः। तथा चोत्कलेष्वपि प्रादेशिकधर्मप्रतिपादयद्भिः धर्मधुरीणैः निबन्धकारैः उत्कलेषु प्रचलिताचाराणां व्यवहृतपर्वणां चोल्लेखनपूर्वकं निबन्धग्रन्थाः प्रणीताः। एवमेवोत्कलेषु विरचितानां धर्मशास्त्रीयनिबन्धग्रन्था-नामनुशीलनमपि दुष्करं भवति। ते च लोकलोचनागोचरीभूताः शतसहस्र-संख्यकाः तालपत्रात्मकग्रन्थाः प्राप्यन्ते। अद्यावधि चोत्कलराज्यसंग्रहालये पञ्चाशत्सहस्रसंख्यकाः तालपत्रात्मकाः ग्रन्थाः संगृहीताः, संरक्षिताश्च वर्त्तन्ते। ते च निबन्धग्रन्थाः देशविदेशेष्वपि प्रकाशिताः भवन्ति, प्रसिद्धिं चापि भजन्ते।

अतः शोधकर्मणि प्राचीनदुर्लभग्रन्थसम्पादनमावश्यकमिति कर्तृपक्षैः निर्दिष्टत्वात् ग्रन्थनिरूपणावसरे चक्षुगोचरीभूतेषु बहुष्वप्रकाशितेषु ग्रन्थेषु अयमेव कृत्यकौमुदीग्रन्थः दृष्टिपथारूढः संजातः। सोऽपि कृत्यकौमुदीग्रन्थः उत्कलीय धर्मशास्त्रनिबन्धग्रन्थेषु प्राचीनः प्रामाणिकश्चेति मत्वा तस्य समीक्षणात्मकाध्ययने प्रवृत्तिर्जाता। गुरुजना अपि तस्यैव ग्रन्थस्य समीक्षणे मर्यादावृद्धिर्भविष्यति इति कृत्वा मां प्रवर्त्तयामासुः।

कृत्यकौमुद्याः षट् प्रतिलिपयः मया अद्यावधि दृष्टाः। उत्कलस्य विभिन्नस्थलेभ्यः संगृहीताः ताः प्रतिलिपयः उत्कलराज्यसंग्रहालये अधुना संरक्षिताः वर्त्तन्ते।

सेयं कृत्यकौमुदी प्रकरणत्रयात्मिका। कालविवेक-प्रायश्चित्त-दानप्रकरणेषु विभक्ता सा कृत्यकौमुदी द्विशताधिकतालपत्रात्मिका वर्त्तते। तत्र पुनः कालविवेकप्रकरणं महद्भागमावहति। कृत्यकौमुदीग्रन्थे धर्मशास्त्रस्य मुख्यविषयत्वेन पर्व-श्राद्ध-स्नान-दान-प्रायश्चित्तानि प्रदर्शितानि। तत्र प्रथमतः कालविवेकप्रकरणे सर्वेषां व्रतोपवासादीनां जयन्तीव्रत-एकादशी--श्राद्ध-पौर्णमासी - संक्रान्ति-ग्रहण-युगादि-अपरपक्ष - अधिमास-देवशयन-पार्श्वपरिवर्त्तनोत्थापनादीनां पुण्यकर्मणां ग्राह्यकालश्च निरूपितः। तिथिनक्षत्रवारादयः पाप-पुण्ययोः साधनमिति गार्ग्यवचनानुसारं प्रथमतः सर्वेषु कर्मसु पालनकालश्च दृष्टिपथारूढः भवति। अतः कालनिर्णयानन्तरं बृहस्पतिः पूजाविधि-कथा-प्रतिष्ठा फलादीनां वर्णनं करोति। लौकिक-व्रतोपवासादयः एव धनपुत्रायुरारोग्यादीनां लौकिकफलानां दातारः। अतः ऐहिकफलदातृत्वात्,सारल्यात्,लोकव्यवहारे प्रचलितत्वात्, भोगसाधनत्वात्, मोक्षप्रदायकत्वाच्च लौकिकव्रतानां प्रसिद्धिस्तथा प्राचुर्येण प्रचारो अवलोक्यते। अतः आर्यजनसंस्कृतिसंरक्षणार्थमभिलाषपूरणार्थं च लौकिकव्रतानां महत्त्व-मत्यधिकमिति मत्वा बहुधर्मशास्त्रनिबन्धकारैः व्रतसम्बन्धिनः निबन्धग्रन्थाः प्रणीताः। तदनन्तरं पुरुषोत्तमक्षेत्रे विहितानां स्नानयोगादीनां तथा गङ्गास्नानविध्यादीनां वर्णनं बृहस्पतिना कृतम्। पितृभक्तिप्रयुक्तं तथा पितृ-पितामह-प्रपितामहादीनां स्मरणार्थं पुत्र-पौत्र-प्रपौत्रादिभिरविच्छिन्न-सम्बन्धरक्षणार्थं पितृयज्ञरूपं श्राद्धकर्म तदनन्तरं वर्णितम्।

द्वितीयप्रकरणे प्रायश्चित्तानि निरूपितानि। प्रकरणेऽस्मिन् द्वादशवार्षिकादि-वार्षिकप्रायश्चित्तपर्यन्तानि गोवधास्पृश्यस्पर्शनाभक्ष्य-भक्षणादीनि प्रायश्चित्तानि प्रतिपादितानि। दानधर्मस्य कलियुगे एव विशेषितत्वादन्ते तस्यापि प्रतिपादनमेतैः महानुभावैः कृतम्।

ग्रन्थोऽसौ उत्कलीयपर्वसम्बन्धिनिबन्धग्रन्थेषु प्राचीनतमं स्थानं प्राप्नोति । पुनश्च परवर्त्तिभिः उत्कलीयनिबन्धकारैः ससम्मानं वारं वारमुद्धृतत्वात् कृत्यकौमुद्याः महत्त्वं सर्वथा वर्त्तते । उत्कलीयधर्मसमाजे धर्मनिर्णयप्रसंगेऽपि अस्याः कृत्यकौमुद्याः भूयसी प्रतिष्ठा वर्त्तते । अतः प्राचीनोत्कलधर्मशास्त्रीयनिबन्धग्रन्थरूपायाः कृत्यकौमुद्याः सम्पादने उत्कलीयधर्मसमाजस्य महानुपकारः भविष्यतीति मत्वा मया ग्रन्थोऽयं गृहीतः ।

ग्रन्थस्य समीक्षणे मया नवीना प्रणाली अनुसृता । तत्र च ग्रन्थस्य प्रतिपादितविषयाः मया संक्षेपतः चर्चिताः । ततश्च अन्यैः धर्मशास्त्रीयनिबन्धकारैः कृत्यकौमुद्याः समीक्षणं मया कृतम् । अन्तिमे कृत्यकौमुदीग्रन्थस्य वैशिष्ट्यं प्रतिपादितम् । तत्र ग्रन्थकारस्य बृहस्पतेः पाण्डित्यञ्चाकलितम् । अयमेव ग्रन्थकारः उत्कलीय इति यत्र तत्रापि प्रमाणानि विद्यन्ते । तानि प्रमाणानि आश्रित्य तस्योत्कलीयत्वं मया प्रबलयुक्तिमाध्यमेन प्रमाणितम् । उत्कलीयत्वात् असौ ग्रन्थकारः उत्कलीयधर्मनिबन्धृभिः प्रायः चर्चितः । अतः कतिवारं, कुत्र, केन च निबन्धकारेण सम्मानितः,अपमानितो वा, तदपि मया उपयुक्तस्थले प्रदर्शितम् । अन्तिमे परिशिष्टभागे पाठकानां सौकर्यार्थं प्रयुक्तानां सहायकग्रन्थानां प्रकाशनस्थानकालपुरःसरं मया संयोजितम् । ग्रन्थस्यास्य समीक्षणे आधुनिकसमीक्षणप्रणाली मया प्रायः अनुसृता ।

शोधप्रबन्धनिमित्तं बहुशः वैदिक-स्मार्त्तग्रन्थानां पुराण-निबन्धग्रन्थानां च साहाय्यं प्राप्तम् । तेषां ग्रन्थानाममूल्यविचारैः मम शोधप्रबन्धः परिमार्जितः सुसंस्कृतश्च । लौकिकैः शब्दैः कृतज्ञताज्ञापनं तु प्रथामात्रं वर्त्तते, परं तु वास्तविककृतज्ञताज्ञापनमन्तःकरणद्वारा एव विधेयम् । अतः महानुभावाः ते ग्रन्थकाराः ममः हार्दिकीं कृतज्ञतां स्वीकरिष्यन्तीत्यहं प्रार्थये । अयं शोधप्रबन्धः विहारराज्यस्य भागलपुर-सर्वकारीयसंस्कृतमहाविद्यालयस्य प्राचार्यपदवीमलंकुर्वतां विद्याविद्योतितान्तःकरणानां डा० वाचस्पतिशर्म-त्रिपाठीमहोदयानां पर्यवेक्षणे मया विरचितः । तान् प्रति कृतज्ञताज्ञापन-मशोभनं मत्वा तेषां पदकमलेषु श्रद्धापूर्वकं विनम्रप्रणामाञ्जलीः समर्प्य तुष्टो भवामि ।

शोधकर्मणि प्रवर्तकानामाद्यन्तमुपदेष्टॄणां मम सकलज्ञानराशेः जन्मदातॄणामुत्कलस्य मूर्धन्यधर्मशास्त्रज्ञानां निष्कपट-निर्मलन्यायबुद्धि-विशिष्टानां पण्डितप्रवराणां श्रीकुलमणिमिश्रशर्मणां चरणारविन्देषु साष्टाङ्ग-प्रणाममात्रं निवेद्य तोषमनुभवामि ।

ग्रन्थेऽस्मिन् अमूल्याभिमतनिमित्तं विद्वद्वरेण्यानां सकलसद्गुण-मण्डितानां आचार्यवर्याणां डा० गयाचरणत्रिपाठिमहोदयानां पदयुगलेषु मया विनम्रभक्तिपूतप्रणतयः विनिवेद्यन्ते । अस्या एव कृत्यकौमुद्याः समीक्षणार्थमुत्कलराज्यसंग्रहालयस्य श्रीयुक्तनीलमणिमिश्र-श्रीयुक्तभगवान-पण्डामहोदयानां प्रोत्साहनसाहाय्य-सत्प्रेरणानिमित्तं चाहं तेषां समीपे चिरकृतज्ञः ।

अनन्तरं मध्ये मध्ये साहाय्यार्थं प्रार्थितानां पण्डितप्रवराणां, मित्राणां समीपेऽप्यहं हार्दिकाऽभिवन्दनानि निवेदयामि ।

कर्मण्यस्मिन् प्रवर्त्तकानामुत्साहदातॄणां पितृपादानां डा०श्री-दामोदरमिश्रशर्मणां, ज्येष्ठभ्रातृणां श्रीयुक्तहरेकृष्णमिश्रशर्मणां सविधेऽप्यहं चिरकृतज्ञो भवामि ।

सर्वेषां सौकर्यार्थं मुद्रणालयमाध्यमेन नवीनरूपदातृभ्यः नारायणप्रेसपरिचालकेभ्योऽपि अहं शुभेच्छां ज्ञापयामि ।

ग्रन्थश्चैषः स्वक्षमतानुरूपसुनिष्ठया सात्त्विकपरिश्रमेण चोपस्थापित इति सुधियां समक्षं विज्ञापयामि । तथापि मानवस्वभाव-सुलभदोषेण संभवन्तः प्रमादाः सहृदयैः पाठकैः क्षन्तव्याः । इति ।

जन्माष्टमी
27 - 8 - 86

भवतामाश्रवः
जयकृष्णमिश्रः

★

ABBREVIATION

संकेतः		विवरणम्
अग्नि. पु.	...	अग्निपुराणम्
अंगि. स्मृ.	...	अंगिरास्मृतिः
अत्रि. स्मृ.	...	अत्रिस्मृतिः
अथर्व.	...	अथर्ववेदः
अमर.	...	अमरकोषः
आ. द.	...	आचारादर्शः
आप. धर्म.	...	आपस्तम्बधर्मसूत्रम्
आप. श्रौत.	...	आपस्तम्बश्रौतसूत्रम्
आश्व. श्रौत.	...	आश्वलायनश्रौतसूत्रम्
ऋग्.	...	ऋग्वेदः
ऐत. ब्रा.	...	ऐतरेयब्राह्मणम्,
एका. त.	...	एकादशीतत्त्वम्
ओडि. पर्व.	...	ओड़िशार पर्व पर्वाणि ओषाव्रत ओ यानियात्रा
कठोप.	...	कठोपनिषत्
का.मा.	...	कालमाधवः
का.सा.	...	कालसारः
कूर्मपु.	...	कूर्मपुराणम्
कृत्यकल्प.	...	कृत्यकल्पतरुः
कृत्यर.	...	कृत्यरत्नाकरः
गरुडपु.	...	गरुडपुराणम्
चतु. चिन्ता.	...	चतुर्वर्गचिन्तामणिः
छान्दो. उप.	...	छान्दोग्योपनिषत्

संकेत:		विवरणम्
तैत्ति. ब्रा.	...	तैत्तिरीयब्राह्मणम्
तैत्ति. उप.	...	तैत्तिरीयोपनिषत्
दा. म.	...	दानमयूखः
देवीभा.	...	देवीभागवतम्
धर्म. इति.	...	धर्मशास्त्र इतिहासः
धर्म. शब्द.	...	धर्मशास्त्रशब्दकोषः
पद्म. पु.	...	पद्मपुराणम्
परा. माध.	...	पराशरमाधवीयम्
पूर्वमी.	...	पूर्वमीमांसा
प्राय. वि.	...	प्रायश्चित्तविवेकः
बौधा. धर्म.	...	बौ ायनधर्मसूत्रम्
ब्रह्माण्डपु.	...	ब्रह्माण्डपुराणम्
मत्स्यपु.	...	मत्स्यपुराणम्
मद. पारि.	...	मदनपारिजातम्
मनुस्मृ.	...	मनुस्मृतिः
महाभा.	...	महाभारतम्
महाभा.	...	महाभाष्यम्
याज्ञ. स्मृ.	...	याज्ञवल्क्यस्मृतिः
यो. शा.	...	योगशास्त्रम्
रामा.	...	रामायणम्
वराहपु.	...	वराहपुराणम्
वसि. धर्म,	...	वसिष्ठधर्मसूत्रम्
विष्णु. पु.	...	विष्णुपुराणम्
विष्णुस्मृ.	...	विष्णुस्मृतिः
वैशे, सू.	...	वैशेषिकसूत्रम्

संकेतः		विवरणम्
शब्द. महा.	...	शब्दस्तोममहानिधिः
शत. ब्रा.	...	शतपथब्राह्मणम्.
शाश्व. धर्म.	...	शाश्वतधर्मदीपिका
शु. यजु.	...	शुक्लयजुर्वेदः
श्रा. वि.	...	श्राद्धविवेकः
श्रीधर्म.	...	श्रीधर्मकल्पद्रुमः
सत्सि.	...	सत्सिद्धान्तमार्तण्डः
सम. प्र.	...	समयप्रकाशः
सौरपु.	...	सौरपुराणम्
स्कन्दपु.	...	स्कन्दपुराणम्
स्मृतिच.	...	स्मृतिचन्द्रिका
स्मृतिस.	...	स्मृतिसमुच्चयः
हैम.	...	हैमकोषः

विषयानुक्रमः

क्रमसंख्या	विषयाः	पृष्ठसंख्या
1-	धर्मशब्दार्थः ...	1
2-	धर्मस्य मुख्यपुरूषार्थत्वम् ...	6
3-	धर्मविभागः ...	10
4-	धर्मशास्त्रस्य शास्त्रत्वम् ...	13
5-	धर्मशास्त्रसाहित्यस्योद्भवः-विकासश्च ...	16
6-	धर्मसूत्रसाहित्यम् ...	19
7-	स्मृतिसाहित्यम् ...	20
8-	टीकासाहित्यम् ...	21
9-	निबन्धसाहित्यम् ...	22
10-	धर्मशास्त्रं प्रति उत्कलीया-नामवदानम् ...	25
11-	धर्मशास्त्रस्य त्रयो विभागाः ...	34
12-	धर्मशास्त्रस्य त्रयो विभागाः, तेषु आचारस्य स्थानम् ...	36
13-	धर्मस्य आश्रमैः सह सम्बन्धः ...	38
14-	व्रतश्राद्ध-दानानाचाराध्यायेऽन्तर्भावः-...	40
15-	व्रतस्वरूपम्, तद्व्यापकत्वं च ...	42
16-	दानस्वरूपं, तद्व्यापकत्वं च ...	50
17-	श्राद्धस्वरूपं, तद्व्यापकत्वं च ...	55
18-	प्रायश्चित्तस्वरूपं, तद्व्यापकत्वं च ...	58
19-	कृत्यकौमुदीकर्तुः बृहस्पतेः-परिचयः ...	62

क्रमसंख्या	विषयाः		पृष्ठसंख्या
20-	बृहस्पतेः कालः	...	65
21-	बृहस्पतेरुत्कलीयत्वम्	...	75
22-	कृत्यकौमुद्यामुद्धृतग्रन्थाः- ग्रन्थकाराश्च	...	75
23-	कृत्यकौमुदीग्रन्थस्य- विषयवस्तु	...	80
24-	पूर्ववर्त्तिनिबन्धग्रन्थानां कृत्यकौमुद्यां प्रभावः	...	97
25-	अर्वाचीननिबन्धग्रन्थेषु कृत्यकौमुद्याः प्रभावः	...	102
26-	इतरनिबन्धग्रन्थापेक्षया कृत्यकौमुद्याः वैशिष्ट्यम्	...	112
27-	बृहस्पतेः वैशिष्ट्यं, पाण्डित्यप्रकर्षश्च	...	122

इति विषयानुक्रमः समाप्तः ।

धर्मशब्दार्थः

"धर्मो विश्वस्य जगतः प्रतिष्ठा । लोके धर्मिष्ठं प्रजा उपसर्पन्ति । धर्मेण पापमपनुदन्ति । धर्मे सर्वं प्रतिष्ठितम् । तस्माद् धर्मं परमं वदन्ति ॥"

(तै. आर. १० ६३, महानारायणोपनिषत्)

विश्वसंसारवासिनां जनानामभ्युदयनिःश्रेयससिद्ध्यर्थं जगति राजमानस्य धर्मस्य महती प्रतिष्ठा । स्वावयवार्थप्रतिपादकत्वेऽपि धर्मशब्दः भारतीयानां प्राणभूतवेदस्य बहुत्र बहुष्वर्थेषु प्रयुक्तः । वैदिककाले नराः यज्ञैर्देवान् सन्तोष्य धर्ममार्गं आसन् । देवानां सन्तोषाय यज्ञान् विधाय धर्ममार्गं दृढीचक्रुः । ततस्तदानीं यज्ञ एव मुख्यः धर्म आसीत्[1] । ऋग्वेदे[2] धर्मन् शब्दः प्रायशः धारणार्थे पालनार्थे च पुंलिंगे एव प्रयुक्तः । यजुर्वेदे[3] धर्मन् शब्दः धारणार्थे [4]धारकार्थे च दृश्यते ।

1- यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन । शु. यजु. (३१-१६)

2- इममञ्जस्पामुभये अकृण्वत धर्माणमग्निं विदथस्य साधनम् ।

ऋग्.(१० - ९२ -२)

त्वे धर्माण आसते जुहूभिः सिञ्चतीरिव । ऋग्. (१०-२१-३)

3- मित्रावरुणौ त्वोत्तरतः परिधत्तां ध्रुवेण धर्मणा विश्वस्यारिष्ट्यै यजमानस्य परिधिरस्यग्निरिड ईडितः ॥ वाज. स. (२-३)

उद्दिवं स्तभानान्तरिक्षं पृण दृंहस्व पृथिव्यां द्युतानस्त्वा मारुतो मिनोतु मित्रावरुणौ ध्रुवेण धर्मणा ॥ वाज. स. (५-२७)

4- पितुं नु स्तोषं महो धर्माणं तविषीम् ॥ शु. यजु. (३४-७)

ऋग्वेदे यजुष्यपि[5] बहुषु स्थलेषु धार्मिकविधिषु क्रियासंस्कारेषु च धर्मशब्दः नपुंसकलिङ्गेऽपि प्रयुक्तः ।

[6]अथर्ववेदे धर्मशब्दः धार्मिकक्रियाजनितगुणार्थे प्राप्यते । एते धर्मस्य गुणाः खलु मानवसमाजस्य विकाशनस्य बीजम् । अनन्तरं ब्राह्मणग्रन्थेष्वपि धर्मशब्दः बहुवारं प्रयुक्तः । तत्र [7]ऐतरेयब्राह्मणे धर्मशब्दः सकलधार्मिककृत्येषु व्यवहृतः । [8]छान्दोग्योपनिषदपि धर्मस्य महत्त्वपूर्णमर्थं व्यनक्ति । तदनुसारं धर्मः यज्ञाध्ययनदानेषु अभिहितः । ताश्च दानादिशाखाः नैष्ठिकब्रह्मचारिगृहस्थवानप्रस्थाख्यमाश्रमत्रयमभिव्याप्य तिष्ठन्ति । अत्र पुनः धर्मशब्दः आश्रमाणां विलक्षणकर्त्तव्येषु संकेतितः । [9]तैत्तिरीयोपनिषद्यपि धर्मशब्दः नियमाचरणाय निर्दिष्टः । एवमेवाऽसौ समयानुसारं परिवर्त्तितो भूत्वा अन्ते च मानवस्य विशेषाधिकारेषु, कर्त्तव्येषु, नियमेषु, आचारविधौ च प्रसिद्धो जातः ।

5- त्रीणि पदा विचक्रमे विष्णुर्गोपा अदाभ्यः ।
अतो धर्माणि धारयन् । ऋग्. (१-२२-१८)
समिधानः सहस्रजिदग्ने धर्माणि पुष्यसि ।
देवानां दूत उक्थ्यः । ऋग्. (५-२६-६)
तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् ॥ शु. यजु. (३१-१६)

6- ऋतं सत्यं तपो राष्ट्रं श्रमो धर्मश्च कर्म च ।
भूतं भविष्यदुच्छिष्टे वीर्यं लक्ष्मीर्बलं बले ॥ अथर्व. (९ ९-१७)

7- धर्मस्य गोप्ताजनीति तमभ्युत्कृष्टमेवं विदभिषेक्ष्यन्नेतयार्चाभिमन्त्रयेत ।
ऐत. ब्रा. (७-१७)

8- त्रयो धर्मस्कन्धा यज्ञोऽध्ययनं दानमिति प्रथमस्तप एवेति द्वितीयो ब्रह्मचार्याचार्यकुलवासी तृतीयोऽत्यन्तमात्मानमाचार्यकुलेऽवसादयन् । सर्व एते पुण्यलोका भवन्ति ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति ॥ छान्दो. उप (२-२३)

9- सत्यं वद धर्मं चर । तैत्ति. उप. (१-११)

अनन्तरं स्मृतिकाले धर्मशब्दः पूर्णविकाशमभजत । तत्र सर्वत्र धर्मशब्दः पुंलिङ्गे एव दर्शितः । तस्यैव विशेषव्याख्यानाद् धर्मशास्त्रमिति नाम। तस्मिन् काले परमाराध्यः वैदिककालस्य पूज्यः स्मार्त्तधर्मस्य प्रतिष्ठापकः मनुः[10]धर्मस्य सुस्पष्टं गाम्भीर्यपूर्णमर्थं प्राकाशयत् । तस्य मतमिदं यत्-विद्वांसः विचारपूर्वकं यानि कर्माणि नित्यमाचरन्ति, तान्येव धर्मपदेनाख्यायन्ते। वानप्रस्थाश्रमप्रकरणेऽपि [11]मनुः साधारणधर्मस्य परिभाषायां धृत्यादीन् दशगुणान् धर्मस्य लक्षणत्वेन व्याचष्टे ।

स धर्मस्य मूलत्वेन वेदं स्वीकृत्यापि पुनः स्मृतिसदाचारात्मतोषान् त्रीन् धर्ममूलत्वेन प्रत्यपादयत् । एतेषां चतुर्णां धर्ममूलानां प्रामाण्यं स्वीकृत्य सर्वे स्मृतिकाराः धर्मलक्षणानि कृतवन्तः । मनुमहर्षेरनन्तरं स्मृतिकारेषु सम्मानास्पदः स्मृतिकारः याज्ञवल्क्यः[12] धर्मलक्षणे तान्येव प्रमाणीकृतवान् । [13]वसिष्ठोऽपि श्रुतिस्मृत्योः धर्मे प्रथमतः प्रामाण्यं स्वीकृत्य अनन्तरं शिष्टाचारमपि गृहीतवान् । [14]आपस्तम्बबौधायन[15]हारीत[16]-गौतमा[17] अपि धर्मे श्रुतेः प्राथम्यं स्वीकृत्य अनन्तरं स्मृतेः प्रामाण्यं

10- विद्वद्भिः सेवितः सद्भिः नित्यमद्वेषरागिभिः ।
हृदयेनाऽभ्यनुज्ञातः यो धर्मस्तं निबोधत ॥ मनुः (२-१)

11- धृतिः क्षमा दमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।
धीर्विद्या सत्यमक्रोधो दशकं धर्मलक्षणम् ॥ मनुः (६-९२)

12- श्रुतिः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः ।
एतच्चतुर्विधं प्राहुः साक्षाद्धर्मस्य लक्षणम् ॥ याज्ञ. (१-७)

13- श्रुतिस्मृतिविहितो धर्मः । तदलाभे शिष्टाचारः प्रमाणम् ।
वसि. ध. (१/३-४)

14- धर्मज्ञसमयः प्रमाणं, वेदाश्च । आप. धर्म. (१-१-१,२)

15- उपदिष्टो धर्मः प्रतिवेदम् । स्मार्त्तो द्वितीयः । तृतीयः शिष्टाचारः । बौधा. धर्म. (१-१-१-१, ३, ४)

16- श्रुतिप्रमाणको धर्मः । तदभावे स्मृतिः । हारीतः मन्व. मु. मनु. (२-१)

17- वेदो धर्ममूलम् । तद्विदाञ्च स्मृतिशीले । गौ. धर्म. (१-१-१, २)

स्वीकृतवन्तः । गौतमस्तु शीलमपि तृतीयम् । एषु कश्चिदपि आत्मतुष्टिं प्रमाणत्वेन न स्वीकरोति । [18]विश्वामित्रः आगम-वेदविदामाचरणं धर्मत्वेन वर्णयति । [19]विष्णु [20]बृहस्पति [21]याज्ञवल्क्य[22]देवल[23]शङ्खलिखित-[24]यमाः मनूक्तं साधारणधर्ममनुसृत्य धर्मलक्षणं व्याख्यान्ति । अन्ये शास्त्रकाराः धर्मस्य महत्त्वमनुभूय तस्य लक्षणाकरणेन शास्त्रस्य मर्यादा-हानिभीत्या धर्मस्य लक्षणं कृतवन्तः । तेषु वेदमीमांसाकारो [25]जैमिनिः स्वशास्त्रस्य प्रारम्भे एव धर्मलक्षणं कृतवान् । तन्मते वैदिकमन्त्रोपदेशानुष्ठित कर्मभिरुत्पादितं गुणमेव धर्मः ।

18- यमार्याः क्रियमाणं हि शंसन्त्यागमवेदिनः ।
स धर्मो यं विगर्हन्ति तमधर्मं प्रचक्षते ॥ विश्वामित्रः, कृ. र. (पृ-७)

19- क्षमा सत्यं दमः शौचं दानमिन्द्रियनिग्रहः ।
अहिंसा गुरुशुश्रूषा तीर्थानुसरणं दया ॥
आर्जवं लोभशून्यत्वं देवब्राह्मणपूजनम् ।
अनभ्यसूया च तथा धर्मः सामान्य उच्यते ॥ विष्णुः, कृ. र. (पृ.-१४)

20- दया क्षमाऽनसूया च शौचानायासमङ्गलम् ।
अकार्पण्यास्पृहत्वञ्च सर्वसाधारणानि च ॥ बृहस्पतिः, कृ. र. (पृ. १४)

21- इज्याचारदमाऽहिंसादानस्वाध्यायकर्मणाम् ।
अयं तु परमो धर्मो यद् योगेनात्मदर्शनम् ॥ याज्ञ. (अ: १-८)

22- शौचं दानं तपः श्रद्धा गुरुसेवा क्षमा दया ।
विज्ञानं विनयः सत्यमिति धर्मसमुच्चयः ॥ देवलः, कृ. र. (पृ.-१४) ।

23- देशः काल उपायो द्रव्यं श्रद्धा पात्रं त्याग इति समस्तेषु धर्मोदयः साधारणोऽन्यथा विपरीतः । शंखलिखितौ, कृ. र. (पृ.-४१)

24- वेदाः प्रमाणं स्मृतयः प्रमाणं, धर्मार्थयुक्तं वचनं प्रमाणम् ।
यस्य प्रमाणं न भवेत् प्रमाणं कस्तस्य कुर्यात् वचनं प्रमाणम् ॥
यमः, कृ. र. (पृ.-४०)

25- चोदना लक्षणोऽर्थः धर्मः । पूर्वमी. (१-१२) ।

[26]वैशेषिकशास्त्रमपि येन कर्मणा इहलौकिक पारलौकिक-कल्याणसिद्धिः भवति स एव धर्म इति धर्मलक्षणं बबन्ध । [27]योगशास्त्रमपि धर्मप्रभावादेव विश्वस्य स्थितिः सम्भाव्यते इति प्रतिपादयति । शास्त्रोपदिष्टं यागादिकर्म एव धर्मः इति केचित् । विहितकर्मजन्योऽपूर्वविशेषो धर्म इत्यपरे विहितकर्मजन्यापूर्वजन्यो धर्म इति अन्ये । विधेयत्वेनोपदिष्टमपि धर्मः यथा ब्रह्मचारिधर्मः, विहितानुष्ठानं निषिद्धवर्जनं च धर्म इति शास्त्रकाराः ।

अनन्तरं पुराणकाले विशेषतः महाभारतकाले धर्मस्य प्रशंसाभिवृद्धिरभवत् । सर्वेषु पुराणेषु धर्मः मुख्यध्येयरूपेण स्तुतिमवाप । महाभारतस्यारण्यक[28]वन[29]कर्ण[30]शान्त्यनु[31]शासनपर्वसु धर्मस्वरूपं विवेचितम् । मत्स्यपुराण[32] गरुडपुराण[33] भागवतादिषु[34] आत्मतुष्टि विनाऽन्यानि त्रीणि

26- अथातो धर्मं व्याख्यास्यामः । यतोऽभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिः स धर्मः । वैशे. सू. (१-१-१/२)

27- निरालम्बा निराधारा विश्वाधारा वसुन्धरा ।
यच्चावतिष्ठते तत्र धर्मादन्यन्न कारणम् । यो. शा. (४८)
आप्लावयति नाम्भोधिराश्वासयति चाम्बुदः ।
जन्महिंसा प्रभावोऽयं ध्रुवं धर्मस्य नेतरः ॥ यो. शा (४-९६)

28- वेदोक्तः परमो धर्मो धर्मशास्त्रेषु चापरः ।
शिष्टाचीर्णश्च शिष्टानां त्रिविधं धर्मलक्षणम् ॥ महाभा. आर. (११८-७८)

29- इज्याध्ययनदानानि तपः सत्यं क्षमा दमः ।
अलोभ इति मार्गोऽयं धर्मस्याष्टविधः स्मृतः ॥ महाभा. वन. (२-७४)
आनृशंस्यं परो धर्मः ॥ वनपर्व (३७३-७६)

30- धारणाद् धर्ममित्याहुः धर्मो धारयते प्रजाः ॥ कर्णपर्व (४९-५०)

31- सदाचारः स्मृतिर्वेदास्त्रिविधं धर्मलक्षणम् ।
चतुर्थमर्थमित्याहुः कवयो धर्मलक्षणम् ॥ महाभा. शान्ति. ८६ अध्याये

32- धर्मण धारणे धातुर्महत्त्वे चैव उच्यते ॥
अधारणे महत्त्वे वा धर्मः स तु निरूप्यते ॥

33- श्रुत्युक्तः परमो धर्मो स्मृतिशास्त्रगतोऽपरः ।
शिष्टाचारेण शिष्टानां त्रयो धर्माः सनातनाः ॥ गरुड.पु. (१-२०५-४)

34- वेद प्रणिहितो धर्मो ह्यधर्मस्तद्विपर्ययः ॥ भाग. (६-१-४०)

मनूक्तानि प्रमाणानि धर्मलक्षणेऽन्तर्भावितानि । पुनश्च केचन धारणाद् धर्म इति लक्षणं कुत्रापि लक्षयन्ति ।

[35]अन्यत्रापि धर्मेण स्वर्गफलं तथाऽधर्मेण नरकफलं निर्दिष्टम् । स्मृतिकालानन्तरं तत्परवर्तिभिः निबन्धकारैः ऋषीणां धर्मलक्षणानि सम्यग् व्याख्याय तेषां निगूढोऽर्थः प्रकाशितः ।

कोशेष्वपि धर्मशब्दः बहुधा व्याख्यातः । श्रौत-स्मार्त्त-कर्मजन्यः शुभादृष्टः धर्मः । [36]केचिदपि विहितक्रियया यः साध्यते सः धर्म इति व्याख्यान्ति । धर्मशब्दस्य जीवाचार-वस्तु-गुण-रूप-स्वभाव-यागाद्यहिंसा-न्यायोप-निषद्यम-सोमाध्यायी-सत्सङ्ग-दानाद्यर्थषु व्यवहारः दृश्यते ॥

[37]अमरसिंहस्तु विश्वं धर्मः धारयति, जनाः धर्मं धारयन्ति इति धर्मशब्दं व्युत्पादितवान् । [38]मेदिनीकोष[39]हैमकोषयोस्तु पुण्यार्थे धर्मशब्दः प्रयुक्तः ।

धर्मस्य मुख्यपुरुषार्थत्वम्

हिन्दुधर्मस्य चरमोद्देश्यं पुरुषार्थचतुष्टयप्राप्तिः । पुरुषस्याभिलषित-वस्तून्येव पुरुषार्थपदेनोच्यन्ते । ते च पुरुषार्थाः शास्त्रेषु धर्मार्थकाममोक्षभेदेन चतुर्द्धा [40]प्रतिपादिताः । अपौरुषेयस्य वेदस्यानुमापकतया स्मृत्यादीनामपि वेदानुकरणेन धर्मे प्रामाण्यात् धर्मशास्त्रं पुरुषार्थचतुष्टयस्य प्रमुखं प्रतिपादकम् ।

35- धर्मेण गमनमूर्ध्वं गमनमधस्तादधर्मेण ।

36- शास्त्रविहितकर्मानुष्ठानजन्ये भाविफलसाधनभूते शुभादृष्टे श्रुतिस्मृति-भ्यामुदितं यत् स धर्मः । विहितक्रियया साध्यो धर्मः ।
(शब्दस्तोममहानिधिः)

37- धरति विश्वम् इति । धरति लोकान् ध्रियते वा जनैरिति ।
अमर. (१-६-३)

38- धर्मोऽस्त्री पुण्य आचारे स्वभावोपमयोः क्रतौ ।
अहिंसोपनिषन्न्याये नाध्वतुरभिसोमपे ॥ इति मेदिनी (१०९-१६)

39- सुकृते पावने धर्मे । इति हैमको. (२०३७५)

40- विद्यन्ते धर्मादयः पुरुषार्थाः यैस्ते वेदाः । इति बह्वृक्प्रातिशाख्यम् ।

तेषु सर्वेषु पुरुषार्थेषु जीवनस्य मार्गप्रवर्त्तकरूपेण तथा नियन्त्रकरूपेण धर्म एव सर्वथा वरीवर्त्ति। जीवनस्य सर्वेषु कालेषु धर्मस्य प्रभावः साक्षात् परम्परया वा वर्त्तते। अतः पुरुषार्थचतुष्टयेषु धर्मस्य श्रेष्ठत्वं सर्वदा स्वीक्रियते। धर्मेणैवार्थकामौ सिद्ध्यतः। मोक्षरूपत्रिविधदुःखानामात्यन्तिकनिवृत्तिरपि धर्मेणैव भवति। अतः [41]वैशेषिकशास्त्रानुसारं येनाभ्युदयस्य अर्थकामयोः निःश्रेयसस्य मोक्षसिद्धिः भवति स एव धर्मः। पुरुषार्थेषु पुरुषस्य प्रवृत्तिः सुखायैव भवति। जीवमात्रस्य सुखमत्यन्ताभीष्टं, तस्मात् धर्मार्थकामाः पुरुषार्थाः प्रथमत आहरणीयाः। अनन्तरमनायासेनैव मोक्षः सिद्ध्यति। एतेषां पुरुषार्थानां नियन्त्रकः धर्मः। सः मनुष्यं नियन्त्रितं कृत्वाऽन्येषु पुरुषार्थप्राप्तिषु[42] कारणं भवति। अर्थः यद्यपि अनर्थस्य कारणं तथापि धर्मणोपार्जितार्थः अनिन्द्य एवो मनुष्यं सर्वविधानन्देन संयोज्य तस्य परवर्त्ति-जीवनमपि सुखमय करोति धर्मशास्त्रम्। अतः मनुरपि कामाख्यं पुरुषार्थं मनुष्यस्योपभोगाय वर्णयित्वा तस्मिन्ननिमज्याविश्रृङ्खलितजीवनधारणायो-पदिशति।

पुनश्च सकामभावेन धर्माचरणं न कृत्वा निष्कामभावेन कुर्यात्। अर्थोपार्जनं त्यागाय, कामसेवनं पुनः शरीररक्षणायैवाऽऽचरणीयम्। एतेषां धर्मार्थकामानां पुरुषार्थत्रयाणां विशुद्धाचरणेन मोक्षप्राप्तिः नाम चतुर्थः पुरुषार्थः[43] सिद्ध्यति। चतुर्वर्गे अर्थकाममोक्षानां पुरुषार्थानां मूलः धर्मः। धर्मकामयोः सिद्धयेऽर्थः आवश्यकः। शरीरस्य मुख्यधर्मसाधनस्य उत्पादनाय कामोऽप्युपादेयः।

41- यतोऽभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिः स धर्मः॥ वैशे. (१-२)

42- धर्मात् सञ्जायते ह्यर्थो धर्म्मात् कामोऽभिजायते।
धर्म्मादिव परं ब्रह्म तस्माद् धर्मं समाश्रयेत्॥ हे. व्रत. (१-१२)

43- तत्रापि मोक्ष एवार्थ आत्यन्तिकतयेष्यते।
त्रिवर्गोऽर्थो यतो नित्यं कृतान्तभयसंयुतः॥ भाग. (४-२२-३५)

पुरुषार्थचतुष्टयस्य विशदविवरणं धर्मशास्त्रे एव प्राधान्येन प्राप्यते । सर्वेषु विषयेषु पुरुषार्थाः प्रधानीकृत्य वर्ण्यन्ते । यतः धर्मशास्त्रं मनुष्यस्य शृंखलितजीवनधारणायैवोपदिष्टम् अतः मनुष्यस्य परमाकाङ्क्षितपुरुषार्थानां वर्णनं तत्रैव सन्निविष्टम् । प्रथमतः 'सत्यं वद, धर्मं चरे'त्यादिना धर्मस्य तथा शरीरस्य विना क्लेशं सत्यपथे स्थित्वा श्ववृत्तिमिथ्यादिवर्जनपूर्वकं धनार्जनं विधेयमित्यादिनाऽर्थस्य, पर्वकालं विहाय स्त्रियां रतिवासनां प्रपूरयेदित्यादिना कामस्य पुनश्च सर्वमात्मनि सम्पश्येदित्यादिना मोक्षस्य वर्णनं विद्यते ।

धर्मशास्त्रे एते पुरुषार्थाः आश्रमचतुष्टयेषु मनोरमशैल्या प्रतिपादिताः । यथा धर्मपालनं ब्रह्मचर्याश्रमे मुख्यतया विहितम् । गृहस्थाश्रमे धर्म्योपायेनार्थकामयोरर्जनं सेवनञ्च विहितम् । पुनश्च वानप्रस्थाश्रमे संन्यासाश्रमे च मोक्षे चित्तं निवेश्य कामार्थौ परित्यज्य तत्र च धर्मपालनमुपदिष्टम् । निरतिशयानन्दलक्षणस्यात्यन्तिकदुःखनिवृत्तिलक्षणस्य मोक्षस्यैव निरुपाधीच्छाविषयत्वात् पुरुषेणाभ्यर्थ्यमानतया मुख्यं पुरुषार्थत्वम् । तदा तु तस्य मोक्षस्य धर्म एव साधनरूपेणाऽऽपतति । तत्रापि धर्ममात्र यथायोगं सर्वेषां साधनम् । अतः प्रवृत्तिनिवृत्त्यात्मकतया [44]द्विविधस्यापि धर्मस्य पुरुषार्थसाधनतोक्ता ।

अर्थकामयोः प्रवृत्तिलक्षणकधर्मात् तथा मोक्षस्य निवृत्तिलक्षणकधर्मादेवोत्पत्तिः । धर्मादैहलौकिकं पारलौकिकं च सुखं जायते । अतः पुरुषार्थचतुष्टयप्राप्तये धर्मशास्त्रमेव सर्वथाऽऽदरणीयं सर्वेषाम् ।

धर्मस्य महत्त्वं सर्वजनविदितम् । अनियतेऽपि संसारे धर्मस्यैव नियतत्वं सर्वैरनुभूयते । अतः तस्य प्रतिपादकशास्त्रत्वेन धर्मशास्त्रस्यापि महत्त्वं सर्वथा अत्यन्तं राजते । धर्मशास्त्रमेव मानवचरित्रस्य नियामकम् । धर्मशास्त्रस्योद्देश्यं प्रत्यक्षसिद्धम् । मनुष्यः स्वाभिलाषितपदार्थान् यस्मात् प्राप्तुं शक्नोति तस्य प्रतिपादनम् एव धर्मशास्त्रस्योद्देश्यम् । मनुष्यस्य

44- प्रवृत्तिलक्षणे धर्मे फलमभ्युदयो मतः ।
निवृत्तिसंज्ञके धर्मे फलं निःश्रेयसं मतम् ॥
मनुरपि- प्रवृत्तं च निवृत्तं च द्विविधं कर्म वैदिकम् ॥

मृत्युरवश्यम्भावी, परन्तु धर्मस्य मृत्युर्नास्ति । अतः स एव सर्वेषां कर्मफलं विचारयति । परलोकेऽपि कर्मानुसारं फलं ददाति । अतः परलोकविश्वासः हिन्दुधर्मस्य मुख्यः आधारः । मनुष्यस्य मरणकाले यद्यपि प्रियजनः न कोऽपि [45] सहायको भवति तथापि असौ धर्मः एक एव तमनुसरति इत्येव धर्मस्य वैशिष्ट्यम् । वेदोपनिषद्यपि धर्मस्य माहात्म्यं प्रतिपादितम् । संसारः धर्मेणैव चलति । धर्मं विना विश्वस्य स्थितिरपि न सम्भवति । धर्म एव मनुष्यं दुष्कर्मभ्यः मद्यपानस्तेयादिभ्यः वारयति, सुकर्मसु व्रतोपवासदानादिषु च प्रवर्त्तयति । पुण्यार्जनाय प्रवर्त्त्य तं सन्मार्गायोपदिशति । स्वस्वकर्त्तव्येषु च मनुष्यान् स्थापयति । धर्मस्यैव प्रभावेण हिंस्राः न च हिंसन्ति । श्रुतिस्मृतिप्रतिपादितधर्माणामाचरणं कृत्वा मानवः परत्रेह च सुखस्याधिक्यं फलं प्राप्तुमर्हति । [46]स्कन्दपुराणमपि धर्मस्य प्रशंसां कृत्वा धर्माद्राज्यधनसुखादीनां प्राप्तिर्भवतीति प्रतिपादयति । [47]हेमाद्रौ धर्मादेव पुरुषार्थचतुष्टयसिद्धिः वर्णिता । [48]धर्मः रक्षितो रक्षकं रक्षति । यः धर्महानिं करोति धर्मोऽपि तं नाशयति । अतः सर्वथा [49]धर्मयुक्तकर्माणि विद्वानाचरेदिति शास्त्रकाराणामादेशः ॥

45- एक एव सुहृद्धर्मो निधनेऽप्यनुयाति यः ।
शरीरेण समं नाशं सर्वमन्यद्धि गच्छति । मनु. (८-१७)

46 धर्माद्राज्यं धनं सौख्यमधर्माद् दुःखसम्भवः ।
तस्माद् धर्मं सुखार्थाय कुर्यात् पापञ्च वर्जयेत् ॥
स्क. पु., हे. व्र. (१-१४)

47- धर्मात् सञ्जायते ह्यर्थो धर्मात् कामोऽभिजायते ।
धर्मादेव परं ब्रह्म तस्माद् धर्मं समाश्रयेत् ॥ हे. व्र. (१-१२)

48 धर्म एव हतो हन्ति धर्मो रक्षति रक्षितः ।
तस्माद्धर्मो न हन्तव्यो मा नो धर्मो हतोऽवधीत् ॥ मनु. (८-१५)

49- धर्मादपेतं यत्कर्म यद्यपि स्यान्महाफलम् ।
न तत् सेवेत मेधावी शुचिः कुशतिलं यथा ॥ व्यास, हे. व्र. (१-५)
धर्मे मतिर्भवतु वः सततोत्थितानां ।
स ह्येक एव परलोकगतस्य बन्धुः ॥ महाभा, आदि. (२-३९१)

धर्मविभागः

पूर्वप्रतिपादितः नानालक्षणविशिष्टः धर्मः आचरणदृष्ट्या बहुभिः बहुधा विभक्तः। धर्मः आचरणसंहितासंज्ञार्होर्हत्वाद् द्वेधा विभज्यते। [50]मत्स्यपुराण[51]माधवाचार्यादयः धर्मस्य श्रौतस्मार्त्तभेदेन विभागद्वयं स्वीकुर्वन्ति। श्रौतधर्मे वैदिकसंहिता - ब्राह्मणग्रन्थेषु वर्णितानां दर्शपौर्णमासादियज्ञानां समावेशं कुर्वन्ति। स्मार्त्तधर्मे विशेषतः स्मृतिप्रतिपादितान् वर्णाश्रमसम्बन्धि शौचाचमननियमानन्तर्भावयन्ति। [52]बौधायनधर्मसूत्रेऽनुशासन[53] शान्ति[54] पर्वादिषु च धर्मः वेदस्मृतिशिष्टागमप्रतिपाद्यरूपेण त्रेधा वर्णितः। [55]हेमाद्रि-

---

50- दाराग्निहोत्रसम्बन्धमिज्याश्रौतस्य लक्षणम्।
स्मार्त्तो वर्णाश्रमाचारो यमैश्च नियमैर्युतः॥ म. पु. (१४४-३०, ३१)

51- अग्न्याधानादिपूर्वकोऽधीतप्रत्यक्षवेदमूलो दर्शपौर्णमासादिः श्रौतः।
अनुमितपरोक्षशाखामूलः शौचाचनादिः स्मार्त्तः॥
परा माध. (१-६४)

52- उपदिष्टो धर्मः प्रतिवेदम्। स्मार्त्तो द्वितीयः। तृतीयः शिष्टागमः॥
बौ. ध सू. (-१ ९, ४)

53- वेदोक्तः परमो धर्मः स्मृतिशास्त्रगतोऽपरः।
शिष्टाचीर्णः परः प्रोक्तस्त्रयो धर्माः सनातनाः॥ अनु. शा. (१४१-६५)

54 वेदोक्तः परमो धर्मः धर्मशास्त्रेषु चापरः।
शिष्टाचारश्च शिष्टानां त्रिविधं धर्मलक्षणम्॥ शान्तिपर्व (३।४ ६)

55- वर्णधर्मः स्मृतस्त्वेक आश्रमाणामतः परम्।
वर्णाश्रमस्तृतीयस्तु गौणो नैमित्तिकस्तथा॥
वर्णत्वमेकमाश्रित्य यो धर्मः सम्प्रवर्त्तते।
वर्णधर्मः स उक्तस्तु यथोपनयनं नृप॥
आश्रमश्च समाश्रित्य यो धर्म सम्प्रवर्त्तते।
स खल्वाश्रमधर्मस्तु भिक्षादण्डादिको यथा॥
वर्णत्वमाश्रमत्वञ्च योऽधिकृत्य प्रवर्त्तते।
स वर्णाश्रमधर्मस्तु स्यान्मौञ्जी मेखला तथा॥
यो गुणेन प्रवर्त्तत गुणधर्मः स उच्यते।
यथा मूर्धाभिषिक्तस्य प्रजानां परिपालनम्॥ (अग्रेऽपि)

[56]विज्ञानेश्वरादयः धर्मं भविष्यपुराणदृष्ट्या षोढा विभजन्ति । यथा-वर्णधर्मः आश्रमधर्मः, वर्णाश्रमधर्मः, गुणधर्मः, निमित्तधर्मः, साधारणधर्मश्च । तत्र वर्णधर्मः यथा- ब्राह्मणो नित्यं सुरां विवर्जयेत् । आश्रमधर्मः ब्रह्मचारी नित्यं दण्डं गृह्णीयात् ।

वर्णाश्रमधर्मः-ब्राह्मणः ब्रह्मचारी पलाशदण्डं गृह्णीयात् । गुणधर्मः-राज्ञः प्रजापालनम् । निमित्तधर्मः- विहितस्याननुष्ठाने प्रतिषिद्धकर्मकरणे च प्रायश्चित्तम् । साधारणधर्मः अस्तेयाहिंसादयः । साधारणधर्मोऽपि [57]मनु-[58]विष्णु [59]महाभारतादिषु विस्तृततया वर्णितः । [60]मेधातिथिः भविष्योक्त्यनुसारं सामान्यधर्मं विहाय पञ्चधा प्रतिपादयति । [61]मनुः लोकप्रचलित-धर्मं महत्त्वमर्पयति । अतः लोकप्रसिद्धं धर्मं [62]केचन बहुधा प्रतिपादयन्ति ।

निमित्तमेकमाश्रित्य यो धर्म्मः सम्प्रवर्त्तते ।
नैमित्तिकः स विज्ञेयः प्रायश्चित्तविधिर्यथा ॥
साधारणधर्मोऽपि महाभारते विष्णुधर्मसूत्रे च वर्णितः ॥
हेमाद्रि. व्रतखण्ड. (१-४)

56- मिता., या. स्मृ. (१-१)

57- अहिंसा सत्यमस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रह ।
एतं सामासिकं धर्मं चातुर्वर्ण्योऽब्रवीन्मनुः ॥ मनुस्मृ. (१०-६३)

58- क्षमा सत्यं दमः शौचं दानमिन्द्रियसंयमः ।
अहिंसा गुरुशुश्रूषा तीर्थानुसरणं दया ॥
आर्जवं लोभशून्यत्वं देवब्राह्मणपूजनम् ।
अनभ्यसूयता तथा धर्मः सामान्य उच्यते ॥ विष्णु. स्मृ. (२-१६, १७)

59- श्राद्धकर्म्म तपश्चैव सत्यमक्रोध एव च ।
स्वेषु दारेषु सन्तोषः शौच नित्यानसूयता ॥ महाभारते

60- मेधातिथिभाष्य । मनु. स्मृ. (२-२५)

61- अस्वर्ग्यं लोकविद्विष्टं धर्ममप्याचरेन्न तु । याज्ञ. स्मृ. (१-१५६)

62- धर्मं जिज्ञासमानानां प्रमाणं परमं श्रुतिः ।
द्वितीयं धर्मशास्त्रं तु तृतीयं लोकसंग्रहः ॥ सत्.सि. (पृ - ४६८)

[63]मनुस्मृत्यानु[64]शासनिकपर्व[65]देवीभागवत[66]बृहस्पत्यादयः देशधर्म-जातिधर्मकुलधर्मगुणधर्मवयोधर्मशरीरधर्मकालधर्मापद्धर्मग्राम्यधर्मयुगधर्मादीनां विभागं दर्शयन्ति ।

एते धर्मा कदाचिदपि परिवर्त्तिताः सन्तः युगधर्मादिवत् वैरूप्यं धारयन्ति । युगधर्मा अपि कृतयुगे यथावदनुष्ठिता भवन्ति, युगसामर्थ्येन त्रेतादिषु क्रमेण क्षीयमाणाः धर्माः कलियुगावसाने सर्वात्मना विनष्टाः भवन्ति । एते धर्माः लोकाचाररूपाः न कदापि अनादरणीयाः भवेयुः ।

एवेषु नानाविधेषु धर्मविभागेषु वर्त्तमानेषु लोकाचारनिमित्तमावश्यकनियमाः प्राधान्येन एषु धर्मेष्वन्तर्भुक्ताः । मुनिभिः प्रतिपादितेष्वाश्रमेष्वेव एते सर्वे धर्माः अन्तर्भाविताः । तथापि गौतमबौधायनादयः जातिदेशधर्मादीनां परस्परविप्रतिपत्तिनिवारणाय तेषां पृथक् स्वरूपं स्पष्टीकृतवन्तः ।

63- देशधर्म्मान् जातिधर्म्मान् कुलधर्मांश्च शाश्वतान् ।
पाखण्डगुणधर्म्मांश्च शास्त्रेऽस्मिन्नुक्तवान्मनुः ॥ मनु (१-११८)

64- धर्माः बहुविधा लोके श्रुतभेदमुखोद्भवाः ।
देशधर्माश्च दृश्यन्ते कुलधर्मास्तथैव च ॥
जातिधर्म्माः वयोधर्म्माः गुणधर्म्माश्च शोभने ।
शरीरकालधर्म्माश्च आपद्धर्म्मास्तथैव च ॥
एतद् धर्मस्य नानात्वं क्रियते लोकवासिभिः ॥
महाभारतस्यानुशासनपर्वणि, परा. माध. Vol I (पृ. ७४)

65- ग्रामधर्मा जातिधर्म्माः देशधर्माः कुलोद्भवाः ।
परिग्राह्या नृभिः सर्वैः नैव तान् लङ्घयेन्मुने । देवीभाग (१-१-१७)

66- कृतेऽभूत् सकलो धर्मस्त्रेतायां त्रिपदः स्थितः ।
पादः प्रविष्टोऽधर्मस्य मत्सरः द्वेषसम्भवः ॥
धर्म्माऽधर्मौ समौ भूत्वा द्विपादौ द्वापरे स्थितौ ।
तिष्येऽधर्मस्त्रिभिः पादैः धर्मः पादेन संस्थितः ॥ परा. माध. (१-७५)

धर्मशास्त्रस्य शास्त्रत्वम्

धर्मस्य मूलं वेद एव। परन्तु धर्मादयः पुरुषार्थाः यतः विद्यन्ते स एव वेद इति व्युत्पत्त्या इतरपुरुषार्थानां वेदे वर्त्तमानत्वेऽपि धर्मस्य मुख्यतया वर्णनं विहितम्। अनन्तरं धर्मस्य विस्तृतवर्णनं धर्मशास्त्रे एव क्रियते। अतः तस्य धर्मशास्त्रं नाम। तस्यापरा संज्ञा स्मृतिः। अनयोः स्मृतिधर्मशास्त्रयोः नान्तरं महत्। यतः [67]मनुना वेदधर्मशास्त्रयोः भेदप्रदर्शनावसरे धर्मशास्त्रस्यैव स्मृतिपदवाच्यता प्रदर्शिता। तस्य धर्मशास्त्रस्य पुनः वेदस्मरणमाध्यमेन प्रतिपादितत्वात् स्मरन्ति वेदमनया इति स्मृतिः अथवा महर्षिभिः वेदार्थचिन्तनं स्मृतिरिति सिद्धमेव।

याज्ञवल्क्योक्त्यनुसारं विद्यायाः चतुर्दशत्वे सिद्धे सति वेदातिरिक्ता अन्याः दशविद्याः स्मृतिशब्दरूपाः। ताः चतुर्दशविद्याः [68]याज्ञवल्क्येनाचाराध्याये प्रतिपादिताः। ताश्च "पुराणं ब्राह्मादि वक्ष्यमाणम्, न्यायः गौतमीयं काणादं कापिल पातञ्जलमिति चतुर्विधं प्रमाणादिनिरूपणशास्त्रं गौतमादिप्रणीतम्। मीमांसा जैमिनिप्रणीता कर्ममीमांसा, शाण्डिल्यप्रणीता भक्तिमीमांसा, बादरायणप्रणीता ब्रह्ममीमांसा च।

धर्मशास्त्रं च मनुयाज्ञवल्क्यादिप्रणीतम्। अङ्गानि शिक्षा, कल्पो, व्याकरणं, निरुक्त, छन्दो, ज्योतिषमिति। एतैरुपेताश्चत्वारो वेदाः। एतासां चतुर्दशविद्यानां स्वर्गाद्यपवर्गसाधनकर्मब्रह्मज्ञानानां स्थानानि धर्मस्य च निमित्तानि। अतएवैतेषां धर्मस्थानत्वमित्युक्तम्। [69]अङ्गिरास्तु शास्त्रीयज्ञानवर्जितं यत् किञ्चिदपि कर्म विचारपूर्वक क्रियते तत्सर्वं बालकानां क्रीड़ेव

67- श्रुतिस्तु वेदो विज्ञेया धर्मशास्त्रं तु वै स्मृतिः ॥ मनुः (२-१०)

68- पुराणन्यायमीमांसा धर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः।
वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश ॥ या. स्मृ. (१-३)

69- स्वाभिप्रायकृतं कर्म यत् किञ्चिद् ज्ञानवर्जितम्।
क्रीडाकर्मेव बालानां तत्सर्वं निष्प्रयोजनम् ॥
अङ्गिरास्मृतिः उत्तराङ्गि. (१-१०)

निष्फलं भवतीति प्रतिपादयति । स्मृतिशब्दस्योक्त-दशविद्यावाचकत्वे प्रमाणं श्रुतिः स्मृतीति [70]याज्ञवल्क्यवचनमेव। अत्र स्मृतिपदस्य मन्वादिप्रणीत-धर्मशास्त्रमात्रपरत्वे पुराणन्यायेत्यादिना पूर्वोक्तवाक्येन सह विरोधो दुष्परिहर एव स्यात् । अत्र च श्रुतिः स्मृतीति दशानामेव धर्ममूलत्वेन प्रतिपादनाद् एतादृशविरोधपरिहाराय चात्र स्मृतिपदेन दशानामपि विद्यानां ग्रहणस्या-वश्याभ्युपेयत्वात् । अतएव व्याकरणस्मृतिः सांख्यस्मृतिरिति व्यवहारोपि सङ्गच्छते। सङ्गच्छते च स्मृतिप्रामाण्यनिरूपणप्रकरणे व्याकरणप्रामाण्य-निरूपणं जैमिनीयम् । एवं स्मृतिपदस्य विशेषतो ब्रह्ममन्वादिप्रणीतधर्मशास्त्र-वाचकत्वमपि । अतः मनुना स्मृतिधर्मशास्त्रयोरैक्यं प्रदर्शितम् । पुनश्च याज्ञवल्क्यस्य चतुर्दशविद्याव्याख्यानावसरे [71]विष्णुपुराणं धनुर्वेदायुर्वेदादी-नामपि विद्यात्वं स्वीकृत्याष्टादशत्वं साधयति । अतः आयुर्वेदादीनां चतसृणां विद्यानामपि न स्मृतित्वं नापि श्रुतित्वशङ्का । यतः विद्यानामष्टादशत्वेऽपि स्वर्गापवर्गसाधनकर्मब्रह्मज्ञानैकस्थानभूतानां धर्मप्रधानानामेव विद्यानां याज्ञवल्क्यमहर्षिणा चतुर्दशतया परिगणनम् । विष्णुपुराणे तु दृष्टार्थप्रधाना-श्चतस्रायुर्वेदादिविद्या अपि सम्मिल्याष्टादशतया परिगणिता इत्यविरोधः । याज्ञवल्क्योक्तचतुर्दशविद्याः प्रधानतः धर्ममेव प्रतिपादयन्ति परन्तु आयुर्वेदा-द्यास्तु चतस्रोऽनुषङ्गतो धर्मं प्रतिपादयन्त्योऽपि प्राधान्यादर्थकामावेव प्रति-पादयन्तीति सर्वबुधजनप्रसिद्धम् । एतत्सूचनायैव याज्ञवल्क्योक्तवाक्येन धर्मस्य च चतुर्दश स्थानानीत्युक्तम् ।

प्राधान्येन धर्मप्रतिपादकान्येव शास्त्राणि स्मृतिपदेनोच्यन्ते क्वचिद-व्यवहृतत्वाच्चार्थकामप्रधानानां चरमाणां चतसृणां न स्मृतित्वम् । न हि श्रुतिभिन्नत्वमात्रं स्मृतित्वे प्रयोजकम् । काव्यादीनामपि स्मृतित्वप्रसङ्गात् ।

70- याज्ञ. स्मृ. (१-७)

71- अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः ।
धर्मशास्त्रं पुराणञ्च विद्याह्येताश्चतुर्दश ॥
आयुर्वेदो धनुर्वेदो गान्धर्वश्चेति ते त्रयः ।
अर्थशास्त्रं चतुर्थं तु विद्या ह्यष्टादशैव ताः ॥ वि. पु.

[72]श्रुतिस्मृतिविरोधे दृष्टलोभादिमूलकत्वे वा स्मृतेरप्रामाण्यमेव । जैमिन्यनुसारं सांख्ययोगपाञ्चरात्रपाशुपताद्यसाधारणधर्म्माधर्मप्रतिपादकानां तथा म्लेच्छाचारादीनां प्रतिपादकस्मृतिवाक्यानामप्रमाणता सिद्ध्यत्येव । नोचेत् तेषामपि शास्त्राणां धर्मे प्रमाणत्वमागमिष्यति । पुनश्च तेषु धर्मनिर्णयशास्त्रत्वप्रसङ्गे धर्मशास्त्रस्यैव प्राथम्यं वरीवर्त्ति । पूर्वप्रतिपादितधर्मस्यैव प्रतिपादकं शास्त्रं धर्मशास्त्रम् ।

वेदस्य निखिलभागस्य धर्मप्रतिपादकत्वेन तस्यैव शास्त्रत्वे प्रामाण्यम् । अतः सर्ववेदद्रष्टृत्वेन मनुरेव प्रमाणम् । परन्त्वन्येषां वेदाङ्गानां मीमांसादीनामपि वेदैः परंपरया सम्बन्धानां न धर्मशास्त्रवत् प्रत्यक्षसम्बन्धः । पुराणानामपि वर्णनीयपुरुषप्रवृत्तिवर्णनपरतया नैकान्ततो धर्मपरता इति न तेषां प्राधान्येन धर्मशास्त्रत्वम् । अतः मन्वादिप्रणीतान्येव शास्त्राणि धर्मशास्त्राणीति आर्यजनपरम्पराप्रसिद्धानि । धर्मशास्त्रस्य वेदैः सह प्रत्यक्षसंम्बन्धस्त्वस्माभिः धर्मशास्त्रस्योद्भवविषये विचारितः । अतः धर्मशास्त्रस्यैव शास्त्रत्वसिद्धिः, नान्यस्येति ।

अनन्तरमन्यत्रापि तैत्तिरीयारण्यक - पाणिनीयव्याकरणादिषु स्मृतिशब्देन वेदैः सह सम्बन्धितशास्त्रत्वेनैव व्याख्या विधेया । परन्तु धर्मशास्त्रस्यैव स्मृतित्वं प्रसिद्धं, नान्यस्य शास्त्रस्येति । स्मृतिशब्दस्य अर्थद्वये प्रयुज्यमानेऽपि वेदानुमापकग्रन्थेषु श्रेष्ठत्वात् धर्मशास्त्रस्यैव स्मृतित्वसिद्धिः युक्ता प्रतिभाति । यतः व्यापकार्थविशिष्टः धर्मः समग्रवेदवाङ्मयस्य विधिनियमाननुसरति । अतः यद्यपि वेदार्थानुमापकत्वेन व्याकरणगृह्यसूत्रपुराणादीनां शास्त्रान्तराणामपि स्मृतिसंज्ञा यौगिकी तथापि धर्मशास्त्राणां पङ्कजादिशब्दवत् सा योगरूढा ।

72- यानि शास्त्राणि दृश्यन्ते लोकेऽस्मिन् विविधानि च ।
श्रुतिस्मृतिविरुद्धानि निष्ठा तेषां हि तामसी ॥ कूर्मपूराण

धर्मशास्त्रसाहित्यस्योद्भवः विकासश्च

वेदान्तर्गतानां निखिलविषयाणां प्रतिपादकत्वाद् धर्मशास्त्रं भारतीय-धार्मिकसाहित्ये विशिष्टं स्थानं बिभर्त्ति। श्रुत्यनन्तरं धर्मविषये स्मृतेरेव मान्यतायाः स्वीकृतत्वात् श्रुतेश्च विप्रकीर्णत्वेन अलब्धत्वात् सनातनीये धर्मे धर्मशास्त्रग्रन्थानामेव मौलिकं महत्त्वं विद्यते। तस्य च धर्मशास्त्रस्य कालः पि. भि. काणे. महोदयानां मतेन निरुक्तकारयास्कस्य कालादेव प्रारभ्यते। तत्र [73]निरुक्तस्य तृतीयकाण्डे दायभागस्य विषयः विचारपथमागच्छति। [74]कौशीतक्युपनिषद्यपि दायसंबन्धिनौ मनूक्तश्लोकौ उदाहृतौ। अतएवोपनिषत् कालेऽपि धर्मशास्त्रस्य प्रामाण्यमवर्त्तत। गौतमधर्मसूत्रेऽपि "तस्य च व्यवहारो वेदाः धर्मशास्त्राणि" इत्यादिना गौतमवचनेन एतत् स्पष्टीभवति यत् तदानीन्तनेऽपि काले धर्मशास्त्रस्य प्रचलनं वरीवर्त्तते स्म। पुनश्च गौतमप्रोक्त-धर्मसूत्र-ग्रन्थोऽप्यस्माभिः प्राप्यते। तेषां कथनानुसारं ज्ञायते यद् वैदिककालादारभ्यैव धर्मशास्त्रस्य प्रचलनं मानवसमाजे आसीत्। खीष्टात् प्राग् षष्ठशताब्द्यामेव गौतमस्याविर्भावकालः। धर्मशास्त्रस्य क्रमविकासविषये प्रथमतः धर्मसूत्रकाराः गौतमापस्तम्बबौधायनादयः, तदनन्तरं स्मृतिकाराः मनुयाज्ञवल्क्यादयः धर्मशास्त्रग्रन्थान् व्यरचयन्निति केषाञ्चिन्मतम्। अपरे तु—[75]गौतमबौधायना-पस्तम्बादिसूत्रग्रन्थानां पूर्वमेव मनुस्मृतेरुत्पत्तिरिति प्रमाणयन्ति। पुनश्च

73- अथैतां जाम्या रिक्थप्रतिषेध उदाहरन्ति।
ज्येष्ठं पुत्रिकाया इत्येके॥ निरुक्त (३।४९)

74- अङ्गादङ्गात्सम्भवसि हृदयादधिजायसे।
आत्मा वै पुत्र नामासि स जीव: शरदः शतम्॥
अविशेषेण पुत्राणां दायो भवति धर्मतः।
मिथुनानां विसर्गादौ मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत्॥ (कौशीतक्युपनिषद्)

75- श्रीदेवयानः द्वितीयसंख्या पृ. ५६

[76]महाभारत[77]रामायणादौ मनूक्तधर्मशास्त्रस्य विस्तृतवर्णनं, बहुषु स्थलेषु नामोल्लेखोऽपि दृश्यते । अतः महाभारतरामायणादीनां कालतः प्रागेव धर्मशास्त्रस्योत्पत्तिः । पतञ्जलेः [78]व्याकरणमहाभाष्येऽपि धर्मशास्त्रीयग्रन्थाना-मुदाहरणानि इतस्ततः उद्धृतानि । अतः एभ्यः प्रमाणेभ्यः ज्ञायते यद् धर्म-शास्त्रग्रन्थानां रचना ख्रीष्टात् प्राग् ७०० तः प्रारब्धा । अतः वैदिककालादार-भ्यैव धर्मशास्त्रस्योत्पत्तिरिति भारतीयपरम्पराऽवितथरूपेण प्रमाणमुपगच्छति ।

पूर्वप्रतिपादितधर्मलक्षणानां पर्यालोचनेन एतत्स्पष्टीभवति यत् प्रथमतः निखिलैरपि शास्त्रकारैः वेद एव धर्ममूलत्वेनाङ्गीकृतः । किन्तु वेदेषु धर्मशास्त्रान्तर्गताः सर्वे विषयाः न सन्ति । अतः वेदानां विप्रकीर्णत्वात् सर्वतोभावेनानुपलब्धत्वात् च ते तेऽशाः स्मृतिष्वनुसन्धेयाः । एतदपि जैमिनिना पूर्वमीमांसायां स्मृतीनां प्रामाण्याधिकरणे सिद्धान्तितम् । सर्वे वेदगताः विषयाः धर्मशास्त्रेऽस्मिन् प्रतिपादिताः । अत्र शङ्कानिरासार्थं मनुनाऽपि स्पष्टीकृतम् । वेदः साधारणानां कृते दुर्गमः भवति अतः मन्वादिभिः सर्वेषां ज्ञानार्थं नियमपालनार्थं च सरलसुबोधशैल्या धर्मशास्त्रे वेदार्थः प्रतिपादितः । अतएव वेदविषयानुद्धृत्य धर्मशास्त्रं मानवसमाजं सन्मार्ग-मुपदिशति । क्वचिद् वेदवाक्यान्यपि धर्मशास्त्रेषु प्रमाणरूपेणोदाह्रियन्ते ।

वेदेषु विवाहवर्णाश्रमकुलभेदोत्तराधिकारिधनविभागश्राद्धादिविषयकाः बहवः प्रसङ्गाः उपलभ्यन्ते । ते प्रसङ्गाश्च कालक्रमेण धर्मशास्त्रस्य विषयी-भूताः । यास्कमतानुसारं पुत्रिकापद्धतिः ऋग्वेदे दृश्यते । भ्रातृहीना कन्या

76- तैरेवमुक्तो भगवान् मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत् ।
शुश्रूषध्वं यथावृत्तं धर्मं व्याससमासतः ॥ (महाभारते)

77- राजभिर्धृतदण्डास्तु कृत्वा पापानि मानवाः ।
निर्मलाः स्वर्गमायान्ति सन्तः सुकृतिनो यथा ॥
शासनाद्वा विमोक्षाद्वा स्तेनः पापात् प्रमुच्यते ।
राजा त्वशासन् पापस्य तदवाप्नोति किल्बिषम् ॥
रामा. किष्किन्धा. (१८ - ३३, ३४), मनु. (८ - ३१६, ३१८)

78- महाभाष्य, (पा. १-१-४६)

वरं लब्धुं न शक्नोति इति [79]ऋग्वेदे दृश्यते । मनुयाज्ञवल्क्यस्मृत्यादिष्वपि तत्त्वमिदं स्पष्टमुद्घोषितम् । ऐतरेयब्राह्मणे शुनःशेपोपाख्याने औरसपुत्रस्य विद्यमानतायामपि दत्तपुत्रग्रहणं युज्यते इति प्रतिपादितम् । तैत्तिरीयसंहितायामप्युपाख्याने दत्तपुत्रग्रहणपद्धतिः प्रचलिताऽऽसीत् । ज्येष्ठपुत्रस्य श्रेष्ठभागः वर्त्तते इति [80]तैत्तिरीयसंहितायामुक्तम् । आपस्तम्बधर्मसूत्रे, बौधायनधर्मसूत्रे चायमेव विषयः गृहीतः । [81]ऋग्वेदे ब्रह्मचारिणः प्रशंसनं क्रियते तदाचरणविधिश्च निर्णीयते । तथैव मनुसंहितायामपि ब्रह्मचारिणः कर्त्तव्यं निरूपितम् । शतपथब्राह्मणे [82]तैत्तिरीयारण्यके च पञ्चमहायज्ञानामुल्लेखोऽस्ति ।धर्मशास्त्रेऽपि पञ्चमहायज्ञाः मानवस्य कर्त्तव्यरूपेण उपदिष्टाः । अतएव विविधैरुदाहरणैः प्रतिपाद्यते यद् वेद एव धर्मशास्त्रस्य मूलमिति ।

वेदस्तु कर्मकाण्ड-ज्ञानकाण्डभेदेन द्विविधतया विभिद्यते । धर्मशास्त्राणां तथा धर्मसूत्राणां मूलं वेदः इति न काचित् विप्रतिपत्तिरस्ति । पुनश्च धर्मशास्त्रस्याङ्गविशेषैः धर्मसूत्रैः सह वेदाङ्गभूतस्य कल्पस्य साक्षात् सम्बन्धसत्त्वादस्य प्रमाणं वेदा एव इति निश्चयम् । परवर्तिनिकाले धर्मसूत्रकाराः श्रौतसूत्राणां गृह्यसूत्राणाञ्च विधानान्यनुसृत्य स्वग्रन्थेषु कर्मविधानं निर्दिशन्ति ।

अस्य धर्मशास्त्रस्य वाङ्मयः मालायां महत्त्वं धारयति । असौ वाङ्मयः विशालवृक्षरूपः । अतः अस्य वाङ्मयस्येतिहासः काणेमतेन काललयेण विभज्यते । यथा— १) स्मृतिकालः - ३०० ई. पू. तः ५०० ई. पर्यन्तम् । २) सूत्रकालः - ३०० ई. पू. तः ५०० ई. पर्यन्तम् । ३) निबन्धकालः - ८०० ई. पू. तः १८०० ई. पर्यन्तम् ।

79- अमाजूरिव पित्रोः सचा सती समानादा सदसस्त्वामिये भगम् ।
कृधि प्रकेतमुपमास्या भर दद्धि भागं तन्वो येन मामहः ॥
ऋग्. (२-१७-७)

80- तस्माज्ज्येष्ठपुत्रं धनेन निरवसाययन्ति । (तैत्तिरीयसंहिता)

81- ऋग् (१०-१०९) सूक्त ।

82- पञ्च वा एते महायज्ञाः शतति प्रतायन्ते । शतति संतिष्ठते । देवयज्ञः पितृयज्ञः भूतयज्ञः, मनुष्ययज्ञः ब्रह्मयज्ञश्चेति ।

धर्मसूत्रसाहित्यम्

तत्र धर्मसूत्रं वेदाङ्गभूतस्य कल्पसूत्रस्याङ्गविशेषः। धर्मसूत्राण्यपि वैदिकशाखावत् भिन्नभिन्नशाखासु भिन्नानि वर्त्तन्ते। यद्यपि सर्वे धर्मसूत्रग्रन्थाः नोपलभ्यन्ते तथापि श्रौतसूत्रगृह्यसूत्रादिवत् धर्मसूत्राण्यपि निर्दिष्टान्यासन्। अतः कुमारिलस्य तन्त्रवार्त्तिकानुसारं गौतमगोभिलादीनां ग्रन्थान् सामवेदिनः वसिष्ठादीनामृग्वेदिनः, शंखलिखितादीनां वाजसनेयिनः, आपस्तम्बबौधायनादीनां तैत्तिरीयकाः, शौनकादीनामथर्ववेदिनः अनुसरन्ति। अतः कालक्रमेण धर्मसूत्राणि वेदैः सम्पृक्तत्वात् वैदिकशाखासु प्रामाणिकतया व्यवह्रियन्ते स्म।

धर्मसूत्राण्यपि बहूनि रचितानि। तत्र गौतमापस्तम्बबौधायनवसिष्ठविष्णुहारीतशंखलिखितात्रिकश्यपोशनाकण्वगार्ग्यच्यवनजातूकर्ण्यदेवलपैठीनसिबुधभरद्वाजसुमन्तुशातातपादीनां धर्मसूत्राणि प्रमुखानि।

धर्मसूत्रेषु वर्णितसामाजिकस्थितिभ्यः तेषां रचनाकालः स्पष्टमनुमीयते। गौतमापस्तम्बबौधायनानां प्राचीनधर्मसूत्राणां कालः ६०० ई. पू. तः १०० ई. पू. मध्ये निश्चीयते।

धर्मसूत्रस्य मुख्यविषयाः यथा मनुष्यजीवनस्याचारः तथा कर्त्तव्यवर्णनम्। धर्मसूत्रे मुख्यतः वर्णानामाश्रमाणां च नियमाः, उच्चवर्णानां दैनिकधर्मकृत्यं, गृह्ययज्ञः, सायं प्रातः पूजनं, पाकयज्ञः, विवाहपुंसवनादयः षोडशसंस्काराः, ब्रह्मचारिस्नातकादिनियमाः, मधुपर्कः, श्राद्धकर्म, धर्मस्य पादेयाः, चतुर्वर्णानामाचारः, कर्त्तव्यं जीवनवृत्तिश्च, चतुराश्रमाणामाचारः, उपजातिवर्णसङ्करधर्माः, सपिण्डसगोत्रादिनिरूपणं, पाप-प्रायश्चित्त-व्रत-शौच-शुद्धिः, ऋणसाक्षिन्यायव्यवहाराः, राज्ञः कर्त्तव्यं स्त्रीपुंधर्मः, पुत्रभेदा, उत्तराधिकारादयश्च दर्शिताः। धर्मसूत्रस्य वातावरणमधिकं सामाजिकं नैतिकञ्च। धर्मसूत्रग्रन्थाः वर्णाश्रमधर्मान् व्यवहारिकधर्मान् चानुशास्ति। एते धर्मशास्त्रग्रन्थाः धर्मचरित्रान्वेषिणां परमोपकारमाचरन्ति। तत्रापि विशिष्य धर्मसूत्रग्रन्थाः वैदिककाले भारतीयानां लोकयात्रायाः नित्यनैमित्तिकात्मकैरुच्चावचैः

कर्मजालैराक्रान्तत्वं घोषयन्तः प्राक्तनीं भारतवर्षीयसंघस्थितिं मीमांसमानानां पुरस्तात् तत्त्वार्थमुपस्थापयन्ति । धर्मसूत्रग्रन्थः समायाचारिकान धर्मान् प्रतिपादयति । धर्मसूत्रग्रन्थसमुदायोऽयं भारतवर्षीयाणां लौकिक व्यवहारधर्माणां मूलभूतः ।

स्मृतिसाहित्यम्

धर्मशास्त्रस्य स्मृतिकाले मन्वादिप्रणीतानां सर्वेषामपि धर्मशास्त्राणां प्रामाण्यमङ्गीक्रियते, न कस्याप्यप्रामाण्यमिति महती गौरवावहेयं भारतीयपरम्परा । तेषु धर्मशास्त्रग्रन्थेषु मनुस्मृतिः यथा सर्वमान्या तथैव सर्वप्राचीना । अतः योगीश्वरेण धर्मशास्त्रकाराणां नामानि व्याहरता मनुः सर्वप्रथमं प्रदर्शितः । सर्वैः [83]स्मृतिकारैरपि मनुः प्रथमधर्मशास्त्रकाररूपेण उद्घोषितः । तत्र स्मृतिग्रन्थेषु मनु-याज्ञवल्क्य-पराशर-नारद-बृहस्पति-कात्यायन अङ्गिरो-कार्ष्णाजिनि-दक्ष-पितामह ऋष्यशृङ्ग-पुलस्त्य-प्रचेता-प्रजापति-मरीचि-यम-लौगाक्षि विश्वामित्र-व्यास-सम्वर्त-हारीतादीनां स्मृतयः प्रसिद्धाः । केचिदपि स्मृति-उपस्मृतिभेदेनाधिकमपि विवृण्वन्ति । एतेषां कालस्तु परस्परमुदाहरतां धर्मशास्त्राणां पौर्वापर्यपरिज्ञानादाकलनीयम् ।

भारतीयसमाजं व्यवस्थितरूपेण परिचालयितुमेव स्मृतिकाराणां प्रधानकर्म आसीत् । भारतीयसमाजस्य सुव्यवस्था तथा संगठनमेवास्य मूललक्ष्यमासीत् । चतुर्णां वर्णानामुत्पत्तिरपि मनोवैज्ञानिकरीत्या स्मृतिकारैः प्रतिपादिता । सामाजिकदृष्ट्याऽपि स्मृतीनां महत्त्वं सर्वाधिकम् । हिन्दूनां षोडशसंस्काराणां विस्तृतवर्णनं स्मृतिष्वेव उपलभ्यते । भारतीयव्यवहारज्ञानाय स्मृतिनामनुशीलनमनिवार्यम् ।

83- वेदार्थोपनिवद्धत्वात् प्राधान्यं हि मनोः स्मृतेः ।
मन्वर्थविपरीता तु या स्मृतिः सा न शस्यते ॥

बृहस्पतिः, मन्वर्थ, मु- (मनु. १ १)

स्मृतीनां वर्ण्यविषयाः प्रधानतः आचार-व्यवहार-प्रायश्चित्तभेदेन त्रिधा विभज्यन्ते । आचारकाण्डान्तर्गतेषु यथा— ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राणां चतुर्णां वर्णानां संकरजातीनां चतुर्णामाश्रमिणां च कर्त्तव्यानां विधानं, षोडश-संस्काराणां वर्णनम्, तीर्थस्थानदानादीनां वर्णनम्, देवपूजा, व्रतोपवासादीनां वर्णनम्, विशेषतः षड्विधधर्मेषु गुणधर्म-निमित्तधर्मव्यतिरिक्ताः अन्ये धर्माः आचारकाण्डान्तर्गताः । द्वितीये व्यवहारकाण्डे राज्ञः प्रजापालन-मात्मरक्षणं, शत्रुपराजयः, अष्टादशव्यवहारपदानीति सर्वे विषयाः आलोचिताः। तृतीये प्रायश्चित्ताध्याये धार्मिकसामाजिककृत्याकरणजनितपापक्षयाय प्राय-श्चित्तविधानानि, प्राजापत्य-चान्द्रायण-कृच्छ्रादीनां स्वरूपाणि पालनविधा-नानि वर्णितानि ।

टीकासाहित्यम्

धर्मशास्त्रस्य तृतीयश्चान्तिमः कालः भाष्यकाराणां निबन्धकाराणाञ्च कालः । धर्मशास्त्रस्य टीकासाहित्यमपि सुविस्तृतम् । प्राग्कालादारभ्य स्मृतिसूत्रग्रन्थानां प्रणयनानन्तरं तेषां टीकासाहित्यस्य प्रारम्भोऽभवत् । अस्य कालस्य प्रथमभागः सुवर्णयुगनाम्ना प्रथितः । धर्मशास्त्रस्य भाष्यकालः ८०० ई. तः प्रारब्धः । भाष्यग्रन्थानां महत्त्वं निबन्धेभ्यः अपि न कुत्रापि न्यूनतामवाप । अतः विज्ञानेश्वर-मेधातिथि-गोविन्दराजा-परार्कादीनां भाष्याणि निबन्धग्रन्थेभ्योऽपि अधिकां प्रसिद्धिं प्राप्तानि ।

भाष्यकारेषु असहायः प्रथमः । स च मनुस्मृति-गौतमधर्मसूत्र-नारद-स्मृतीनां भाष्यं व्यरचयत् । अनन्तरञ्च भर्तृयज्ञस्य गौतमधर्मसूत्रभाष्यं, कात्यायनश्रौतसूत्रभाष्यं, विश्वरूपस्य याज्ञवल्क्यस्मृतिटीका, भारुचेः विष्णु-धर्मसूत्रमनुस्मृत्योष्टीका, मेधातिथेः मनुस्मृतिटीका, विज्ञानेश्वरस्य याज्ञवल्क्य-स्मृतेः मिताक्षराटीका, मस्कराचार्यकृतं गौतमधर्मसूत्रस्य मस्करीभाष्यं, गोविन्दराजस्य मनुस्मृतिटीका, अपरार्कस्य याज्ञवल्क्यटीका, हरदत्तस्य गौतमधर्मसूत्रस्य मिताक्षराटीका, आपस्तम्बधर्मसूत्रस्योज्ज्वलाटीका, कुल्लूक-भट्टस्य मनुस्मृतेः मन्वर्थमुक्तावलीटीका, माधवाचार्यस्य पराशरस्मृतेः टीका,

शूलपाणेः याज्ञवल्क्यस्मृतेः दीपकलिकाटीका, नन्दपण्डितस्य विष्णुधर्मसूत्रस्य केशववैजयन्तीटीका, पराशरस्मृतेः पराशरमाधवीयटीका, वसिष्ठधर्मसूत्रस्य विद्वन्मनोहराटीका, श्रीकृष्णतर्कालङ्कारस्य दायभागटीका, बालम्भट्टस्य विज्ञानेश्वरस्य मिताक्षरोपरि बालम्भट्टीटीका। सम्प्रत्यपि अनेके विद्वांसो धर्मशास्त्राणां सुबोधाय टीकां रचयन्ति यथा — पण्डितकुलमणिमिश्रकृता वसिष्ठधर्मशास्त्रस्य तत्त्वप्रकाशिकाटीका, पारस्करगृह्यसूत्रस्य मार्गदर्शिनी-टीका, कालदीपस्य तेजनीटीका, श्राद्धदीपस्य शलाकाटीका भाष्यग्रन्थेषु प्रसिद्धि भजन्ते।

निबन्धसाहित्यम्

धर्मशास्त्रस्यान्तिमपर्यायरूपस्य निबन्धसाहित्यस्याकारोऽतिविशालः। निबन्धसाहित्यस्य प्रारम्भकाले टीकाग्रन्थाः रचिताः। प्राचीननिबन्धग्रन्थाः केचित् स्मृतिपथमनागतानामपि निबन्धकाराणां नामानि स्मारयन्ति। ते च निबन्धकर्त्तारः अन्येषु परवर्त्तिषु निबन्धग्रन्थेषूदाह्रियन्ते। यथा— श्रीकर-धारेश्वर-भोजदेव-देवस्वामी-जितेन्द्रिय-बालक-बालरूप-योग्लोकादीनां निबन्ध-ग्रन्थाः दुर्लभाः। केवलं तेषामुद्धरणानि परिचयं दातुं शक्नुवन्ति। कालोऽपि तेषामुद्धृतग्रन्थानां पौर्वापर्येणानुमातुं शक्यते।

निबन्धसाहित्यस्य कालः १००० ई. तः इतिहासे लिपिबद्धः। धर्मशास्त्रप्रवर्त्तकानां मतेषु कदा कदा वैषम्यमपि समुपागच्छति। अतः श्रुति-मूलकतया स्मृतीनां समं प्रामाण्यमिति विविच्य सुतरां तेषां सामञ्जस्यसङ्घ-टनाय पूर्वमीमांसासरणिमवलम्ब्य बृहस्पतिवचनानुसारेण पूर्वमीमांसाधिक-रणविचारंपराधरणैर्हलायुध-शम्भुकर-शूलपाणि-श्रीनाथ-रघुनन्दन-विद्याकर-बृहस्पति-गदाधर-दिव्यसिंह-विश्वनाथप्रमुखैः निबन्धकारैर्देशभेदेनाचारपद्धति-मवलम्ब्य स्मृतिनिबन्धाः प्रणीताः।

साम्प्रतं प्रचलितेषु धर्मशास्त्रनिबन्धेषु वर्णाश्रमधर्म्मास्तिथिविशेष-कृत्यानि च भारतवर्षीयजनोपकारबद्धदीक्षैः प्रेक्षावच्छिरोरत्नैर्महतापरिश्र-मेण विविध-श्रुति-स्मृतिपुराणेषु वाक्यतानिरूपणपुरःसरं निरूपितानि विजयन्ते।

ते निबन्धकाराः पुनः देशाचारभेदेन भिन्नभिन्ननिबन्धग्रन्थान् रचितवन्तः। अतः विभिन्नप्रान्तीयानां लेखकानां नामानि पुस्तकानि च प्रदर्श्यन्ते।

(क) मिथिलायाः निबन्धकाराः — मिथिलायाः निबन्धकारेषु चण्डेश्वरस्य कृत्यरत्नाकरदानरत्नाकरादिसप्तरत्नाकरोपेतः स्मृतिरत्नाकरग्रन्थः, श्रीदत्तोपाध्यायस्य श्राद्धकल्प-समयप्रदीप-आचारादर्शग्रन्थाः, वाचस्पतिमिश्रस्य विवादचिन्तामणि-आचारचिन्तामणि-कृत्यचिन्तामण्याह्निकचिन्तामणि-तीर्थचिन्तामणि-व्यवहारचिन्तामणि-शुद्धिचिन्तामणि-श्राद्धचिन्तामणि-तीर्थनिर्णय-द्वैतनिर्णय-महादाननिर्णय-शुद्धिनिर्णय--कृत्यमहार्णवाचारमहार्णव-व्यवहारमहार्णव-दानमहार्णव-शुद्धिमहार्णव-पितृयज्ञमहार्णवादयः ग्रन्थाः, हरिनाथस्य स्मृतिसारः, रुद्रधरस्य श्राद्धविवेकः, मिसरूमिश्रस्य विवादचन्द्रादयः धर्मशास्त्रीयनिबन्धग्रन्थाः प्रसिद्धिं भजन्ते।

(ख) बङ्गीयनिबन्धकाराः— वङ्गीयनिबन्धकारेषु जीमूतवाहनस्य-कालविवेक-व्यवहारमातृका-दायभागात्मकः धर्मरत्नग्रन्थः, शूलपाणेः प्रायश्चित्तविवेक-श्राद्धविवेकादिचतुर्दशविवेकविशिष्टः स्मृतिविवेकग्रन्थः, अनिरुद्धस्य हारलता-पितृदयिताग्रन्थौ, राज्ञो वल्लालसेनस्याचारसागराद्भुतसागर-दानसागरादयः ग्रन्थाः, गोविन्दानन्दस्य वर्षक्रियाकौमुदी-शुद्धिक्रियाकौमुदी-श्राद्धक्रियाकौमुदी-प्रायश्चित्तक्रियाकौमुदी-दानक्रियाकौमुद्याद्याः चतुर्दशक्रियाकौमुदीशब्दयुक्तः स्मृतिक्रियाकौमुदीग्रन्थः, रघुनन्दनस्य व्रततत्त्व-श्राद्धतत्त्व-शुद्धितत्त्व-मलमासतत्त्व-यात्रातत्त्व-दानतत्त्व-तीर्थतत्त्व-दुर्गोत्सवतत्त्वाद्यष्टाविंशतितत्त्वसंयुक्तः स्मृतितत्त्वग्रन्थश्च प्रसिद्धाः।

(ग) दाक्षिणात्यनिबन्धकाराः— दाक्षिणात्यनिबन्धकारेषु देवणभट्टस्य संस्काराह्निक-व्यवहार-श्राद्ध-शुद्धिभागसमन्वितः स्मृतिचन्द्रिकाग्रन्थः, हेमाद्रेः कालप्रायश्चित्तव्रतदानादिना विभक्तः चतुर्वर्गचिन्तामणिग्रन्थः, माधवाचार्यस्य पराशरमाधवीय-कालमाधव-मुहूर्त्तमाधव-गोत्रप्रवरनिर्णय-व्रात्यस्तोमपद्धति-स्मृतिसंग्रहादयः ग्रन्थाः, श्रीधरस्य स्मृत्यर्थसारादयः ग्रन्थाः निबन्धग्रन्थेषु प्रमुखं स्थानं बिभर्त्ति।

(घ) काशीनिबन्धकाराः — काशीनिबन्धकारेषु नारायणभट्टस्यान्त्येष्टिपद्धति-त्रिस्थलीसेतु-प्रयोगरत्नग्रन्थाः, नन्दपण्डितस्य त्रयोदशग्रन्थेषु श्राद्धकल्पलता-शुद्धिचन्द्रिका-स्मृतिसिन्धु-दत्तकमीमांसा--विष्णुधर्मसूत्रस्य केशववैजयन्तीटीकादयः ग्रन्थाः, कमलाकरभट्टस्य द्वाविंशतिग्रन्थेषु निर्णयसिन्धु-दानकमलाकर-पूर्त्तकमलाकर-शान्तिकमलाकर-कमलाकराह्निक-शूद्रकमलाकर-विवादताण्डव-प्रायश्चित्तरत्न-गोत्रप्रवरदर्पणादयः ग्रन्थाः, रामकृष्णभट्टस्य जीवत्पितृकनिर्णयः, शंकरभट्टस्य द्वैतनिर्णयः, दिनकरभट्टस्य शान्तिसारग्रन्थः, लक्ष्मणभट्टस्य आचाररत्नग्रन्थः, मित्रमिश्रस्य श्राद्धप्रकाश समयप्रकाश-तीर्थप्रकाश-शुद्धिप्रकाश-दानप्रकाशादि द्वाविंशतिप्रकाशोपेतः स्मृतिप्रकाशनामा महानिबन्धग्रन्थः, लक्ष्मीधरभट्टस्य व्रतकल्पतरु-श्राद्धकल्पतरु-प्रायश्चित्तकल्पतरु-दानकल्पतरु-नियतकालकाण्ड-शुद्धिकल्पतरु-मोक्षकाण्डादिविभागैर्युक्तः कृत्यकल्पतरुग्रन्थः, मदनपालस्य मदनपारिजातः, एते निबन्धग्रन्थाः नितरां प्रसिद्धाः ।

(ङ) महाराष्ट्रीयनिबन्धकाराः — महाराष्ट्रीयनिबन्धकारेषु अनन्तदेवस्य संस्कारकौस्तुभग्रन्थः, नीलकण्ठभट्टस्य समयमयूख-तीर्थमयूख-दानमयूख-शुद्धिमयूख-श्राद्धमयूख-व्यवहारमयूखादिद्वादशमयूखविशिष्टः भगवन्तभास्करग्रन्थः, धर्मप्रकाशग्रन्थः, नागोजीभट्टस्य तीर्थेन्दुशेखरा-चारेन्दुशेखराशौचेन्दुशेखर--तिथीन्दुशेखर-प्रायश्चित्तेन्दुशेखर श्राद्धेन्दुशेखर-सापिण्डमञ्जरी-सापिण्ड्यनिर्णयादयः, काशीनाथोपाध्यायस्य धर्मसिन्ध्वादयः ग्रन्थाः निबन्धग्रन्थेष्वतिप्रसिद्धाः ।

(च) उत्कलीयनिबन्धकाराः — उत्कलीयधर्मशास्त्रीयनिबन्धकारेषु भवदेवभट्टस्य व्यवहारतिलक-कर्मानुष्ठानपद्धति-प्रायश्चित्तनिरूपणग्रन्थाः, शतानन्दस्य धर्मशास्त्रसंग्रहः, शङ्खधरस्य स्मृतिसमुच्चयः, शम्भुकरवाजपेयिनः श्राद्धपद्धति-विवाहपद्धत्य ग्निहोत्रहोमपद्धत्य-ग्निहोत्रहोमप्रायश्चित्तपद्धति-दर्शपौर्णमासेष्टिपद्धति दुर्बलकर्मपद्धति-निरूढपशुबन्धपद्धति-स्मार्त्तरत्नावल्यादयः ग्रन्थाः, विद्याकरवाजपेयिनः क्रमदीपिका-दिनकृत्यदीपिका-मोक्षपरीक्षा-नित्याचारपद्धत्यादयः ग्रन्थाः, रामचन्द्रवाजपेयिनः प्रायश्चित्तदीपिका-कुण्डल-

क्षमविवृत्ति-कर्माङ्गपद्धति-समरसारादयः ग्रन्थाः, बृहस्पतेः कृत्यकौमुदी, कालिदासचयिनिनः शुद्धिचन्द्रिका, योगेश्वरपात्रस्य दानदीपावल्यद्भुतसागर-ग्रन्थौ, गोदावरमिश्रस्याचारचिन्तामणि-नीतिचिन्तामणि-शारदाशरदर्च्चन-पद्धत्यादयः ग्रन्थाः, गजपतिपुरुषोत्तमदेवस्य मुक्तिचिन्तामणि-गोपालार्च्चन-विधिग्रन्थौ, गजपतिप्रतापरुद्रदेवस्य सरस्वतीविलास-प्रतापमार्तण्ड-निर्णय-संग्रहादयः ग्रन्थाः, चिन्तामणिमिश्रस्य कृत्यपुष्पावलिग्रन्थः, नरसिंहमिश्र-वाजपेयिनः नित्याचारप्रदीप-वर्षप्रदीप-समयप्रदीप-भक्तिप्रदीप-प्रायश्चित्तप्रदीप-चयनप्रदीपादयः अष्टादशप्रदीपग्रन्थाः, गजपतिरामचन्द्रदेवस्य दुर्गोत्सव-चन्द्रिका, विश्वनाथमिश्रस्य स्मृतिसारसंग्रहः, विप्रमिश्रस्य श्राद्धप्रदीपः, दिव्यसिंहमहापात्रस्य श्राद्धदीप-कालदीपौ, गदाधरराजगुरोः कालसारा-चार-सार-शुद्धिसार व्रतसार-दानसारादयः अष्टादशग्रन्थाः, कृष्णबृहत्पण्डितस्य नीतिरत्नाकरः,रघुनाथदाशस्य कालनिर्णय श्राद्धनिर्णयो-त्पाततरङ्गिण्यादयः, महामहोपाध्यायकृष्णमिश्रस्य कालसर्वस्व-शुद्धिसर्वस्वे, धर्म्मुपाठिनः काल-चन्द्रिका, विश्वम्भरमिश्रस्य स्मृतिदीपिका, वासुदेवरथस्य स्मृतिप्रकाशग्रन्थः, गोविन्दकविभूषणसामन्तरायस्य सूरिसर्वस्वं, गोविन्ददाशस्य सर्वस्मृतिसार-संग्रहः, दीनबन्धुमिश्रस्य प्रायश्चित्तमुक्तासंग्रहः, वासुदेवत्रिपाठिनः प्रायश्चित्त-विलोचनं, दिव्यसिंहमिश्रस्य संस्कारकल्पलतिका, भुवनेश्वरमिश्रस्य वार्षिक-पर्वसंग्रहः, महाम्होपाध्यायसदाशिवमिश्रस्य कल्यापद्धर्मसर्वस्वं, पण्डित कुलमणिमिश्रस्य धर्मशास्त्रशब्दकोषः इत्येते ग्रन्थाः मुख्यस्थानं धारयन्ति ।

धर्मशास्त्रं प्रति [84]उत्कलीयानामवदानम्

उत्कलेषु संस्कृतभाषायाः धार्मिकसाहित्यस्य च परम्परा बहुप्राचीन-कालतः अद्यापि प्रवहति । उत्कलेषु प्राप्यमाणेभ्यः प्राचीनताम्रलेखशिला-लेखेभ्यः ज्ञायते यत् ख्रीष्टीयतृतीयशताब्दीतः सप्तदशशताब्दीमध्ये एवोत्कलस्य

---

८४ - शीर्षकमिदं निम्नलिखितानां पुस्तकानां साहचर्येणाहं प्रस्तौमि ।

क) चतुरङ्ग मासिकपत्रिका - ओड़िशार संस्कृतसाहित्यकु दान -

पं कुलमणिमिश्रशर्मा

अग्रेपि—

संस्कृतसाहित्ये महत्यभिवृद्धिः सञ्जाता। तेषु शिलालेखेषु पञ्चदशशताब्द्याः गोपीनाथपुरशिलालेखः प्रधान। तदैवोत्कलीयसंस्कृतसाहित्यं गौरवमयावस्थायामुपनीतमभवदिति स्पष्टमनुमीयते। तस्मात् कालादद्यावध्युत्कलीयग्रामेषु ब्राह्मणशासनेषु लोकलोचनागोचरीभूताः ताडपत्रात्मकग्रन्थाः बहुलतया प्राप्यन्ते। उत्कलेषु रचिताः अमूल्यसंस्कृतग्रन्थाः देशविदेशेष्वपि प्रसिद्धि भजन्ते। तेषामनुध्यानमपि दुःसाध्यम्।

भारतीयसंस्कृतेः संरक्षणार्थं भारतस्य विभिन्नप्रान्तेषु ये ये मनीषिणः संस्कृतसाहित्यस्य समृद्धिसाधनं कृतवन्तः, तेषूत्कलीयपण्डितानामनुदानमुल्लेखयोग्यम्। उत्कलेषु ख्रीष्टीयतृतीयशताब्दीतः पञ्चमशताब्दीमध्ये तथा तत्परवर्त्तिकाले रचितसंस्कृतशिलालेखेषूत्कलीयपण्डितानां सर्वशास्त्रेषु पारंगमता प्रतीयते। वर्णाश्रमधर्मानुपालनतत्पराः उत्कलीयाः यथा साहित्यकाव्यालंकारशास्त्रलिखनमाध्यमेन स्वपरिचयं प्रकटितवन्तः तथैव समाजसंस्कृतिसंरक्षणार्थं देशधर्मादीनां प्रतिपादनार्थमपि धर्मशास्त्रे सहस्राधिकग्रन्थान् विरचयामासुः। तेषां सविवरणमुपस्थापनमत्र न सम्भाव्यते।

प्राचीनकालेपि शङ्खलिखितादयः ऋषयः उत्कलीयधर्मशास्त्रस्य परिचालकत्वेन परिचायकत्वेन प्रबन्धकत्वेन च समृद्धपथं परिष्कृतवन्तः। धर्मक्षेत्रेऽस्मिन्नुत्कले धर्मशास्त्रस्याभिवृद्धये च तौ महात्मानौ गङ्गामण्डलान्तर्गत [85]बाहूदानदीतीरवासिनौ शङ्खलिखितौ शङ्खस्मृतिं लिखितस्मृतिं शङ्खलिखितस्मृतिं च कृतवन्तौ। तयोः स्मृतयः [86]युगधर्मानुसारेण द्वापरे युगे महतीं प्रतिष्ठां लब्धवत्यः।

ख) ओडिशार संस्कृत लेखा ओ लेखक - श्रीयुक्त नीलमणि मिश्र।

ग) ओड़िशार सांस्कृतिक इतिहास - डा० भगवान पण्डा।

घ) A Desciiptive Catalogue of Sanskrit Manuscripts.

(Smrti part) - Orissa State Museum.

85- महाभा. शान्ति. राजधर्म. — त्रयोविंशाध्याये - १८-१९

86- कृते तु मानवो धर्मस्त्रेतायां गौतमः स्मृतः।

द्वापरे शङ्खलिखितौ कलौ पाराशरः स्मृतः॥(पराशरस्मृतिः- १ १३)

तदनन्तरमपि पञ्चमशताब्दीतः दानपत्रादिमाध्यमेन स्वाचरणेनाऽपि लोके धर्मशास्त्रं प्रचलितमासीत् । तदनन्तरं लिपेरभिवृद्धिकालतः तेषां ग्रन्थानां संरक्षणमभवत् । परन्तु दशमैकादशशताब्दीतः तेषां ताडपत्रात्मकानां ग्रन्थानां संग्रहो विहितः । तेषां ग्रन्थानां विस्तृतालोचनाया असम्भवाद् ग्रन्थगौरवभिया यावच्छक्यं संक्षिप्य तेषां नाम-कृति–देश-कालपुरःसरं किञ्चिदुपस्थाप्यते ।

१) आचार्यः शतानन्दः — कालः-१०२१ शकाब्दः, १०९९ ख्रीष्टाब्दः । कृतयः - शतानन्दसंग्रहः, भास्वती, शतानन्दरत्नमाला । असौ शतानन्दः [87]पुरुषोत्तमपुरीवास्तव्यः आसीत् । मातृनाम सरस्वती, पितृनाम शङ्कर-श्चेति स्वरचितभास्वतीग्रन्थस्यान्तिमे लिखितवान् । भास्वतीग्रन्थस्य द्वाविंशतिटीकाः आसन्निति गवेषकहीरालालस्य मतम् ।

२) आधरशर्मा — (११०० - ११५०) इति कश्चिद् धर्मशास्त्रविद्वानासीत् । एषां महानुभावानां ग्रन्थाः दुर्लभाः । परन्तु तेषां सूचना बहुषु स्थलेषु प्राप्यते । सः विशेषतः श्रुतिस्मृतिज्योतिःशास्त्रेषु प्रवीणः विद्वानासीत् । उत्कलस्य गञ्जाममण्डलान्तर्गत-घुमुसरस्थ अन्तिग्रामशिलालेखतः ज्ञायते यत् सः सपरिवारं पुरीमण्डलस्य कोतरवङ्गवास्तव्यः आसीत् ।

३) नीलाम्बरआचार्यः — (११७५ - १२००) एषां महानुभावानां कृतिः दुर्लभा । असौ कविरुदयनाचार्यस्य पिता आसीत् । एषां परिचयः कटकमण्डलान्तर्गत निआलीस्थ शोभनेश्वरमन्दिरशिलालेखाद् (११९०-११९८) ज्ञायते ।

87- खगाश्विवेदे प्रमिते युगाब्दे,
दिव्योक्तितिः श्रीपुरुषोत्तमस्थः ।
श्रीमान् शतानन्द इतीदमाह,
सरस्वतीशङ्करयोस्तनूजः ॥ — चतुरङ्गपत्रिका
"ओडिशार संस्कृतसाहित्यकु दान" (पं० कुलमणिमिश्रशर्मा)

४) शङ्खधरः — (त्रयोदशशतके) अस्य कृतिः स्मृतिसमुच्चयः। स्मृतिसमुच्चयस्य प्रसारः बङ्गोत्कलमिथिलासु वर्त्तते। वङ्गीयस्मृतिनिबन्धकारः जीमूतवाहनः स्वकालविवेकग्रन्थे विंशतिवारमुद्धृत्य अस्य वचनानां प्रामाण्यं प्रकटयति। शङ्खधरस्य स्मृतिसमुच्चयः शूलपाणि-श्रीकराचार्य-रघुनन्दन-चण्डेश्वरादिभिः प्रमाणितः।

स्मृतिसमुच्चयः कृत्यकौमुदीकारेण बृहस्पतिना पञ्चवारं, नरसिंहमिश्र-वाजपेयिकृत-नित्याचारप्रदीपे द्विवारं, विश्वनाथमिश्रस्य स्मृतिसारसंग्रहे चतुर्वारमुद्धृतः। एषां महानुभावानां चतुर्दशशताब्दीतः सप्तदशशताब्दीमध्ये रचितोत्कलीयधर्मशास्त्रग्रन्थेष्वप्रतिहतप्रभावः परिलक्ष्यते।

५) शम्भुकरमिश्र वाजपेयि — (१२६०-१३३०) उत्कलस्य प्रख्यात-गङ्गवंशीयराजनरसिंहदेवसमये(१२७८-१३०६)वरेण्यविद्वान् तथा ख्यातनामा धर्मशास्त्रनिबन्धकाररूपेण परिचितः। सः यजुर्वेदीयः भरद्वाजगोत्रीयश्चासीत्। तेषां कृतयः यथा— श्राद्धपद्धतिः, विवाहपद्धतिः, अग्निहोत्रहोमपद्धतिः, अग्निहोत्रहोमप्रायश्चित्तपद्धतिः, दर्शपौर्णमासेष्टिपद्धतिः, दुर्बलकर्मपद्धतिः, निरूढपशुबन्धपद्धतिः, स्मार्त्तरत्नावली। अनेन कश्चित् मूल्यवान धर्मशास्त्र-ग्रन्थोऽपि रचित इति तत्पुत्रेण विद्याकरेण लिखितं "त्रिंशद्वर्ष स काश्यां कृतवसतिरभूद् धर्मशास्त्रस्य कर्त्ता" इति। स इदानीं न लभ्यते। अयं पुरी-मण्डलान्तर्गतश्चासीत्।

६) विद्याकरमिश्रवाजपेयी — (१२८५-१३५०) अयं महानुभवः पूर्वोक्तशम्भुकरमिश्रवाजपेयिनः पुत्रः आसीत्। पि. भि. काणे महोदयोऽपि एतेषां विषये सूचनामात्रं प्रदत्तवान्। तेषां कृतयः यथा— क्रमदीपिका, दिनकृत्यदीपिका, मोक्षपरीक्षा, नित्याचारपद्धतिः।

७) रामचन्द्रमिश्रवाजपेयी — (चतुर्दशशतकस्यान्तिमभागे) असौ विद्याकरवाजपेयिनः शिष्य आसीत्। अस्य कृतयः यथा– प्रायश्चित्तदीपिका, कुण्डलक्ष्मविवृतिः, कर्म्माङ्गपद्धतिः, समरसारः, शारदातिलकटीका।

८) बृहस्पतिः — कृत्यकौमुद्याः कर्त्ता, स ग्रन्थस्य परिचयभागे आलोच्यते ।

९) कालिदासचयिनी —(१४७०-१५२०) असौ धर्मशास्त्रनिबन्धकारः शुद्धिचन्द्रिकाग्रन्थस्य रचयिता । नरसिंहवाजपेयिना नित्याचारप्रदीपे शुद्धिचन्द्रिकावचनमुद्धृतमित्यसौतत् पूर्ववर्त्ती एव ।

१०) योगीश्वरपात्र: — (१४१३ १४३४) गङ्गवंशस्यान्तिमनरपतिनिःशङ्कभानो (१४१३-१४३४)सभाकविरासीत् । कृतयः यथा—दानदीपावली, अद्भुतसागर: ।

११) गोदावरमिश्रः — (१४८०-१५३५) पितृनाम बलभद्रमिश्रः । सूर्यवंशकालीननरपतिषु अयं ग्रन्थकारः प्रसिद्ध: । कृतय: यथा- तन्त्रचिन्तामणि ,योगचिन्तामणिः, अद्वैतदर्पणम्, शारदाशरदर्च्चनपद्धतिः, आचारचिन्तामणिः, जयचिन्तामणिः, नीतिचिन्तामणिः, हरिहरचतुरङ्गम् ।

१२) गजपतिपुरुषोत्तमदेवः — (१४६६ - १४९४) असौ उत्कलस्य गजपतिमहाराजपदव्यां त्रिंशत्सम्वत्सराण्यतिवाहितवान् । कृतयः यथा- मुक्तिचिन्तामणिः, गोपालार्च्चनविधिः ।

१३) गजपति प्रतापरुद्रदेवः — (१४९७-१५३५) गजपतिपुरुषोत्तमदेवस्य पुत्रः । अष्टत्रिंशत् सम्वत्सराण्युत्कलस्य गजपतिमहाराजपदव्यामासीत् । तस्य कृतयः विदेशेषु प्रथममुद्रणमलभत । विशेषत: सरस्वतीविलासग्रन्थः परां प्रसिद्धिमवाप्य व्यवहारेष्वद्यापि प्रचलति । अन्या: कृतयः यथा- प्रतापमार्त्तण्डः, निर्णयसंग्रहः, कौतुकचिन्तामणिः ।

१४) कवि चिन्तामणिमिश्रः — (१५५०) असौ पुरीमण्डलान्तर्गत आसीत् । कृतिः - कृत्यपुष्पावलिः ।

१५) नरसिंहमिश्रवाजपेयी — (१५५९-१५६८) गोदावरमिश्रस्य सम्पर्कीयभ्राताऽऽसीत् । धर्मशास्त्रेऽष्टादशप्रदीपग्रन्था: तेन रचिताः । यथा—नित्याचारप्रदीपः, समयप्रदीप:, वर्षप्रदीप:, भक्तिप्रदीपः, प्रायश्चित्तप्रदीपः प्रतिष्ठाप्रदीपः, चयनप्रदीप: व्यवस्थाप्रदीपादयः ।

१६) गजपतिरामचन्द्रदेवः — (१५६०-१६००) उत्कलस्य गजपति-राजत्वेन बहुकालं व्यतीतं कृतवान् । कृतिः- दुर्गोत्सवचन्द्रिका ।

१७) विश्वनाथमिश्रः— (१६००–१६५०) असौ स्मृतिसारसंग्रहस्य रचयिता । अस्य महती प्रसिद्धिः वर्त्तते । पुस्तकस्यास्य प्रचलनमुत्कलसमाजे ऽद्यापि वर्त्तते । कृत्यकौमुद्याः मतमनेनाष्टवारमुद्दङ्कितम् ।

१८) विप्रमिश्रः — (१६१५-१६५०) असौ श्राद्धविषयोपरि पाण्डित्य-पूर्णपुस्तकमेकं विरचितवान् । तस्य कृतेः श्राद्धप्रदीपस्य समादरः वर्त्तते। श्राद्धप्रदीपः श्राद्धदीपे दिव्यसिंहेनोद्धृतत्वाद् दिव्यसिंहात् प्राचीन एव ।

१९) दिव्यसिंहमहापात्रः— (१६५०-१७००) असौ वत्ससामन्त-वंशीयः । गदाधरराजगुरुः यद्यपि दिव्यसिंहस्य नाम नोद्धरति तथापि मतमुद्धरति अतः गदाधरतः दिव्यसिंहः प्राचीनः, पुनश्च श्राद्धदीपे विप्रमिश्रस्य श्राद्धप्रदीपं गदाधर उद्धरति अतः विप्रमिश्रादर्वाचीनः । कृतः श्राद्धदीपः, कालदीपः ।

२०) कृष्णबृहत्पण्डितः — (१६६० - १७१५) असौ गदाधरराजगुरोः पितामह आसीत् । अयं नीतिरत्नाकरस्य रचयिता ।

२१) गदाधर राजगुरुः — (१७१५ - १७३०) गजपतिहरेकृष्णदेवस्य समकालिकः । कृतिः — गदाधरपद्धतिः । गदाधरपद्धतिः अष्टादशधा विभज्यते यथा- कालसारा-चारसार-शुद्धिसार-व्रतसार-दानसारादयः । तेषु कालचाराचारसारौ प्रकाशितौ सुलभौ च । उत्कलीयसमाजेऽद्यावधि विधिनिर्णयकरूपेण प्रचलितोऽयं ग्रन्थः । कृत्यकौमुदीग्रन्थं बहुवारमुद्धरत्यसौ ग्रन्थकारः ।

२२) रघुनाथदाशः — (१७१५ - १७३०) असौ कटकमण्डलान्तर्गत-सुन्दरग्रामवास्तव्यः । अनेन बहवः ग्रन्थाः रचिताः । तेषु धर्मशास्त्रविषये कालनिर्णय-श्राद्धनिर्णयौ ग्रन्थौ रचितौ । अनेन कृत्यकौमुदीग्रन्थः बहुवारमुद्धृतः ।

२३) महामहोपाध्यायकृष्णमिश्रः — (सप्तदशशतकस्य पूर्वार्धे) अस्य पितुः नाम परमानन्दमिश्रः । असौ कौत्ससगोत्रोत्पन्नः । कृतीः यथा—

पालसर्वस्वम्, शुद्धिसर्वस्वम् । अनेनैकादशवारं कृत्यकौमुदीग्रन्थः उद्धृतः । असौ पुरीमण्डलस्य नयागडवास्तव्यः ।

२४) जगन्नाथमिश्रवाजपेयी — (१३६० - १४००)

कृतिः — अग्निष्टोमपद्धतिः (कारिका) ।

२५) धर्म्मपाठी — (१७५० - १८००)

कृतिः — कालचन्द्रिकाग्रन्थः । अनेन कृत्यकौमुदीग्रन्थः द्विवारमुद्धृतः ।

२६) विश्वम्भरमिश्रः — (१६५० - १७००)

कृतिः — स्मृतिदीपिका ।

२७) वासुदेव रथः — (अष्टादशशतकीयः)

कृतिः — स्मृतिप्रकाश-मीमांसाप्रकाशाद्यष्टादशप्रकाशग्रन्थः ।

२८) गोविन्दकविभूषणसामन्तरायः — (१७७८ - १८००)

कृतिः — सूरिसर्वस्वम् । समग्रग्रन्थे द्विचत्वारिंशत्संग्रहाः अध्यायाः सन्ति । नागरलिप्यां प्रकाशितोऽयं ग्रन्थः ।

१९) छोटा गोविन्ददाशः — (१८२० - १८४०)

कृतिः — सर्वस्मृतिसारसंग्रहः ।

३०) दीनबन्धुमिश्रः — (ख्रीष्टीयाष्टादशशतके)

कृतिः — प्रायश्चित्तमुक्तासंग्रहः ।

३१) आदित्यसूरी — (ख्रीष्टीयसप्तदशशतकं) कृतिः - कालदीपः ।

३२) लक्ष्मीधरमिश्रः — (१६०० - १६५०) कृतिः - शैवकल्पद्रुमः ।

३३) मुरारिमिश्रः — (षोडशशतकीयः) कृतिः - प्रायश्चित्तमनोहरः ।

३४) वासुदेवत्रिपाठी — (अष्टादशशतकस्य पूर्वार्धे)

कृतिः — प्रायश्चित्तविलोचनम्, वासुदेवपद्धतिः ।

३५) योगीप्रहराजमहापात्रः — (१७५८ - १७८१)

कृतिः — स्मृतिदर्पणम्, वैद्यहृदयानन्दः ।

३६) पण्डितरायनारायण आचार्यः — (अष्टादशशतकीयः)

कृतिः — षड्जयन्तिविधानम्, नृसिहार्च्चनचन्द्रिका ।

३७) कृष्णदाशः — कृतिः - नित्याचारक्रमसूचिका ।

३८) महामहोपाध्यायरुद्रमिश्रवाजपेयी — (ख्रीष्टीयाष्टादशशताब्दी)
कृति:- सप्तप्रकरणविशिष्टः क्षेत्रकल्पतरुग्रन्थ: ।

३९) हलधरमिश्र:—(१६२२–१६४७) कृति:- हलधरकारिका, सङ्गीतकल्पलता च ।

४०) रामदेव वाजपेयी—(ख्रीष्टीयाष्टादशशतकीयः) कृति:- तिथिनिर्णयप्रदीपिका ।

४१) कृष्णशर्मा— (ख्रीष्टीयाष्टादशशतकीय:) कृति:- शुद्धिप्रकाशः ।

४२) दिव्यसिंहमिश्र:- (ख्रीष्टीयाष्टादशशतकीय:) कृतिः- संस्कारकल्पलतिका ।

४३) सुरमिश्रः— (ख्रीष्टीयाष्टादशशतकीय:) कृतिः- जगन्नाथप्रकाशः ।

४४) मृत्युञ्जयमिश्र: — (ख्रीष्टीयाष्टादशशतकीयः) कृतिः- सत्समयः, शुद्धिमुक्तावली च ।

४५) जलेश्वरमिश्रः— (ख्रीष्टीयाष्टादशशतकीय:) कृति:- जलेश्वरपद्धतिः ।

४६) भुवनेश्वरमिश्र बडपण्डा— (ख्रीष्टीयोनविंशशतकीयः)
कृतिः— वार्षिकपर्वसंग्रहः (नागरोत्कललिपिभ्यां प्रकाशित:), आनन्ददामोदरचम्पू: (उत्कललिप्या प्रकाशिता)।

४७) गोपिनाथपट्टनायकः— (ख्रीष्टीयोनविंशशतकीय:)
कृतिः- शुद्राह्निकपद्धतिः ।

४८) गोपीनाथतुङ्गः — (ख्रीष्टीयाष्टादशशतकीय:)
कृतिः- वीरसर्वस्वम् (प्रकाशितम्) ।

४९) श्रीधरशर्मा— (ख्रीष्टीयोनविंशशतकीय:) कृतिः- दानवाक्यावली ।

५०) मागुणिपाठी—(ख्रीष्टीयोनविंशशतकीयः) कृतिः- जलाशयप्रतिष्ठा ।

५१) मागुणिमिश्रः— (ख्रीष्टीयोनविंशशतकीयः)
कृतयः- प्रतिष्ठापञ्चकम्, प्रतिष्ठासारपद्धतिः, शैवपद्धतिः ।

५२- चन्द्रशेखरः- (ख्रीष्टीयोनविंशशतकीयः) कृतिः - प्रतिष्ठासारसंग्रहः ।

५३- वासुदेवनन्दः- (ख्रीष्टीयोनविंशशतकीयः) कृती - वीरपराक्रमः, कृत्यरत्नावली च ।

५४- चिन्तामणिमिश्रः - (ख्रीष्टीयोनविंशशतकीयः) कृतिः - कृत्यपुष्पावलिः ।

५५- श्रीनिवासमिश्रः - (ख्रीष्टीयोनविंशशतकीयः) कृतिः - शुद्धिदीपिका ।

५६- मृत्युञ्जयमिश्रः - (ख्रीष्टीयोन.वशशतकीयः) कृतिः - शुद्धिमुक्तावलिः ।

५७- वलभद्रमिश्रः - कृतिः - वलभद्रसंग्रहः ।

५८- पीताम्बरमिश्रः - कृतिः- श्रीकृष्णार्चनपद्धतिः ।

५९- वालुङ्किपाठी - (ख्रीष्टीयोनविंशशतकायः) कृतिः - यात्राभागवतम् ।

६०- देवः (ख्रीष्टीयोनविंशशतकीयः) कृतिः - पण्डितसर्वस्वम् । ग्रन्थोऽयं प्रकाशितः । उत्कलीय धर्मशास्त्रेऽद्यावधि व्यवहृतः भूरिप्रशंसितश्च ।

६१- महामहोपाध्याय सदाशिवमिश्रः (१८८० - १९१०) कृतिः - कल्यापद्धर्मसर्वस्वम् (प्रकाशितम्) ।

६२- चिन्तामणिपट्टनायकः - पुरुषार्थचिन्तामणिः (अंशतः प्रकाशितः) ।

एतान् विहाय पुनरन्यत्र प्रकरणमाश्रित्य व्रतमाश्रित्य च उदाहृतान् नोदाहरामः ।

पुनश्च धर्मशास्त्रीयटीकासाहित्येऽपि कृतभूरिपरिश्रमाः बहवः विद्वांसः उत्कलक्षेत्रे राजन्ते । सर्वेषां नामलिखने ग्रन्थगौरवभयान्न लिखित्वा केवलं मम गुरुपादानां पण्डितश्रीकुलमणिमिश्रशर्मणां केचन टीकाग्रन्थाः प्रदर्श्यन्ते ।

ग्रन्थनाम		टीकानाम	
क) वसिष्ठधर्मशास्त्रम्	—	तत्त्वप्रकाशिका	(हस्तलिपिः)
ख) कालदीपः (दिव्यसिंहमहापात्रकृतः)		तेजना	(प्रकाशिता)
ग) श्राद्धदीपः (दिव्यसिंहमहापात्रकृतः)		शलाका	(हस्तलिपिः)
घ) पारस्करगृह्यसूत्रम्	—	मार्गदर्शिनी	(प्रकाशिता)
ङ) कौटलीयमर्थशास्त्रम्	—	प्रज्ञा	(प्रकाशिता)

धर्मशास्त्रस्य त्रयो विभागाः

श्रुत्यनुमापकत्वेन प्रमाणीभूतस्य धर्मशास्त्रस्य निखिलाः विषयाः सामान्यतः विभागत्रयेण विभज्यन्ते । सर्वे एव विषयाः धर्ममेव प्रतिपादयन्ति ।

स चायं धर्मः कर्त्तुरभिमतफलवर्षणात्[89]मन्वादिभिः वृष इत्युच्यते । भगवान् [90]वेदोपि धर्मं वृषाकृतिमाचष्टे । अस्य विलक्षणवृषभरूपस्य धर्मस्य चत्वारि शृङ्गाणि यथाक्रमं धर्मस्य वेदस्मृतिसदाचारात्मतुष्ट्यादि लक्षणानि । तदनन्तरं तस्यैव धर्मवृषस्य त्रयः पादाः । ते च आचारव्यवहारप्रायश्चित्तकाण्डत्रयरूपाः । अतः धर्मशास्त्रस्य विषयाः आचारव्यवहार प्रायश्चित्तभेदेन विभज्यन्ते ।

धर्मशास्त्रे पुरुषार्थचतुष्टयसिद्धिः वर्णिता । धर्ममेवाधारीकृत्य मोक्षादीनां पुरुषार्थानां प्राप्तिः प्रतिपादिता । धर्मः श्रौतस्मार्त्तभेदेन द्विधा विभक्तः । तत्र स्मार्त्तधर्मः धर्मशास्त्रस्य विषयीभूतः । आर्याणां क्रियमाणानां सकल धर्मार्जनविधयः तथाऽधर्मनिवारणाय प्रतिषेधाः अपि वर्णिताः । वर्णाश्रमधर्म्म-षोडशसंस्कार-गार्हस्थधर्म-पञ्चमहायज्ञ-भक्ष्याभक्ष्यनिरूपण-द्रव्यशुद्धिनिरूपणजन्ममृत्युशौचाशौचनिरूपण-श्राद्धविधान स्त्रीपुंधर्म-ष्टादशव्यवहारपदापद्-धर्मप्रकरण-प्रायश्चित्तनिरूपण-कृच्छ्रचान्द्रायण-व्रतोत्सर्गप्रतिष्ठातीर्थयात्रादयः विषयाः धर्मशास्त्रे सन्निविष्टाः । अतएव धर्मस्य तत्त्वं मानवस्य समग्रजीवनमभिव्याप्योपदिष्टम् ।

एते सर्वे धर्मशास्त्रस्य विषयाः पूर्वोक्ताचारव्यवहारप्रायश्चित्ताध्यायत्रयेष्वन्तर्भवन्ति । तेषु प्रथमतः आचार एव विशेषरूपं विदधाति । मनुष्यस्य

89- वृषो हि भगवान् धर्मः ॥ मनु. (८-१), महा० शान्ति. (३४२।९८)

90- चत्वारि शृङ्गा त्रयो अस्य पादा द्वे शीर्षे सप्त हस्ता सो अस्य ।
त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति महो देवो मर्त्यां आविवेश ॥
ऋक्० (४-५८-३), यजुः (१७-९१) इति देवयानपत्रिकायां पं कुलमणिमिश्रस्य 'धर्मप्रतिष्ठानम्" शीर्षके ।

दिनचर्या, देशाचार-कुलाचार-जात्याचारादीनां वर्णनं, सर्वेषां वर्णानां तथा ब्रह्मचारिगृहस्थाश्रमयोः वर्णनं, तेषां विशेषाधिकाराश्च, सर्वे गर्भाधानादन्त्येष्टिपर्यन्त संस्काराः, ब्रह्मचारिनियमाः, अनध्यायाः, अभक्ष्यभक्षणं, स्नातक-धर्माः, गृहस्थाश्रमस्य विवाहादितः वानप्रस्थग्रहणपर्यन्तं सर्वे नियमाः, व्रतोपवासाः, दानानि प्रतिष्ठाः, देवपूजा-पितृपूजा-नृपूजादीनां पञ्चमहायज्ञाना विस्तृतस्वरूपमाचरणं, द्रव्यशुद्धिः, श्राद्धस्य भेदाः कर्त्तव्यविधिः निखिल-नियमानां प्रतिपादनम्, तीर्थस्नानम्, इत्येते विषयाः आचारान्तर्गताः। आचाराध्याये सर्वविधधर्मोत्पादककर्मणां प्रतिपादनाद् धर्मशास्त्रे स एव मुख्यरूपं धारयति ।

व्यवहारभागे क्षत्रियधर्माः प्रतिपादिताः। अत्र राज्ञः प्रजापालनमेव परमो धर्मः। मनुष्येषूत्पादितेषु सर्वविधविवादानां तथा धर्म्यविभागानां प्रतिपादनं विभागेऽस्मिन् वर्णितम् । राज्ञः शत्रुकवलतः आत्मरक्षणं, देश-रक्षणं, प्रजारक्षणं, दुर्गव्यूहादीनां रचनं, राज्यस्य षडङ्गानाममात्यदुर्गजान-पदादीनां पालनं, प्राड्विवाकादीनां नियोगः, तेषां साहचर्येन व्यवहारपदानां समाधान, विवादानां विचारः, धनस्य धर्म्यविभाजनम् इत्यादयः विषयाः अध्यायेऽस्मिन् प्रतिपादिताः। अध्यायेऽस्मिन् गुणधर्मस्य वर्णनं विहितम् ।

अनन्तरमन्तिमभागः प्रायश्चित्तकाण्डः। तत्र विशेषतः निमित्तधर्मः वर्णितः। मोक्षप्रधानयोर्वानप्रस्थसंन्यासाश्रमयोरपि तत्र योगीश्वरेण समावेशः कृतः। शौचाशौचयोर्वर्णनं, अधर्मस्य तथा पापस्य लक्षणं, पापस्य स्वरूप-प्रतिपादनं, पापकर्मणां महापातका-तिपातको-पपातक पातकसंकरीकरण-मलिनीकरणादिषु विभागेषु विभाजनं, तेषां पापानामपनोदनार्थं प्रायश्चित्त-प्रतिपादनं, प्रायश्चित्तरूपव्रताङ्गभूतकृच्छ्र-प्राजापत्य-चान्द्रायणादीनां वर्णनं विभागेऽस्मिन्नभिहितम्। अतः धर्मशास्त्रस्य सर्वेऽपि विषयाः एष्वध्यायेषु त्रिषु प्रतिपाद्यन्ते ।

तेषु प्रथमतः वर्णधर्मा-श्रमधर्म-वर्णाश्रमधर्माणामाचारे भागे तथा गुणधर्मः व्यवहारे, निमित्तधर्मश्च प्रायश्चित्तभागे वर्ण्यन्ते। सामान्यधर्माश्च सामान्यतः सर्वेषु भागेषु संस्थाप्यन्ते ।

धर्मशास्त्रस्य त्रयोविभागाः, तेषु आचारस्य स्थानञ्च

धर्मशास्त्रे प्रायशः सर्वैः स्मृतिकारैः सूत्रकारैः निबन्धकारैश्च प्रथमतः धर्मलक्षणं तस्य स्वरूपञ्च विशदीकृतम्। सर्वेऽपि वेदधर्मशास्त्रयोः धर्मे प्राथम्यं प्रामाण्यं स्वीकृत्यानन्तरं सदाचार प्रमाणयन्ति। तच्चाचरणं पुनः धर्मज्ञानां शिष्टानामेव। शिष्टानां लक्षणमपि कतिपयैः स्मृतिकारैः वर्णितम्! परन्तु सर्वेषां धर्मप्रमाणानां बलाबलानुसारेण श्रुतिस्मृत्योरनन्तरं सदाचार एव प्रमाणम्। स्मृतिसदाचारावुभावपि वेदमूलकौ। तथापि तयोरुभयोः समुपस्थितौ स्मृतेरनन्तरं सदाचारस्य प्रामाण्यम्। अतएव [91]हारीतादयः सदाचारस्य समुल्लेखं कुर्वन्ति। बहुषु धर्मशास्त्रीयग्रन्थेषु देशजातिकुलानां परम्पराऽपि धर्मे प्रामाण्यमित्युक्तम्। अतः लोकाचार-देशाचार-कुलाचार-जात्याचार-कालाचारादीनामपि धर्मं प्रामाण्यं स्वीक्रियते। [92]गौतम [93]बौधायन [94]वसिष्ठादयः वैदिकाविरुद्धान् देशजातिकुलपरम्परागताचारान् धर्मे प्रमाणरूपेण स्वीकुर्वन्ति। [95]मनुरप्येतेषां विचारपूर्वकं धर्मनिर्णयायोपदिशति। [96]देवल [97]बृहस्पत्यादयोऽपि तान् देशादिधर्मान् नावमानयितुं कथयन्ति।

91- साधवः क्षीणदोषाः स्युः सच्छब्दः साधुवाचकः।
तेषामाचरणं यत्तु स सदाचार उच्यते ॥ हारीतः (परा.माध. १-१४४)
तस्मिन् देशे य आचारः पारम्पर्यक्रमागतः।
वर्णानां सान्तरालानां स सदाचार उच्यते ॥ (मनु. स्मृ. २। १८)

92- देशजातिकुलधर्मश्चाम्नायैरविरुद्धाः प्रमाणम् ॥ (गौ. धर्म. ११-२०)

93- पञ्चधा विप्रतिपत्तिर्दक्षिणतस्तथोत्तरतः। (बौधा० धर्म.)

94- देशधर्मजातिधर्मकुलधर्मान् श्रुत्यभावादब्रवीन्मनुः ॥ (वसिष्ठ. १-१७)

95- जातिजानपदधर्मान् श्रेणीधर्मांश्च धर्मवित्।
समीक्ष्य कुलधर्मांश्च स्वधर्मं प्रतिपादयेत् ॥ (मनु. ८। ४१)

96- यस्मिन् देशे गृहे ग्रामे त्रविद्ये नगरेऽपि वा।
यो यत्र विहितो धर्मस्तं धर्मं न विचालयेत् ॥ देवलः (स्मृतिच. १-१०)

97- देशजातिकुलानाञ्च ये धर्मास्तत्र प्रवर्त्तिताः।
तथैव ते पालनीयाः प्रक्षुभ्यन्त्यन्यथा प्रजाः ॥ बृह. (स्मृतिच. १-१०)

आचारस्य वैशिष्ट्यमनुभूय [98]मनुनाऽऽचारस्य परमत्वं प्रतिपादितम् । आचारः सर्वदा परिवर्त्तनशीलः। अतः स्मृतिगताचारः कतिपयेषु स्थानेषु परिवर्त्तितो भवति। तथापि तस्याचारस्याभावे समाजः दुर्नीत्यत्याचार-व्यभिचारादिना लिप्यते ।

मनुष्यः समाजे यं यं शास्त्रीयनियमं पालयति स एवाऽऽचारपदेनोच्यते। अतः भगवद्विश्वासः सदाचारः सामाजिकनियमाश्च धर्मे व्यवस्थिताः। अतिथिसेवाभगवत्सेवागुरुजनसेवादयः अप्याचारधर्मेऽन्तर्भवन्ति। धर्ममूलेषु सदाचारस्यास्तित्वं स्वीकृत्य [99]मनुः सदाचारैरेव धर्मस्य रक्षणं भवतीत्युक्तवान्। आचारो हि भारतीयधर्मस्य मूलाधारः। सर्वेषु धर्मशास्त्रीयग्रन्थेष्वाचारस्य प्राधान्यं परिलक्ष्यते। समाजस्य तथा व्यक्तेः समुन्नतिराचारादेव सम्भवति। यावत् पर्यन्तं भारतीयसंस्कृतेरितिहासे आचारस्य प्राधान्यं वर्त्तते तावत्पर्यन्तं धर्मस्योद्देश्यसाधनं भविष्यति। अतः आचारस्य वैशिष्ट्यं [100]वसिष्ठेन प्रतिपादितम्।

वेदादिसर्वशास्त्रज्ञपण्डितो यद्यप्याचारभ्रष्टोऽथवा धृतिदयाक्षमादमेन्द्रियनिग्रहादिमानवीयगुणविहीनो भवति तर्हि तस्य शास्त्रज्ञाने सत्यपि स आचारभ्रष्ट इति अनादृतो भवति। अधीतान्यपि शास्त्राणि तस्य निष्फलानि भवन्ति। आचारो हि व्यक्तेः सम्मानप्रवर्त्तकः तथा दीर्घजीवनस्य सुखस्य च

98- आचारः परमो धर्मः श्रुत्युक्तः स्मार्त्त एव च।
तस्मादस्मिन् सदा युक्तो नित्यं स्यादात्मवान् द्विजः॥ (मनु. १-१०८)

99- श्रुतिस्मृत्युदितं सम्यङ् निबद्धं स्वेषु कर्मसु।
धर्ममूलं निषेवेत सदाचारमतन्द्रितः॥ (मनु. ४।१५५)

100- आचारः परमो धर्मः सर्वेषामिति निश्चयः।
हीनाचारपरीतात्मा प्रेत्य चेह च नश्यति॥
आचारहीनं न पुनन्ति वेदाः यद्यप्यधीताः सह षड्भिरङ्गैः।
छन्दांस्येनं मृत्युकाले त्यजन्ति नीडं शकुन्ता इव जातपक्षाः॥
(वसिष्ठ. ६-१, ३)

प्रदायक इति धर्मशास्त्रकारैरङ्गीकृतम्। आचारः धर्मज्ञानस्य परिपूरकरूपेण गृह्यते । आचारत्यागे धर्मशास्त्रेषु दण्डविधानव्यवस्थाऽपि विहिता। स्वपापकर्मणा मानवः पतितत्वं याति, किन्तु सदाचारद्वारा स्वर्गलोकं प्राप्नोति। यतः श्रुत्युक्ताः स्मृत्युक्ताश्च सर्वे धर्मा लोके आचारेषु हि पर्यवसिता भवन्ति । स चाचारः विदुषामविदुषां च जनानामादर्शत्वेनाश्रयणीयो भवति। तेन स्थूलदृष्ट्या सर्वोऽपि धर्मः आचारे परिदृश्यते, आचारादेव लक्ष्यते इति सुव्यक्तमेव । अतः विशिष्टजनानामाचरणरूप आचार एव श्रीकृष्णेन धर्मरूपेण धर्मप्रभवत्वेन च प्रदर्शितः। एवमन्यत्राप्याचारस्य महत्त्वं वर्णितम् । यतः जनाः सामान्येनाचाराद् धर्मं गृह्णन्ति तस्माद् धर्ममाचार-प्रभवं मन्यन्ते बुधाः। आचारमन्तरा धर्मस्य स्थितिर्नास्ति, भगवत्प्राप्तिरपि नास्ति। अतएवाचारपालनं मानवानां परमो धर्मः। महाभारतानुसारमपि सुखदुःखभोगः कर्ममूलक एव । अतः सर्वदैव वर्णोचितधर्मं तादृशं कर्म वाऽऽचरेत्। तेनैव कर्मणा जन्मान्तरे [101]वर्णोत्कर्षमपि प्राप्नोति। इहजन्मनि अल्पायुरपि दीर्घायुर्भवति । अतः आचारस्य महत्त्वं धर्मशास्त्रेऽत्यधिकम्। आचारात् सर्वं प्राप्तुं शक्यते इति [102]धर्मशास्त्रकारैः स्पष्टमुद्घोषितम् । यतः आचारः इहलोके परलोके च फलदायक, ततः आचारः सर्वथा पालनीय इति धर्मशास्त्रकाराः विवृण्वन्ति । धर्मशास्त्रस्य मुख्यध्येयत्वेनाचारः पूज्यते ।

अतः इदानीन्तनाः जनाः अपि आचारं परिपालयन्तु इति ।

धर्मस्य आश्रमैः सह सम्बन्धः

तेषामेवाश्रमिणां पुनः तत्त्वज्ञैः महर्षिभिः प्रतिपादिताः धर्माः षड्विधा यथा— वर्णधर्मः, आश्रमधर्मः, वर्णाश्रमधर्मः, गुणधर्मः, निमित्तधर्मः, साधारणधर्मश्च। वर्णधर्मः— ब्राह्मणः नित्यं सुरां वर्जयेत् ।

101- वर्णोत्कर्षमवाप्नोति नरः पुण्येन कर्मणा ।
दुर्लभं तमलब्ध्वा हि हन्यात् पापेन कर्मणा ॥

102- आचाराल्लभते ह्यायुराचारादीप्सिताः प्रजाः ।
आचाराद्धनमक्षय्यमाचारो हन्त्यलक्षणम् ॥ (मनु. ४ । १५६)

आश्रमधर्मः— ब्रह्मचारिणः भिक्षाचरणदण्डग्रहण समिधाहरणादि कर्म। गृहस्थस्य पञ्चयज्ञानां सम्पादनं कर्म। वानप्रस्थस्य अर्थकामवासना वर्जनपूर्वकं धर्ममोक्षे च मनोनिवेशः। संन्यासिनः तपश्चरणपूर्वकं मोक्षाय प्राणोत्सर्गः। अतः भिन्नभिन्नाश्रमिणां भिन्नाभिन्ननियमाः प्रदर्शिताः। तेषां पालनेनाश्रमधर्मः सिध्यति।

वर्णाश्रमधर्मः यथा— ब्राह्मण ब्रह्मचारिणः पलाशदण्डमौञ्जीमेखला-धारणादिकमत्र दण्डमेखलादिधारणमाश्रमधर्मः। स च ब्राह्मणवर्णस्य पालाशमौञ्ज्यादिरूप इति। वर्णत्वमाश्रमत्वं चेत्युभयमाश्रित्य वर्त्तमानोऽयं धर्मः वर्णाश्रमधर्मः इत्युच्यते। एवं क्षत्रियस्य ब्रह्मचारिणः बटखादिरदण्ड-धारणं, वैश्यस्य शणतान्तवी मेखला परिधातव्या। एवं भिन्नेषु वर्णेषु भिन्नेष्वाश्रमेषु च भिन्नानि धारणीयानीति विशिनष्टि। उपर्युक्ताः त्रयो धर्माः ब्रह्मचर्याश्रमे एव सिध्यन्ति, इत्थमाश्रमान्तरेऽपि।

गुणधर्मः— अभिषेकादि गुणविशिष्टक्षत्रियस्य प्रजापालनादिकं गुणधर्मः। क्षत्रियत्वगुणविशिष्टस्य क्षत्रियस्य अभिषेकादिगुणविशिष्टः धर्मः गुणधर्मः। धर्मोऽयं प्रायशः गृहस्थाश्रमे एव सिध्यति।

निमित्तधर्मः—मनुष्यः विहितनियमान् लङ्घयित्वा निषिद्धकर्माचरणं च कृत्वा निमित्तधर्मं चान्द्रायणकृच्छ्रप्राजापत्यद्वादशवार्षिकषड्वार्षिकादि-प्रायश्चित्तरूपमाचरति। पापं निमित्तीकृत्य तस्य क्षयार्थं क्रियमाणत्वात् प्रायश्चित्तानि निमित्तधर्मान्तर्गतानि। अयं धर्मः यदा तदैव विहिताकरणे तथा प्रतिषिद्धकर्मसेवने च क्रियते। अतः सर्वेष्वाश्रमेष्वयं धर्मः साधारणः।

साधारणधर्मः— अहिंसासत्यक्षमादयादयः गुणाः एव साधारणधर्मे ऽन्तर्भवन्ति। अयमपि धर्मः सर्वेष्वाश्रमेषु सर्वेषु वर्णेषु सर्वासु अपि अवस्थासु पालनीयः। अतः अस्य साधारणधर्म इति संज्ञा। अतः पुरुषार्थचतुष्टयवत् षड्विधस्मार्त्तधर्मा अप्याश्रमचतुष्टयेन सह सम्बद्धाः।

व्रतश्राद्धदानानामाचाराध्यायेऽन्तर्भावः

धर्मशास्त्रे वर्णितेष्वाश्रमेषु गृहस्थाश्रमस्य वैशिष्ट्यं सर्वैरङ्गीकृतम्। तत्रैव वैदिककालतः सम्पद्यमानाः ब्रह्मयज्ञ देवयज्ञ-पितृयज्ञ-मनुष्ययज्ञ-भूत-यज्ञाख्याः पञ्चमहायज्ञाः [103]धर्मशास्त्रे विशिष्टस्थानमलभन्त। गृहस्थाश्रमस्य मुख्यकर्मरूपेण पञ्चमहायज्ञाः निर्दिष्टाः। एतेषां पञ्चमहायज्ञानां पूर्वः पूर्वः प्रबलः, उत्तरोत्तरः दुर्बलश्चेति। ब्रह्मचारिण नित्यं स्वाध्यायमध्येतव्यम्। पुनश्च गृहस्थाश्रमेऽपि पूर्वपठितानां वेदानामविस्मरणार्थं यो वेदाभ्यासः क्रियते स एव ब्रह्मयज्ञः। ब्रह्मचर्याश्रमे गुरुसेवया गुरोरनुकम्पया च तत्रैव स्वाध्यायाध्ययनमाध्यमेन ब्रह्मयज्ञः सम्पद्यते। देवानुद्दिश्य नित्यं होमयागादिकं वा यत् किञ्चित् कर्म क्रियते तेन देवयज्ञः सम्पादितो भवति। दिवंगतानां पितृपुरुषाणां कृते श्रद्धया तिलतर्पणादिकं यत्कर्म क्रियते तदेव पितृयज्ञ इत्युच्यते। मनुष्ययज्ञः अतिथिसत्कारेण भवति। अतः स्वशक्त्यनुसारं गृहस्थै-रतिथिसेवा विधेयेति कृत्वा मनुष्ययज्ञः पञ्चमहायज्ञेषु स्थानं लभते। देवादीनां पूजानन्तरं किञ्चिदन्नमुद्धृत्य श्वचाण्डालवायसेभ्यः निक्षिप्यते। तदेव भूतयज्ञनाम्नाख्यायते। [104]मनु[105]याज्ञवल्क्यादिभिरपि भूतयज्ञः प्रतिपादितः। भूतयज्ञाय भूमौ निक्षेपणं विधीयते।

103- पञ्चमहायज्ञाः मनुस्मृतौ यथा (४-२१)—

ऋषियज्ञं देवयज्ञं भूतयज्ञं च सर्वदा।

नृयज्ञं पितृयज्ञं च यथाशक्ति न हापयेत्॥

104- विश्वेभ्यश्चैव देवेभ्यो बलिमाकाश उत्क्षिपेत्।

दिवाचरेभ्यो भूतेभ्यो नक्तञ्चारिभ्य एव च॥

पृष्ठवास्तुनि कुर्वीत बलिं सर्वात्मभूतये।

पितृभ्यो बलिशेषं तु सर्वं दक्षिणतो हरेत्॥ (मनु. स्मृ. ३। ९०-९१)

सर्वान् वैश्वदेवे भागिनः कुर्वीताश्वचाण्डालेभ्यः॥

(आप. धर्म. २। ४। ९। ५)

105- देवेभ्यश्च हुतादन्नाच्छेषाद् भूतबलिं हरेत्।

अन्नं भूमौ श्वचाण्डालवायसेभ्यश्च निक्षिपेत्॥ (याज्ञ. १-१०३)

अतः गृहस्थाश्रमे एतान् पञ्चमहायज्ञान् सम्पाद्य मनुष्यः अक्षयं फलं लभते। एतेषु महायज्ञेषु देवानां पूजनेन देवयज्ञः सिध्यति। तदानीन्तनकाले देवानुद्दिश्य होमोऽभवत्, स च वैश्वदेवहोमे पर्यवस्यति। इदानीं तस्य स्वरूपं प्रायः देवपूजायामेव सीमितं वर्त्तते। गृह्यसूत्रेषु कतिपयेष्ववर्वाचीनस्मृतिग्रन्थेष्वपि देवपूजायाः स्वरूपं प्रकटितम्। देवोद्देशेन हूयमानं घृतं देवानां [106]प्रीत्यर्थमक्रियत। स्वाहान्तेन देवानां नामोच्चारणपूर्वकं तेषामाह्वानं क्रियते। देवपूजाया अर्वाचीनस्वरूपं पुनश्च मूर्त्तिपूजायामेवोपागतम्। अनन्तरं साकारपूजायां मनुष्याणां प्रवृत्तिरागता। समादृताऽपि सा साकारपूजा। अतः देवपूजा देवयज्ञस्य नामान्तरमात्रमिति ध्येयम्। तत्र पुनः देवानुद्दिश्य व्रतोपवासादीनामुत्पत्तिरभवत्। व्रतोपवासकरणे विशेषफलश्रवणात् तत्रैव मनुष्याणां निविडा प्रवृत्तिरजायत। अतः पुराणेषु तदनुसारि धर्मशास्त्रीय निबन्धग्रन्थेषु च व्रतोपवासादीनां भूरि वर्णना प्राप्यते।

एतद्ग्रन्थकृता बृहस्पतिनाऽपि कृत्यकौमुदीग्रन्थेऽस्मिन् व्रतोपवासादीनां सुविस्तृतं वर्णनं कृतम्। अतः पञ्चमहायज्ञेषु देवपूजाया अन्तर्भूतत्वादाचारभागे एव व्रतोपवासादीनामन्तर्भावः क्रियते।

पितृयज्ञस्य स्वरूपं पूर्वपितृपुरुषाणां कृते तिलतर्पणं पिण्डदानश्राद्धादि। अतः श्राद्धस्यापि पञ्चमहायज्ञाङ्गभूतता। ततः पितृयज्ञे सन्निविष्टत्वादाचाराध्याये श्राद्धवर्णनमपि विस्तरेणोपस्थाप्यते।

दानम् ऐहिकामुष्मिकफललाभार्थं तथा शान्त्यादिकर्मसु च ब्राह्मणदक्षिणारूपेण दीयमानम् आचारभागमुपगच्छति। तीर्थस्नानमपि नित्यकाम्यरूपेण क्रियमाणत्वात् तस्य विषयवस्तून्याचाराध्यायेऽन्तर्भवन्ति। यदि कुत्रापि प्रायश्चित्ताङ्गत्वेन तीर्थस्नानं दानं वा क्रियते तर्हि तस्य आचरणविशेषत्वेन आचारान्तःपातित्वमेव। प्रायश्चित्ताङ्गत्वेन प्रायश्चित्तभागेऽपि तेषां समावेशः कर्त्तुं शक्यते यथा कृच्छ्रचान्द्रायणादीनाम्।

106- अहरहः स्वाहा कुर्यादाकाष्ठात्तथैतं देवयज्ञं समाप्नोति ॥

(बौ. धर्म. २।६।४)

व्रतस्वरूपम् तद्व्यापकत्वम् च

व्रतशब्दस्येतिह्यं बहुप्राचीनम् ।[107]वेदेऽपि बहुषु स्थलेषु व्रतशब्दस्य व्यवहारः दृश्यते ।[108]निरुक्तकारः यास्कः व्रतशब्दस्यार्थद्वयं प्रकाशयति ।[109]ब्राह्मणो[110]पनिषदादिषु तस्य नियमपालनं निषेधपालनमित्यर्थद्वयं प्राप्यते । ब्राह्मणग्रंथे गौणार्थद्वयं प्राप्यते यथा व्यक्तेराचरणव्यवस्थो[111]पवासश्च ।

अन्यत्र गृह्यसूत्रधर्मसूत्रादिष्वपि उपर्युक्ताः एतेऽर्थाः प्रकाशिताः । परन्तु[112]मनुः संकल्पाध्यवसायौ व्रतमिति कथयति । मनसि निश्चितं कार्यं परिणतं यदा भवति तदेव व्रतसंज्ञं भवतीति मनोरभिमतम् । अतः

107- विष्णोः कर्माणि पश्यत यतो व्रतानि पस्पशे । इन्द्रस्य युज्यः सखा ॥ (ऋग्. १ । २२ । १९)

व्रतमुपैष्यन् ब्रूयादग्ने व्रतपते व्रतं चरिष्यामीति । (तै. स. १ । ६ । ७ । २)

अग्ने व्रतपते व्रतं चरिष्यामि । (वाजसं. सं. १ । ५)

व्रतेन त्वं व्रतपते समक्तो विश्वाहा सुमना दीदिहीह ॥ (अथर्व. ७ । ७४ । ४)

108- व्रतमिति कर्म नाम निवृत्तिकर्म वारयतीति सतः ।

इदमपीतरद् व्रतमेतस्मादेव वृणोतीति सतः ।

अन्नमपि व्रतमुच्यते । यदावृणोति शरीरम् ॥ (निरुक्त. २ । १४)

109- तस्य व्रतमुद्यन्तमेवैनं नेक्षेतास्तं यान्तं चेति ॥ (सांख्या. ब्रा. ६ । ६)

110- अन्नं न निन्द्यात् तद् व्रतम् । अन्नं बहु कुर्वीत तद् व्रतम् ॥

(तै.उप. ३ । ७-८), (आश्व.श्रौ.सू. ४।२।५-७), (सा.श्रौ.सू. २।३।२६)

111- ऐतरेय. ब्रा. (७ । २) ।

112- संकल्पमूलः कामो वै यज्ञाः संकल्पसम्भवाः ।

व्रतानियमधर्माश्च सर्वे संकल्पजाः स्मृताः ॥ (मनु. २ । ३)

सर्वे व्रतोपवासादयः संकल्पमूलाः भवन्ति। मनसि करणबुद्धौ जातायां मनुष्यः कर्त्तुं प्रभवति। अनन्तरं मनसि संकल्पयति। व्रते प्रवृत्ते संकल्पसिद्धिः भवति।

[113]मनु [114]याज्ञवल्क्यादयः ब्रह्मचारिव्रत-स्नातकव्रतादीनि तथा प्रायश्चित्तप्रकरणे चान्द्रायणप्राजापत्यादीनि व्रतशब्देन मुख्यतः कथयन्ति। परन्तु [115]महाभारते व्रतशब्दः मुख्यतः धार्मिकसंकल्पे एव व्यवहृतः।

प्रायश्चित्तव्रतं निमित्तधर्मान्तर्गतम्। ब्रह्मचारिस्नातकगृहस्थादीनां व्रतं वर्णाश्रमधर्मेष्वेव सन्निविष्टम्। संकल्पः व्रतव्यवस्था च सर्वधर्मेषु वर्त्तते। व्रतस्य परिभाषा सर्वैः ग्रन्थकारैः कृता। व्रतशब्दः संकल्पादेशविधिनिर्दिष्ट-व्यवस्थावशताज्ञापरतासेवावृत्तिव्यापाराचारिककर्मधार्मिककार्योपासनाकर्त्त-व्यताधार्मिकाचरणपुण्यकर्मादिषु प्रयुक्तः। [116]अग्निपुराणानुसारं शास्त्रेणोद्घोषितः नियमः व्रतम्। तपःशब्दः अस्य नामान्तरमात्रम्। यत्र व्रते इन्द्रियादीनां नियन्त्रणं क्रियते तत्र व्रतशब्दः नियमशब्दवाच्योऽपि भवति। [117]अमरकोशोऽपि नियमव्रतयोरैक्यमुपस्थापयति। मिताक्षरानुसारं व्रतं मानसिकसंकल्पमात्रमिति। कस्मिन्नपि कर्मणि सम्बन्धितः संकल्पो भवति।

113- एतदेव व्रतं कुर्युरुपपातकिनो द्विजाः।
अवकीर्णिवर्ज्यं शुद्ध्यर्थं चान्द्रायणमथापि वा॥
(मनु. ११-११७)

114- याज्ञ (३। २५१, २५२, २५४, २५८)।
यो येन संसृजेद्वर्षं सोऽपि तत्समतामियात्।
पादन्यूनं चरेत् सोऽपि तस्य तस्य व्रतं द्विजः॥ (व्यासः)

115- महाभा. वन. (२९६। ३), उद्योग. (३१। ७१), शान्ति. (३५। ३९)

116- शास्त्रोदितो हि नियमो व्रतं तच्च तपो मतम्।
नियमास्तु विशेषास्तु व्रतस्यैव दमादयः॥
व्रतं हि कर्त्तुसन्तापात्तप इत्यभिधीयते।
इन्द्रियग्रामनियमान्नियमश्चाभिधीयते॥ (अग्नि. पु. १७५। -३)

117- नियमो व्रतमस्त्री तच्चोपवासादिपुण्यकम्। अमरकोषस्य ब्रह्मवर्गे

अनन्तरं कर्मणि प्रवृत्ते व्रतस्योत्पत्तिरिति [118]श्रीदत्तादयः। संकल्पिते कर्मणि व्रतस्य प्रारम्भः इति [119]लघुविष्णुरपि प्रतिपादयति। शूलपाणि-लक्ष्मीधर-मित्रमिश्र-रघुनन्दन-नारायणभट्टादयः व्रतशब्दस्य तथैवार्थं समर्थयन्ति। परन्तु [120]धर्मसिन्धुकारः पूजादिसमन्वितधार्मिककृत्यविशेषं व्रतपदेन कथयति।

अस्याः कृत्यकौमुद्याः कालविवेकप्रकरणं व्रतोपदासैः परिपूर्णम्। तत्र व्रतानि सविधि वर्णितानि। अतः व्रतस्याङ्गानां विषये तथा व्यापकत्व-विषयेऽपि किञ्चिद् वर्ण्यते।

वैदिकव्रतानि लौकिकव्रतेभ्यः पृथग् भवन्ति। वैदिकव्रतानां फल-मपूर्वफलं स्वर्गप्राप्तिश्चासीत्। परन्तु [121]लौकिकव्रतानां फलानि धनपुत्रा-युरारोग्यादीनि। अतः ऐहिकफलहेतुत्वात् लौकिकव्रतानां प्रसिद्धिरधिका-भवत्। सारल्यात् लोकव्यवहारे प्रचलितत्वाद् भोगसाधनत्वान्मोक्षप्रदायक-त्वाच्च लौकिकव्रतानां पालनं सर्वैः स्वीकृतम्। वैदिकेषु च कृत्येषु बहुलाया-साध्येषु न सम्प्रति प्रवर्त्तन्ते जनाः। अतः स्मार्त्तानामेव कर्मणां प्राचुर्येण प्रचारोऽवलोक्यते। एतदपि निर्विवादं यद् भारतीयजनतायाः श्रीर्वर्चस्तप-स्तेजोबुद्धिबलप्रज्ञाशतायुष्यनैरुज्यतादिगुणहीनतायाः अहर्निशप्रवर्धमानाया विकार्यताया निदानमविद्यानिबन्धनं वर्णाश्रमौपयिकोपवासव्रतानामनुष्ठान-मेव। अतः भारतीयार्यजनसंस्कृतिप्रतिष्ठापनपूर्वकचतुर्विधपुमर्थसिद्धये नितान्तमावश्यकानि व्रतानि। अतः बहुधर्मशास्त्रनिबन्धकारैः व्रतसम्बन्धि-निबन्धग्रन्थाः रचिताः।

प्रथमतः शतानन्दः धर्मशास्त्रसंग्रहपुस्तके कतिपयव्रतानामुल्लेखं कृतवान्। तदनन्तरं भोजराजः राजमार्तण्डग्रन्थे चतुर्विंशतिव्रतानि

118- स्वकर्मविषयो नियतः संकल्पो व्रतम्। इति श्रीदत्तहरिनाथवर्धमानाः। दीर्घकालानुपालनीयः सङ्कल्पो व्रतमिति नारायणोपाध्यायः। एकादशीतत्त्व (पृ. ८), शास्त्रविहितो नियमो व्रतम्। (ए. त.- पृ. ८)

119- प्रारम्भो वरणं यज्ञे संकल्पो व्रतजापयोः।
नान्दीश्राद्धं विवाहादौ श्राद्धे पाकपरिक्रिया॥ लघुविष्णुः (मद. पारि. - पृ. ४२३)

120- धर्मसिन्धुः (पृ. - ९)

121- कृत्यकल्प व्रत. (पृ. - १ - २)।

अवर्णयत् । ततो लक्ष्मीधरः व्रतकल्पतरौ (१७५)पञ्चसप्तत्युत्तरैकशतव्रतानां विवरणं प्रादात् । जीमूतवाहनः कालविवेकग्रन्थे (७०) सप्ततिव्रतानां, शूलपाणिः व्रतकालविवेके (११) एकादशव्रतानां, हेमाद्रिः चतुर्वर्गचिन्तामणेः व्रतखण्डे (७००)सप्तशतव्रतानां, चण्डेश्वरः कृत्यरत्नाकरे (९०)नवतिव्रतानां, गोपीनाथकविराजश्च व्रतराजपुस्तके (११६) षोड़शाधिकशतव्रतानां वर्णनं कृतवान् । तथाऽनेन बृहस्पतिनाऽपि अस्यां कृत्यकौमुद्यां सप्ततिव्रतानां सविस्तृतविवरणं प्रदत्तम् ।

वैदिकयज्ञकर्मणि सर्वेषामधिकारो नासीत् । तेषु कर्मस्वनधिकृतानां धर्मोपार्जनाय इष्टसिद्धये च पुराणेषु व्रतोपवासादीनां कल्पना कृता । अतः लौकिकव्रतादिषु ब्राह्मणादिशूद्रान्तानां [122]सर्वेषां वर्णानां स्त्रीणां संकरजातीनां चाण्डालानामप्यधिकारः कल्पितः । यद्यपि पुराणनिबन्धादिषु स्त्रीणां कृते कतिचित् व्रतानि निर्दिष्टानि, तथापि [123]मनु[124]विष्णवादयः स्त्रीणामस्वातन्त्र्यं स्वामिपारतन्त्र्यं च प्रतिपाद्य स्त्रियः स्वामिसेवया स्वर्गफलं लभेरन्निति कथयन्ति । मध्यकालीननिबन्धकाराः पत्युरनुज्ञापूर्वकं स्त्री व्रताधिकारिणी भवितुमर्हतीति प्रत्यपादयन् ।

व्रतकर्त्ता स्वयं यदि व्याध्यादिना व्रतपालनेऽसमर्थः भवति तर्ह्यनेन [125]प्रतिनिधिनाऽपि व्रतपूर्त्तिर्विधेया ।

122- व्रतोपवासनियमैः शरीरोत्तापनैस्तथा ।
वर्णाः सर्वेऽपि मुच्यन्ते पातकेभ्यो न संशयः ।।
देवलः (चतु. चिन्ता. व्रत. १-३२५)

123- नास्ति स्त्रीणां पृथग् यज्ञो न व्रतं नाप्युपोषयेत् ।
पतिं शुश्रूषते येन तेन स्वर्गे महीयते ।। मनुस्मृ. (५ । १५५)

124- पत्यौ जीवति या योषिदुपवासव्रतं चरेत् ।
आयुः सा हरते भर्त्तुः नरकं चैव गच्छति ।। विष्णु. धर्म. (२५ । १६)

125- असामर्थ्ये शरीरस्य व्रते च समुपस्थिते ।
कारयेद् धर्मपत्नीं वा पुत्रं वा विनयान्वितम् ।
भ्रातरं भगिनीं शिष्यं ब्राह्मणं दक्षिणादिभिः ।।
स्कान्द. (स्मृतिसारो. पृ. १०१)

पितृमातृपत्नीशिष्यभ्रात्रादयः [126]प्रतिनिधित्वं कर्त्तुमर्हन्ति। परन्तु काम्यव्रते प्रतिनिधिः नास्ति। कुत्रचित् प्रारम्भात् काम्यकर्मापि प्रतिनिधिना कर्त्तुं [127]विधिः वर्त्तते। पत्युर्व्रतं भार्या तथा भार्यायाः व्रतं पतिः कर्त्तुमर्हतीति [128]पैठीनसिरपि निर्दिशति। प्रतिनिधिना कारिते व्रते प्रतिनिधेरपि फलमस्ति। परन्तु व्रताधिकारी यद्यसामर्थ्यात्कर्त्तुं नार्हति तर्हि प्रतिनिधिना कारिते व्रते व्रतभङ्गो धर्महानिर्वा न जायते।

व्रतं [129]त्रिविधं यथा मानसिकं वाचिकं कायिकञ्चेति। अहिंसासत्यमस्तेयब्रह्मचर्यमकल्कतादीनि हरिसन्तोषकारीणि मानसव्रतान्तर्गतानि। वेदाध्ययनसत्यभाषणापैशुन्यसहस्रनामकीर्त्तनादीनि वाचिकव्रतान्तर्गतानि। एकभक्तनक्तायाचितोपवासादीनि कायिकव्रतान्तर्गतानि।

126- पितृमातृपतिभ्रातृगुर्वर्थं च विशेषतः।
उपवासं प्रकुर्वाणः पुण्यं शतगुणं लभेत्॥
तथा राजक्षत्रियार्थं चैकादश्यामुपोषितः।
पुरोधाः क्षत्रिणा सार्धं फलमाप्नोति निश्चितम्॥
कात्यायनः (स्मृ. सा. - पृ. १०१)

127- काम्ये प्रतिनिधिर्नास्ति नित्ये नैमित्तिके च सः।
काम्येऽप्युपक्रमादूर्ध्वं केचित् प्रतिनिधिं विदुः॥ (स्मृ. सा. - पृ. १०)

128- भार्या पत्युर्व्रतं कुर्याद् भार्यायाश्च पतिर्व्रतम्।
असामर्थ्ये परस्ताभ्यां व्रतभङ्गो न जायते॥
पैठीनसिः (का. मा. - पृ. २१३)

129- अहिंसासत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यमकल्कता।
एतानि मानसान्याहुर्व्रतानि हरितुष्टये॥
वेदस्याध्ययनं विष्णोः कीर्त्तनं सत्यभाषणम्।
अपैशुन्यमिदं राजन् वाचिकं व्रतमुच्यते॥
एकभक्तं तथा नक्तमुपवासमयाचितम्।
इत्येवं कायिकं पुंसां व्रतमुक्तं नरेश्वर॥ पद्मपु. (४।८४।४२-४४)

नित्यनैमित्तिककाम्यभेदेनान्यथा[130] व्रतस्य विभाजनमपि वर्त्तते। नित्यव्रतं यथा एकादशीजन्माष्टम्यादिः। नैमित्तिकव्रतं यथा चान्द्रायणादि प्रायश्चित्तरूपं, काम्यं व्रतं यथा तत्तिथ्युपवासादिरूपं यथा अनन्तव्रतम्।

अन्यथा तिथिनक्षत्रवारयोगकरणपक्षमासऋत्वयनसवत्सरानेक संवत्सरव्यापीन्यपि व्रतानि सन्ति। तेषां संज्ञाः स्वरूपाणि च धर्मशास्त्रीय-निबन्धग्रन्थेषु पुराणेषु च बहुशः प्राप्यन्ते। हेमाद्रिः पुनः संक्रान्तिव्रतं प्रकीर्णक-व्रतमपि योजयति। समयप्रदीपकारः देवताभेदेन व्रतभेदं विवृणोति।

गृहीतव्रतः व्रतदिवसे कतिचन नियमान् पालयेत्। तद्दिने प्रातः-[131]स्नानं कृत्वोत्तरमुखः औदुम्बरपात्रं हस्ते गृहीत्वा महावाक्यपुरःसरं सूर्यादिदेवताभ्यः निवेद्य संकल्पपूर्वकमेकभक्तनक्तायाचितोपवासादिव्रतं गृह्णीयात्। तस्मिन् अहोरात्रे दिवाशयनाक्षक्रीडामैथुनादि वर्जयेत्। अत्या-पदि जलपानं कुर्यात्। यतः [132]अम्मूलफलपयोहविर्ब्राह्मणकाम्यागुरु-

---

130 तच्च नित्य नैमित्तिकं काम्यञ्च, नित्यमेकादश्यादि व्रतम्।
नैमित्तिकं चान्द्रायणादि व्रतं, काम्यं तत्तत्तिथ्युपवासादिरूपम्॥
श्रीधर्मकल्प. (८।२४५२)

131- गृहीत्वौदुम्बरं पात्रं वारिपूर्णमुदङ्मुखः।
उपवासस्तु गृह्णीयाद् यद्वा संकल्पयेद् बुधः॥
महाभारते. (व्रतकल्प. पृ, ४)

अभुक्त्वा प्रातराहारं स्नात्वाऽऽचम्य समाहितः।
सूर्यादिदेवताभ्यश्च निवेद्य व्रतमाचरेत्॥
उपवासो विनश्येत दिवा स्वप्नाक्षमैथुनैः।
अत्यये जलपाने च नोपवासः प्रदुष्यति। देवलः (व्र. क. – पृ, ४)

132- अष्टावेताव्रतघ्नानि आपो मूलो फलं पयः।
हविर्ब्राह्मणकाम्या च गुरोर्वचनमौषधम्॥
सर्वभूतभयं व्याधिः प्रसादो गुरुशासनम्।
अव्रतघ्नानि पठ्यन्ते सकृदेतानि शाश्वतः॥ देवलः (कृत्य. कल्प.- पृ. ५)

वचनौषधानि व्रतघ्नानि न भवन्ति । व्रती रजस्वलाहीनपतितपा[133]खण्डीभिः साकं वार्त्तालापं त्यक्त्वा [134]ब्रह्मचर्यपूर्वकमधःशय्यां कुर्यात् । केषुचित् व्रतेषु अहोरात्रमध्ये शयनाभावोऽपि विहितः ॥

ब्राह्मणकुलस्त्रीकुमारीभिक्षुकातिथीनपि भोजनादिना तोषयेत् । एवं शास्त्रोक्ताः सामान्या व्रतधर्माः व्रतिना पालनीयाः ।

व्रतपालनाय निर्दिष्टतिथिवारादयः द्रष्टव्याः । नोचेत् व्रतस्य फलहानिः भवति । अतः धर्मशास्त्रनिबन्धकाराः सर्वादौ व्रतकालं निरूपयन्ति, तदनन्तरञ्च व्रतविधिस्वरूपादीन् वर्णयन्ति । अतः कदा व्रतपालनं निषिध्यते कदाचिच्च निर्दिष्टकाले नियम्यते । [135]बृहस्पतिशुक्रयोरस्ते बालवृद्धावस्थायां मलमासे च व्रतानामारम्भोद्यापने न कार्ये । [136]रत्नमालानुसारं सोमवार-बुधवार-बृहस्पतिवार-शुक्रवाराः धार्मिककर्मसु शुभदाः फलदाश्च । [137]भुजबलग्रन्थानुसारं मङ्गलवारः सर्वकर्मणोऽनुपयोगी, परन्तु कृष्यध्ययनयुद्धेषु प्रशस्यते । व्रतारम्भे तिथेः शुद्धता विद्धता, कर्मकालव्याप्तिश्च द्रष्टव्या ।

133- पतितपाखण्डिनास्तिकसम्भाषानृताश्लीलादिकमुपवासदिने वर्जयेत् ।
हारीतः (व्र. का. वि. – पृ. १०)

स्त्रीशूद्रं पतितं चापि नाभिभाषेद् व्रतान्वितः ॥ महाभा. शा. ३५-३९

134- व्रतेष्वेतेषु सर्वेषु ब्रह्मचर्यं विधीयते ।
भोजने तु हविष्यान्नं सामान्यत उदाहृतम् ॥ नारदीय. पूर्वा. ११०-४८

135- नीचस्थे वक्रसंस्थेप्यभिचरणगते बालवृद्धास्तगे वा ।
सन्यासो देवयात्रा व्रतचरणविधिः कर्णवेधस्तु दीक्षा ॥

मौञ्जीबन्धोऽथ चूडापरिणयनविधिर्वास्तुदेवप्रतिष्ठाः ।
वर्ज्याः सद्भिः प्रयत्नात् त्रिदशपतिगुरौ सिंहराशिस्थिते च ॥

हेमाद्रि. (व्रत. १-२४५)

136- रत्नमाला- (३ । १५)

137- भुजबलः - पृ. २०९

[138]गर्गेणाप्युक्तं यत्— तिथिनक्षत्रवारादि पापपुण्ययोः साधनम्। व्रतस्य सहकारिरूपेणैते पुण्यपापे दत्तः । सर्वाः तिथयः कर्मकालव्यापिन्यः भवन्ति चेत्तदा व्रतपालनमुत्तमम् । कर्मकालव्याप्त्यभावे गौणकालपरिग्रहेण व्रत कुर्यात् । तस्यैव व्रतोपवासकालस्य नियमनाय युग्मादिवचनानि आदरणीयानि भवन्ति । येषु व्रतेषु विशेषकर्मकालवचनानि न सन्ति तेषु व्रतेषु युग्मवचनानुसारेण व्यवस्थोन्नेया । एवं तिथेः कर्मकालं वीक्ष्य व्रतानां पालनं क्रियते चेत् मनुष्यः व्रतफलं प्राप्तुमर्हति । अतः बृहस्पतिनाऽपि कृत्यकौमुद्यां व्रतादीनां पालननिषेधकालौ निरूपितौ ।

व्रतसाहित्यमतिविशालम् । वैदिकसाहित्य-धर्मसूत्र-स्मृतिग्रन्थ-रामायण-महाभारत-गरुडपुराण-मत्स्यपुराण-पद्मपुराण-विष्णुपुराण-स्कन्दपुराण-राजमार्त्तण्ड-कालविवेक-कृत्यरत्नाकरादिषु ग्रन्थेषु व्रतानामुल्लेखो वर्त्तते । तेभ्यः पुराणेषु व्रतानि विशालरूपं धारयन्ति । यथा भविष्यपुराणस्य ब्राह्मपर्वणि (७५००)सप्तसहस्रोत्तरपञ्चशतश्लोकाः, उत्तरखण्डे (५०००)पञ्चसहस्रश्लोकाः, मत्स्यपुराणस्य (१२३०)द्वादशशतोत्तरत्रिंशत्श्लोकाः, वराहपुराणस्य (७००)सप्तशतश्लोकाः, विष्णुधर्मोत्तरस्य (१६००)षोडशशतसंख्यकाः श्लोकाः व्रतविषयकाः एव ।

अनन्तरं स्मृतिपुराणज्योतिषग्रन्थानाधारीकृत्य बहवः धर्मशास्त्रीयनिबन्धग्रन्थाः रचिताः । तत्र लक्ष्मीधरस्य व्रतकल्पतरुः, जीमूतवाहनस्य कालविवेकः, हेमाद्रेः चतुर्वर्गचिन्तामणेः व्रतखण्डं, श्रीदत्तस्य समयप्रदीपः, चण्डेश्वरस्य कृत्यरत्नाकरः, शतानन्दस्य धर्मशास्त्रसंग्रहः, आदित्यसूरिणः कालादर्शः, माधवाचार्यस्य कालमाधवः, शूलपाणेः व्रतकालविवेक-तिथिविवेकौ, अलाडनाथस्य निर्णयामृतं, बृहस्पतेः कृत्यकौमुदी, गोविन्दानन्दस्य वर्षक्रियाकौमुदी, गदाधरस्य कालसार-व्रतसारौ, धर्मपाठिनः कालचन्द्रिका, दिव्यसिंहमहा-

---

138- तिथिनक्षत्रवारादि साधनं पुण्यपापयोः ।
प्रधानगुणभावेन स्वातन्त्रेण न ते क्षमाः ॥

गर्गः (तिथितत्त्वं पृ. -४)

पात्रस्य कालदीपः, रघुनाथदासस्य कालनिर्णयः, कमलाकरभट्टस्य निर्णय-सिन्धुः, काशीनाथोपाध्यायस्य धर्मसिन्धुः, मित्रमिश्रस्य व्रतप्रकाश-समय-प्रकाशौ, नीलकण्ठस्य समयमयूखः, रघुनन्दनस्य तिथितत्त्व-व्रततत्त्व-कृत्य-तत्त्वानि, शङ्करभट्टस्य व्रतार्कः, दिवाकरस्य तिथ्यर्कः, विश्वनाथस्य व्रतराजः इत्येते व्रतविषयकाः उल्लेखयोग्याः ग्रन्थाः ।

दानस्वरूपं तद् व्यापकत्वं च

युगानुसारं धर्मः परिवर्त्तितो भवति । अतः मनुना चतुर्युगाणां चत्वारः धर्माः कथिताः । तेषु धर्मेषु कलौ [139]दानधर्मः विशिष्यते । तदेव दानं प्रायशः [140]गृहस्थानां कृते निर्दिष्टम् ।

वैदिककालेऽपि वेदसंहिताब्राह्मणोपनिषत्सु गो-रथाश्वोष्ट्र-दासी-भोज-नान्न-भूमि-कनक-कन्या-दानादीनां वैशिष्ट्यमुल्लिखितम् । दानशब्दस्यार्थः प्राचीनकालेऽपि स्पष्टं प्रतिपादितः । तत्र यागहोमदानेषु भेदः दृश्यते । याग-कर्मणि वैदिकमन्त्रैः वस्तुसमर्पणमात्रं भवति । होमकर्मणि वैदिकमन्त्रैः देवेभ्यः सकाशमग्नौ घृतं प्रक्षिप्यते । दानकर्मणि सविधिवाक्यं देयवस्तूनि स्वस्व-त्वध्वंसपूर्वकपरस्वत्वापत्तिपूर्वकञ्च पात्राय दीयते । दानग्रहणं मानसिक-वाचिकशारीरिकस्वीकाररूपेण वा भवति । दानविषयकधर्मशास्त्रीयनिबन्ध-ग्रन्थेषु दानविधेः विशदविवरणं प्राप्यते । दानस्याङ्गप्रकारभेदादिविषये अधस्तात् किञ्चित् संक्षिप्य प्रस्तूयते ।

139- तपः परं कृतयुगे त्रेतायां ज्ञानमुच्यते ।
द्वापरे यज्ञमेवाहुर्दानमेकं कलौ युगे ॥ मनुस्मृ. (१ । ८६)
तपः पर कृतयुगे त्रेतायां ज्ञानमुच्यते ।
द्वापरे यज्ञमेवाहुः दानमेव कलौ युगे ॥ पराशरस्मृ. (१ । २३)

140- यतीनां तु शमो धर्मस्त्वनाहारो वनौकसाम् ।
दानमेव गृहस्थानां शुश्रूषा ब्रह्मचारिणाम् ॥
यमः (चतु. चिन्ता. दान. - पृ. ६)

[141]भविष्यपुराणे दानस्य षडङ्गान्युक्तानि । यथा-दाता, प्रतिग्रहीता श्रद्धा, धर्मयुक्तदेयः, उपयुक्तकालः, उपयुक्तदेशश्च । एष प्रथमाङ्गचतुष्टयस्योल्लेखः मनुनाऽपि कृतः । दाता कतिपयविशिष्टगुणान्वितः स्यात् ।

[142]देवलव्यासादिभिः अपापरोगी, धर्मात्मा, अव्यसनः, शुचिरनिन्द्यकर्मजीवी दाता प्रशस्त इत्युक्तः । प्रतिग्रहीताऽपि कतिपयगुणविशिष्टो भवेत् । [143]दक्षानुसारं मातृपितृगुरुमित्रेभ्यः तथा चरित्रवते, तथोपकारिदरिद्रासहायेभ्यः दानेन पुण्यप्राप्तिर्भवति । [144]बृहद्यम[145]याज्ञवल्क्यप्रभृतयः पात्रपरिचर्यं ददति । एवमेव सुपात्रं दृष्ट्वा दानं दद्यात् । तच्च दानं पुनः सश्रद्धं दद्यादिति श्रद्धा दानाङ्गम् । [146]श्रद्धया यत् किञ्चिदपि सुपात्रे दीयते तदेव

141- दाता प्रतिग्रहीता च श्रद्धादेयं च धर्मयुक् ।
देशकालौ च दानानामङ्गान्येतानि षड्विदुः ॥
भविष्यपु. (शाश्वतधर्म. - पृ. ११७)

142- अपापरोगी धर्मात्मा दित्सुरव्यसनः शुचिः ।
अनिन्द्यजीवकर्मा च षड्भिर्दाता प्रशस्यते ॥
देवलः (चतु. चिन्ता., दान. - पृ. १४)
शतेषु जायते शूरः सहस्रेषु च पण्डितः ।
वक्ता शतसहस्रेषु दाता भवति वा न वा ॥ व्यासः (४ । ६०)

143- मातापित्रोर्गुरौ मित्रे विनीते चोपकारिणि ।
दीनानाथविशिष्टेषु दत्तं च सफलं भवेत् ॥ दक्षस्मृ. (३ । १७)

144- बृहद्यमस्मृ. (३ । ३४-३७)

145- न विद्यया केवलया तपसा वाऽपि पात्रता ।
यत्र वृत्तमिमे चोभे तद्धि पात्रं प्रकीर्त्तितम् ॥ याज्ञ. स्मृ. (१-२००)

146- अन्यायाधिगतां दत्त्वा सकलां पृथिवीमपि ।
श्रद्धावर्जमपात्राय न काञ्चिद् भूतिमाप्नुयात् ॥
प्रदाय शाकमुष्टिं वा श्रद्धाभक्तिसमुद्यताम् ।
महते पात्रभूताय सर्वाभ्युदयमाप्नुयात् ॥ देवलः (अपरार्क. पृ. २९०)

सफलं भवति, परन्त्वश्रद्धया कुपात्रे वा यत् किमपि दीयते तन्निष्फलं भवति। अतः स्वशक्त्यनुसारं सश्रद्धमेव दानं कुर्यात् । दानेषु गोभूमिविद्यानां दानमतिदानं सर्वोत्कृष्टदानमिति कथ्यते । नित्यनैमित्तिककाम्यभेदेन दानं त्रिविधम् । तत्र बलिवैश्वदेवानन्तरं दीयमानं दानं नित्यं, ग्रहणादिविशिष्टावसरेषु दीयमानं दानं नैमित्तिकं, तथा सन्तानोत्पत्तिविजयादिषु दीयमानं दानं काम्यम् ।

[147]सौरपुराणे विमलदाननाम्ना चतुर्थदानमप्युच्यते । यथा—ब्रह्मज्ञानिने सश्रद्धं भगवत्प्राप्तये दीयते यद्दानं तस्यैव विमलं नाम । [148]पद्मपुराणे एतैः त्रिभिर्दानैः सहाभ्युदयात्मकदानं परमदानं चेति पञ्चदानानि प्रतिपादितानि । [149]अन्यत्राप्यन्यथा धर्मार्थकामव्रीडाहर्षभयादीनि षड् दानस्याधिष्ठानान्युक्तानि । [150]भगवद्गीतायां सात्त्विकराजसतामसभेदेन दानस्य त्रिधा भेदः दर्शितः ।

147- नित्यं नैमित्तिकं काम्यं विमलञ्च चतुर्विधम् ।
दानं पात्रे प्रदातव्यं नापात्रेऽप्यणुमात्रकम् ॥ सौरपु. (१० । २)

148- नित्यं नैमित्तिकं चैव काम्यमभ्युदयात्मकम् ।
अन्यच्च परमं दानमिति पञ्चविध स्मृतम् ॥
प्रातर्मध्याह्नापराह्णेषु त्रिषु कालेषु यत्नतः ।
यत् किञ्चिदपि दातव्यं नित्यमेव प्रकीर्त्तितम् ॥
मासेषु पुण्यकालेषु दान नैमित्तिकं स्मृतम् ।
काम्यकालं प्रवक्ष्यामि यद्दानं फलदायकम् ॥
आभ्युदयं प्रवक्ष्यामि यच्च यज्ञादिषु स्मृतम् ।
जातकर्मादिकार्येषु मौञ्ज्याद्युद्वाहकर्मसु ॥
प्रजावृद्धिकरं भोग यशः स्वर्गसुखप्रदम् ।
अन्त्यश्चैव प्रवक्ष्यामि श्रृणु दानं द्विजोत्तम ॥
पद्मपु. (३ । ९७ । ३१-३२, ४५, ४९, ५०)

149- शाश्वतधर्म. (पृ. ११५)

150- भगवद्गीता (१७ । २०-२२)

कतिचन पदार्थान् मनुष्यः दातुमनर्हः भवति । यथा (क) विश्वजिद् यागे मनुष्यः मातृपितृपुत्रपत्न्यादीनां दानेऽसमर्थः । (ख) राजा स्वसम्पूर्ण-राज्यं दातुमनर्हः । (ग) याज्ञिकस्य सेवकरूपेण नियोजितस्य शूद्रस्य दानं न भवेत् । (घ) ऋणपरिशोधायान्यस्मै दत्तं धनं न दद्यात् । (ङ) याचिताभूषणानां दानं न कुर्यात् । (च) न्यासधनं न दद्यात् । (छ) संयुक्तसम्पत्तिः दान-योग्या न भवति ।

दानकालविषये बहवः नियमाः दृश्यन्ते । नित्यदाने भिक्षुकविशिष्टा-तिथिभ्यः दानं दद्यात् । परन्तु तदतिरिक्तविशिष्ट[151]कालेष्वपि दानं सुफलं पुण्यप्रदञ्च मन्यते । [152]लघुशातातप[153]महाभारतादीनां वाक्यानुसार-मयनस्य षडशीत्याञ्च प्रारम्भदिवसे सूर्यचन्द्रग्रहणयोरमावास्यायां, तिथिक्षये, विषुवे, व्यतीपाते च दानेन उत्तरोत्तराक्षयफलमाप्यते । [154]शातातप [155]विश्वरूप[156]प्रजापत्य[157]अत्र्यादिभिः दानकालविषये नियमाः वर्णिताः । [158]विष्णुधर्मसूत्रे पूर्णिमास्वनु[159]शासनपर्वणि कृत्तिकादिषु सप्तविंशति-नक्षत्रेषु च दानफलं प्रतिपादितम् ।

151- दातव्यं प्रत्यहं पात्रे निमित्तेषु विशेषतः ।
याचितेनापि दातव्यं श्रद्धापूतं स्वशक्तितः ॥ याज्ञ. स्मृ. (१ । २०३)

152- अयनादौ सदा दद्याद् द्रव्यमिष्टं गृहे वसन् ।
षडशीतिमुखे चैव विमुक्ते चन्द्रसूर्ययोः ॥लघुशाता. (अपरार्के पृ. २९१)
शतमिन्दुक्षये दानं सहस्रं तु दिनक्षये ।
विषुवे शतसाहस्रं व्यतीपाते त्वनन्तकम् ॥ लघुशाता. स्मृ. (श्लो. १५०)

153- अयने विषुवे चैव षडशीतिमुखेषु च ।
चन्द्रसूर्योपरागे च दत्तमक्षयमुच्यते ॥ महाभा. वनपर्व. (२०० । १२५)

154- शातातप स्मृ. १४६

155- विश्वरूप व्या. (याज्ञ. १ । २१४-२१७)

156- प्रजापति स्मृ. (२५, २८)

157- अत्रि स्मृ. (३२७)

158- विष्णुधर्मसूत्रे (८९ अध्याये)

159- अनुशासनपर्वणि (अध्याये ६४)

रात्रौ तु ग्रहणविवाहसंक्रान्तिपुत्रजन्मव्यतिरिक्तं दानं [160]वर्ज्यम् । भोजनदानं तु रात्रावपि कार्यम् ।

स्मृतिपुराणनिबन्धेषु दानदेशविषये प्रभूता चर्चा वर्त्तते । [161]दानमयूखानुसारं गृहे दत्तं दानं दशगुणफलदं, गोशालायां शतगुणफलदं, तीर्थे सहस्रगुणफलदं तथा शिवलिङ्गसमक्षमनन्तफलदं भवति । [162]स्कन्दपुराणानुसारं तीर्थक्षेत्रेषु दत्तं दानमनन्तफलदायकं भवति । दानस्य पुनरन्यान्यङ्गानि दानविधिदक्षिणाद्रव्यदेवतान्यपि निबन्धकारैः यथायथं वर्णितानि ।

इदमेव दानसाहित्यमप्यतिविशालम् । तत्र पुराणेषु दानविषये बहवोऽध्यायाः वर्णिताः । तत्रा[163]ग्निपुराण[164]मत्स्यपुराण[165]वराहपुराण[166]सौरपुराण[167]विष्णुधर्मोत्तर[168]महाभारत[169]रामायणादिष्वपि मुख्य-

160- अत्रि स्मृ. (३२७ ।

161- दान म. (पृ. ८) ।

162 वाराणसी कुरुक्षेत्रं प्रयागः पुष्कराणि च ।
गंगा समुद्रतीरञ्च नैमिषामरकण्टकम् ।। स्कन्दपुराणे
श्रीपर्वतमहाकालं गोकर्णं वेदपर्वतम् ।
इत्याद्याः कीर्त्तिताः देशाः सुरसिद्धनिषेविताः ।।
सर्वे शिलोच्चयाः पुण्याः सर्वा नद्यः ससागराः ।
गोसिद्धमुनिवासाश्च देशाः पुण्याः प्रकीर्त्तिताः ।।
एषु तीर्थेषु यद्दत्तं फलस्यानन्त्यकृद् भवेत् ।। हेमाद्रि. दान. (पृ. ८३)

163- अग्निपु. (२०८-२१५) अध्यायेषु ।

164- मत्स्यपु. (८२-९१), (२७४-२८९) अध्यायेषु ।

165- वराहपु. (९९-१११) अध्यायेषु ।

166- सौरपु. १० अध्याये ।

167- पद्मपु. (३ । ९७) अध्याये ।

168- महाभारतस्य वनपर्वानुशासनिकपर्वशान्तिपर्वादिषु ।

169- रामायणस्यायोध्याकाण्डे ।

रूपेण दानविषयाः चर्चिताः। निबन्धग्रन्थेष्वपि लक्ष्मीधरस्य दानकल्पतरुः, वल्लालसेनस्य दानसागरः, हेमाद्रेः दानखण्डं, चण्डेश्वरस्य दानरत्नाकरः, मदनसिंहस्य दानरत्नं दलपतेः दानसारः, गोविन्दानन्दस्य दानक्रियाकौमुदी, रघुनन्दनस्य दानतत्त्वं, नीलकण्ठस्य दानमयूखः, नन्दपण्डितस्य दानकौतुकं विद्यापतेः दानवाक्यावलिः, मित्रमिश्रस्य दानप्रकाशः, कमलाकरस्य दानकमलाकरः, अनन्तदेवस्य दानकौस्तुभम् इत्यादयः मुख्याः।

श्राद्धस्वरूपं तद् व्यापकत्वं च

आयुःप्रजाद्यैहिकफललाभाय, स्वर्गादिपारलौकिकफललाभाय सर्वोपरि मोक्षलाभाय च पितृयज्ञो धर्मशास्त्रेषु विहितः। स च पितृयज्ञः श्राद्धनाम्ना प्रसिद्धः। पुत्रैः क्रियमाणं श्राद्धकर्म पितृणामस्तित्वप्रयुक्तमेव। अपिच तत्कर्म [170]पितृभक्तिप्रयुक्तम्। अतः अग्निष्वात्तादिपितृमन्त्रद्वारा पितृप्रसादकामुकैः पुत्रैरवश्यं श्राद्धादिकर्म कर्त्तव्यं स्वस्य पुत्रत्व चारितार्थ्यार्थमिति वेदाः शास्त्राणि पुराणानि च प्रकटयन्ति। यदिच पुत्रैः श्राद्धं नानुष्ठीयते तर्हि जीवतां पुत्राणाममङ्गलं भवेदित्यपि निरूपितमस्ति। अतः श्राद्धादिकर्म पितृभक्तिप्रयुक्तमिति स्फुटम्। श्राद्धशब्दः पैतृकेषु कर्मसु योगरूढः। एतस्य श्राद्धस्य [171]लक्षणं बहुभिः बहुधा प्रकटितम्। निर्दिष्टदेशे काले च पात्रगुण-

---

170- जीवतोर्वाक्यकरणान्मृताहे भूरिभोजनात्।
गयायां पिण्डदानाच्च त्रिभिः पुत्रस्य पुत्रता॥ त्रिस्थली. (पृ. - ३१९)

171- श्राद्धलक्षणं यथा ब्रह्मपुराणे—
देशे काले च पात्रे च श्रद्धया विधिना च यत्।
पितृनुद्दिश्य विप्रेभ्यो दत्तं श्राद्धमुदाहृतम्॥ श्राद्धप्र. (पृ· ३)

श्राद्धं नामादनीयस्य तत्स्थानीयस्य वा द्रव्यस्य प्रेतोद्देशेन श्रद्धया त्यागः। मिताक्ष. (याज्ञस्मृ. १-२१७)।

एतेन पितृनुद्दिश्य द्रव्यत्यागो ब्राह्मणस्वीकारपर्यन्तं श्राद्धस्वरूपं प्रधानम्। श्राद्धकल्पतरौ (पृ. ४)।

विशिष्टेभ्यः विप्रेभ्यः पितृनुद्दिश्य यद्दीयते तदेव श्राद्धशब्देनोच्यते । तच्च श्राद्धं द्वादशधेत्याह [172]विश्वामित्रः । परन्तु [173]अङ्गिरसा षण्णवतिधा भेदाः प्रदर्शिताः । तानि च द्वादशामावास्याः, चत्वारः युगादयः, चतुर्दश मन्वाद्यतिथयः, द्वादशसंक्रान्तयः, त्रयोदश वैधृतयः, त्रयोदश व्यतीपाताश्चेति । [174]शाखाभेदेनापि श्राद्धभेदाः निरूपिताः । ते च नित्यनैमित्तिककाम्यत्वेन श्राद्धभेदाः भिन्नभिन्नकर्मसु योगरूढाः ।

श्राद्धं नाम वेदबोधितपात्रालम्भनपूर्वकप्रमीत पित्रादिदेवताद्देश्यको द्रव्यत्यागविशेषः । श्राद्धविवेके (पृ. १) ।

देशे काले च पात्रे च विधिना हविषा च यत् ।
तिलैर्दर्भैश्चमन्त्रैश्च श्राद्धं स्याच्छ्रद्धया युतम् ॥

पराशरः (गौडीयश्राद्धप्र. पृ. १)

प्रेतं पितॄंश्च निर्दिश्य भोज्यं यत् प्रियमात्मनः ।
श्रद्धया दीयते यत्र तच्छ्राद्धं परिकीर्त्तितम् ॥

मरीचिः (गौडीयश्राद्धप्र. पृ. १)

देशकालपात्रेषु पित्राद्युद्देशेन विधिहविस्तिलदर्भमन्त्रश्रद्धादिभिर्दानं श्राद्धम् । गौडीयश्राद्धप्रकाशे (पृ. १)

172- नित्यं नैमित्तिकं काम्यं वृद्धिश्राद्धं सपिण्डनम् ।
पार्वणं चेति विज्ञेयं गोष्ठ्यां शुद्ध्यर्थमष्टमम् ॥
कर्माङ्गं नवमं प्रोक्तं दैविकं दशमं स्मृतम् ।
यात्रास्वेकादशं प्रोक्तं पुष्ट्यर्थं द्वादशं स्मृतम् ॥

विश्वामित्रः (श्राद्धकल्पतरौ पृ. ६)

173- अमायुगमनुक्रान्तिधृतिपातमहालयाः ।
अन्वष्टक्यां च पूर्वेद्युः षण्णवत्यः प्रकीर्त्तिताः ॥ पूर्वाङ्गि. स्मृ. श्लो.- ६०६

174- दृश्यन्ते बहवो भेदाः द्विजानां श्राद्धकर्मणि ।
श्राद्धस्य बहवो भेदाः शाखाभेदैर्व्यवस्थिताः ॥

स्कन्दपु. नागर. (५ । २४-२५)

श्राद्धकर्मणः बहून्यङ्गानि सन्ति। तानि सर्वाण्यवहितत्वेन यजमानेन पालनीयानि। तान्यङ्गानि यथा—श्राद्धाधिकारी-श्राद्धकालः, पूर्वदिनकृत्यं पंक्तिपावनाः, अपाङ्क्तेयाः, आमन्त्रणविधिः, श्राद्धकर्तृनियमाः, श्राद्धभोक्तृनियमाः, श्राद्धे हविष्यवस्तूनि, श्राद्धे प्रयोज्यधनं, श्राद्धोपयोगिपात्रविचारः, श्राद्धानां पृथक्स्वरूपं, वैश्वदेवविधिः, पिण्डदानकालः, पिण्डप्रमाणं, ब्राह्मणभोजनम्, आमश्राद्धं, हेमश्राद्धं, श्राद्धदेशः, श्राद्धवर्ज्यकालेकोद्दिष्टसपिण्डीकरणाभ्युदयिकश्राद्धे दानदक्षिणा, वृषोत्सर्गः, जीवच्छ्राद्धं, मलमासे श्राद्धकृत्यं, क्रमिकश्राद्ध च।

श्राद्धकर्म प्राचीनकालतः एव वर्त्तते। श्राद्धादिकर्मणां स्पष्टमुल्लेखः यद्यपि संहितासु न प्राप्यते तथापि [175]पितृलोक[176]पितृयज्ञादयः शब्दाः दृश्यन्ते। अतः तत्राऽपि पितृयज्ञाख्यस्य श्राद्धकर्मणः सत्ता आसीत्। अनन्तरं श्रौतसूत्रेष्वपि तद्विषयः विचारितः। बृहद्देवतायामपि श्राद्धदैवत्यसूक्तं प्राप्यते। गृह्यसूत्रग्रन्थेषु सुस्पष्टं श्राद्धपद्धतिः प्रदर्शिता। धर्मसूत्रग्रन्थेषु च श्राद्धशय्यासनादिश्राद्धसूतकप्रभृतयः शब्दाः प्रयुक्ताः। इतिहासोपनिषदि श्राद्धादिपितृकार्यस्य महती चर्चा वर्त्तते। [177]नारदपरिव्राजकोपनिषदि पिण्डोपनिषदि च पिण्डप्रदानस्य, योगशिखोपनिषदि पिण्डपातिनो वर्णनं प्राप्यते। रामायणेऽप्ययोध्याकाण्डे रामभद्रकर्तृकं श्राद्धं वर्णितम्। महाभारते तु बहुधा श्राद्धकर्मणामुल्लेखः प्राप्यते। [178]मनु[179]याज्ञवल्क्यादिभिरपि श्राद्धं सविवरणं प्रदर्शितम्।

175- तै. स. (२।६।२।१)।

178- मं. स. (१।१०।१८)।

177- नारदपरिव्राजकोप. (४।३८)।

178- मनुस्मृ, (३।२०८-२६५)।

179- याज्ञ. स्मृ. (१।२२६-२४९)।

पुराणग्रन्थेष्वपि [180]मत्स्य[181]विष्णु[182]मार्कण्डेय[183]कूर्म[184]पद्म-[185]ब्रह्माण्ड[186]स्कन्द[187]विष्णुधर्मोत्तरा[188]ग्निपुराणानि मुख्यरूपेण श्राद्धकर्माणि व्याख्यान्ति । अनन्तरञ्च निबन्धग्रन्थेषु स एव मुख्यविषयरूपेण वरीवर्त्तते । तेषु श्राद्धकल्पतरु-श्राद्धकल्प-श्राद्धविवेक-श्राद्धमञ्जरी श्राद्धकल्पलता-श्राद्धदीप-श्राद्धप्रदीप-श्राद्धनिर्णय-स्मृतिचन्द्रिका-श्राद्धकाण्ड-श्राद्धसार-श्राद्धमयूख-श्राद्धक्रियाकौमुदी-श्राद्धप्रकाशादयः ग्रन्थाः मुख्याः । श्राद्धस्य स्वाभ्युदयनिमित्तत्वं पुत्रादिभिः सम्पर्करक्षणार्थञ्च विशेषितत्वात् तस्य महत्त्वं सर्वथा वर्त्तते ।

प्रायश्चित्तस्वरूपं तद् व्यापकत्वं च

धर्म्यकर्मव्यतिरिक्तेषु कर्मसु निमज्जनेन पापं जायते । अतः जैमिनिना धर्मलक्षणं कुर्वता पापस्य लक्षणं द्योतितम् । यज्ञादिकर्मकरणेन धर्मः भवति। तद्व्यतिरिक्तलशुनगृञ्जनादेः भक्षणेनाधर्मश्चोत्पद्यते । तस्यैवाधर्मस्य निर्मूलनाय यत् कर्म आदिश्यते तदेव प्रायश्चित्तमिति । [189]प्रायश्चित्त नाम

180- मत्स्यपु. (१७ । १२-६०) ।

181- विष्णुपु. (३ । १५ । १३-४९) ।

182- मार्कण्डेयपु. (२८ । ३७-६०) ।

183- कूर्मपु. (२ । २२ । २०-६२) ।

184- पद्मपु. सृष्टिख. (९ । १४०-१८६) ।

185- ब्रह्माण्डपु. (उपोद्घातपा. अध्याये १२) ।

186- स्कन्दपु. (६ । २२४ । ३-५१) ।

187- विष्णुधर्मोत्तरपु. (१ । १४० । ६-४४) ।

188- अग्निपु. (१६३ । २-४२) ।

189- प्रायश्चित्तस्य लक्षण यथाऽऽह उत्तराङ्गिरसस्मृतौ (४ १)—

प्रायो नाम तपः प्रोक्तं चित्तं निश्चय उच्यते ।
तपोनिश्चयसंयोगात् प्रायश्चित्तमिति स्मृतम् ॥
प्रायः पापं विनिर्दिष्टं चित्तं तस्य विशोधनम् ॥

बालम्भट्टी (याज्ञ. स्मृ. ३ । २०६)

तपःकरणं तस्मात् पापकर्मणः निवृत्तिश्च। विहितस्याननुष्ठानान, निन्दितस्य सेवनादिन्द्रियाणामनिग्रहाच्च पापमुत्पद्यते । तेषां क्षयार्थं प्रायश्चित्तं कर्त्तव्यमकरणे च मनुष्य: पतितो भवति, एवञ्च [190]याज्ञवल्क्य[191]गौतम-[192]महाभारतादिषु सर्वत्र पापकर्मणः प्रायश्चित्तस्य च वर्णनं विद्यते।

तच्च प्रायश्चित्तं पापक्षयं निमित्तीकृत्य क्रियमाणत्वात् निमित्तधर्म एवान्तभवति । पापं बहुधा भवति । अतः भिन्नभिन्नपापेषु भिन्नभिन्नप्रायश्चित्तान्यपि निर्दिष्टानि । [193]आपस्तम्बः पतनीयान्यशुचिकराणि च पापानीति द्विविधमुक्त्वा पुनश्च पतनीयेषु पापेषु महापातकोपपातकादीनामशुचिकरपापेष्वनुपातकजातिभ्रंशकरमलिनीकरणादीनामन्तर्भावं कृतवान्। [194]वसिष्ठ: त्रिविधं पातकं कथयति । यथा-एनस्वो, महापातकी, उपपातकी [195]बौधायनवर्णितं त्रिविधं पातकं यथा– पतनीयोपपातकाशुचिकराणि । कात्यायनादय: पातकं पञ्चविधं कथयन्ति यथा– महापापातिपापपातको-

---

प्रायशश्च समं चित्त चारयित्वा प्रदीयते ।
पर्षदा कार्यते यत्तु प्रायश्चित्तमिति स्मृतम् ॥

पापिनोऽनुतापिनश्च चित्तं व्याकुलं सद् विषमं भवति तच्च पर्षदा येन व्रतानुष्ठानेन प्रायशोऽवश्यं सम कार्यते तद् व्रत प्रायश्चित्तम् ॥ परा. मा. (२-३) ।

प्रयतत्वाद् उपचितमशुभं नाशयतीति प्रायश्चित्तम् । प्राय. वि. (पृ. ४)

190 विहितस्याननुष्ठानान्निन्दितस्य च सेवनात् ।
अनिग्रहाच्चेन्द्रियाणां नरः पतनमृच्छति ।। याज्ञ. स्मृ. (३ । २१९)

191- अथ खल्वयं पुरुषो याप्येन कर्मणा लिप्यते यथैतदयाज्ययाजनमभक्ष्यभक्षणमवद्यवदनं शिष्टस्याक्रिया प्रतिषिद्धसेवनमिति । गो. धर्म. १९-२

192- अकुर्वन् विहितं कर्म प्रतिषिद्धानि चाचरन् ।
प्रायश्चित्तीयते ह्येवं नरो मिथ्या तु वर्त्तयन् ॥ महाभा. शान्ति. ३४-२

193- आपस्तम्बधर्म. (१ । ७ । २१ । १२-१८)

194- वसिष्ठधर्म. (१ । १९-२३)

195- बौधा॰ धर्म. (२ । १ । ६०-६१)

पपातक-प्रासंगिकपापानि । [196]वृद्धहारीतः पञ्चविधं पातकं महापातकपातकानुपातकोपपातकप्रकीर्णकभेदेन विवृणोति । [197]विष्णुः नवविधं पातकं दर्शयति, यथा– अतिपातकमहापातकानुपातकोपपातकजातिभ्रंशकरसंकरीकरणापात्रीकरणमलावहप्रकीर्णकानि ।

एतेषां पातकानां क्षयोपायाः अपि तैरेव महर्षिभिः प्रदर्शिताः । ते यथा- [198]आत्मापराधस्वीकृति [199]पश्चात्ताप[200]प्राणायाम[201]तपो[202]होम[203]जप[204]दानो[205]पवास[206]तीर्थयात्राभेदेन नवधा । यद्यपि केचित् पापस्यातिशयनिवारणं प्रायश्चित्तेन न भवतीति कथयन्ति तथापि मन्वादिभिः [207]स्मृतिकारैः प्रमाणितत्वात् प्रायश्चित्तेन पापक्षयो भवतीत्यवगन्तव्यम् ।

पापी पापाचरणानन्तरं प्रायश्चित्तं कर्तुं मनसि निश्चित्य परिषत्समीपमायाति । तत्र परिषदादिष्टनियमानुसारं तावत्कालपर्यन्तं पापक्षयाय प्रयतेत । प्रायश्चित्तकरणानन्तरं पुनः समाजे स्थातुमर्हति । यदि पापिनः प्रायश्चित्तं न कुर्वन्ति तदा राजा दण्डादिना प्रायश्चित्तं कारयेदित्यपि [208] शास्त्रसम्मतिः ।

---

196 वृद्धहारीतस्मृ. (९ । २१५-२१६)

197 विष्णुधर्म. (३३ । ३ - ५)

198- गौ धर्म. (२३ । १८), मनुस्मृ. (११ । १२२) ।

199- मनुस्मृ. (११ । २२९-२३०), विष्णुपुराण (२ । ६ । ४०) ।

200- मनुस्मृ. (११ । २४८), वसिष्ठधर्म. (२६ । ४) ।

201- गौ. धर्म. (१९ । १५), मनुस्मृ. (११ । २३९) ।

202- याज्ञ. स्मृ. (३ । ३०९), बौधा. धर्म. (३ । ७ । १) ।

203- मनुस्मृ. (११ । ४६), वसिष्ठधर्म. (२६ । ९-११) ।

204- गौ. धर्म (.९ । १६) ।

205- गौ. धर्म. (१९ । ११), मनुस्मृ. (११ । २०३) ।

206- विष्णुधर्म. (३५ । ६), पराशरस्मृ. (१२ । ५८) ।

207- गौ. (१९ । ७-१०) ।

208- मनुस्मृ. (९ । २२६), वसिष्ठधर्म (५ । ४-७) ।

हिन्दुधर्मे स्वर्गनरकभोगयोः [209]शास्त्रस्वीकृतत्वात् प्रायश्चित्ताकरणे नरकगमनं तथा प्रायश्चित्तादिना पापक्षये स्वर्गफलं लभ्येत ।

पापलक्षणं, प्रायश्चित्तलक्षणं, पापभेदाः, पापकरणे प्रवृत्तिः, परिषल्लक्षणं, परिषदि प्रायश्चित्तनिर्णयः, प्रायश्चित्तस्येतिकर्त्तव्यता, प्राजापत्यचान्द्रायणादीनि प्रायश्चित्तव्रतानि च प्रायश्चित्तस्याङ्गस्वरूपाणि । प्रायश्चित्तप्रकरणे एतान्यङ्गानि विचार्यन्ते ।

प्रायश्चित्तसम्बन्धे सर्वत्र [210]वेदो[211]पनिषद्[212]ब्राह्मण[213]स्मृति-[214]सूत्र[215]पुराणग्रन्थेषु वर्णनं विद्यते । तत्र पुनः गौतमधर्मसूत्रे दशाध्यायाः वसिष्ठधर्मसूत्रे नवाध्यायाः, वसिष्ठधर्मसूत्रे नवाध्यायाः, मनुस्मृतेरेकादशाध्याये २२२श्लोकाः, याज्ञवल्क्यस्मृतेस्तृतीयाध्यायस्य १२२श्लोकाः, अङ्गिरास्मृतेः १६८ श्लोकाः, अत्रिस्मृतेः अष्टाध्यायाः, देवलस्य ९० श्लोकाः, बृहद्यमस्य १८२ श्लोकाः, शातातपस्मृतेः ७४श्लोकाः, प्रायश्चित्तविषयकाः । पुराणसाहित्येऽपि अग्निपुराणे (अध्याय १६८-१७४) गरुडपुराणे (५२ अध्याय) कूर्मपुराणोत्तरार्ध (अध्यायः ३०-३४) वराहपुराण (१३१-१३६ अध्यायः) ब्रह्माण्डउपसंहारपाद (नवमाध्यायः) विष्णुधर्मोत्तरा(२ । ७२)दिषु प्रायश्चित्तविषये वर्णितमस्ति ।

209- पापकृद्याति नरकं प्रायश्चित्तपराङ्मुखः । विष्णुपु. (४-५ । २१)
मनः प्रीतिकरः स्वर्गो नरकस्तद्विपर्ययः ।
नरकस्वर्गसंज्ञे वै पापपुण्ये द्विजोत्तमाः ॥ ब्रह्मपु. (२२ । २४)

210- वाज. सं. (३० । १०), तैत्ति. सं. (६ । २ । ७ । ५), काठक. सं. (८ । ५)

211- बृहदार. उप. (४ । ४ । ५), छान्दोग्योप. (३।१४।१), कठोप. (५ । ७)

212 शतपथब्राह्मणे. (५ । ४ । ४ । ५), तैत्ति. ब्रा. (३ । ५ । ६) ।

213- मनुयाज्ञवल्क्याङ्गिरसात्रिबृहद्यमदेवलशातातपेषु स्मृतिषु ।

214- गौतमवसिष्ठविष्णुबौधायनापस्तम्बेषु धर्मसूत्रग्रन्थेषु ।

215- गरुडपुराणाग्निपुराण-कूर्मपुराण-वराहपुराण ब्रह्माण्डपुराण विष्णुधर्मोत्तरेषु पुराणेषु ।

सर्वत्र मिताक्षरापरार्कपराशरमाधवीयादिषु टीकाग्रन्थेषु मदनपारिजात-प्रायश्चित्तविवेक-प्रायश्चित्तकल्पतरु-प्रायश्चित्तमयूखेषु हेमाद्रेः प्रायश्चित्तखण्डे-प्रायश्चित्तप्रकाश-प्रायश्चित्ततत्त्व-स्मृतिमुक्ताफल प्रायश्चित्तसार-प्रायश्चित्तेन्दुशेखर-प्रायश्चित्तरत्नाकर-प्रायश्चित्तमनोहर-प्रायश्चित्तविलोचनादिषु प्रायश्चित्तसम्बन्धिनिबन्धग्रन्थेष्वपि प्रायश्चित्तविषयाः सविस्तरं वर्णिताः ।

कृत्यकौमुदीकर्त्तुः बृहस्पतेः परिचयः

कृत्यकौमुदीग्रन्थस्य कर्त्ता बृहस्पतिरेव । अन्ये ग्रन्थकाराः यथा–स्वरचितग्रन्थेषु महत्त्वप्रतिपादनार्थं स्ववंशजातिगोत्रादीनां विवरणं मङ्गलाचरणानन्तरं ग्रन्थमध्ये विषयच्छलेन ग्रन्थस्यान्ते वा श्लोकमाध्यमेन रचयन्ति, अनेन महानुभावेन बृहस्पतिना तथा न कृतम् । वंशजातिकुलगोत्राणाञ्च नामलेखने ग्रन्थस्य मर्यादाहानिः भवतीति मत्वा तेन तदंशः त्यक्त इति मयाऽनुमीयते । एवमपि स्वपितृमातृनाम अपि न दत्तं तेन । तेषां नामदानेन स्वपित्रोरात्मनश्च मर्यादावृद्धिः भवेत् परन्तु ग्रन्थस्य मर्यादा न वर्धेतेति मत्वा तेन न लिखितं किन्तु ग्रन्थस्य कर्त्रन्तरशङ्कावारणाय स्वनाममात्रं ग्रन्थान्ते निवेशितम् । यथा अधुना कृत्यकौमुदीनाम्ना पुस्तकचतुष्टयं प्राप्यते, तेषु द्वयोः पुस्तकयोः कर्तृविषये संशयमापद्येतेति मत्वा तेन स्वनाममात्र ग्रन्थान्ते निवेशितम् । यथाऽनेन चिन्तितं तथेतिहासे कादाचित्कः सम्भवति । इतिहासोऽपि तेषां विषये पदमात्रं परिचयं न ददाति, ग्रन्थमात्रं प्रदर्शयति । अतः दुर्भाग्यस्य विषयोऽयं यः स्वमर्यादां त्यक्त्वा संस्कृतसाहित्यं समृद्धं करोति, सः न केनापि स्मर्यते परिचयाभावात् ।

निश्चितमिदं यत् अयं बृहस्पतिः भारतदेशे जातः हिन्दुश्चेति, हिन्दुधर्मे प्रचलितपर्वणामुल्लेखकत्वाद् । पुनश्च उत्कलेषु तल्लिखितपुस्तकस्य सुलभत्वात् तथा पुस्तके निविष्टानां पर्वादीनामुत्कलप्रचलितत्वादुत्कलीय एव सः । पुनश्चान्यप्रदेशीयाः न कुत्रापि एतेषां मतमुद्धरन्ति, अपरपक्षे उत्कलीयधर्मशास्त्रनिबन्धकाराः सर्वे बारम्बारं मतग्रहणपूर्वकमुद्धरन्तीति

कृत्वा अस्य उत्कलीयत्वं स्फुटमेव । देशकालविषययोः चानन्तरं स्वस्वस्थानेषु विस्तृतविचारः विहितः । व्रतदानादीनां समन्त्रविधिपूर्वकं स्पष्टं वर्णितत्वा-देषः जात्या ब्राह्मण इत्यपि स्पष्टीभवति । बृहस्पतिरित्यस्याभिधानमपि अस्य ब्राह्मणत्वं समर्थयति ।

मङ्गलाचरणे तेन प्रथमतः नृसिंह गणेश-सरस्वती-योगीश्वराणां नमस्कारो विहितः । अतः ग्रन्थस्यासम्पूर्णत्वाद्यनिष्टनिवारणार्थं विघ्ननिराकरणार्थं चाविघ्नमस्त्वित्यादिना तान् चिन्तयित्वा पुनः श्रीपतेः परमपूज्यदेवजगन्नाथस्य स्तुतिमकरोत् । अत्र श्रीपतिपदेन जगन्नाथदेव एव व्यज्यते । अनन्तरञ्च स्वरचितग्रन्थः विदुषां दृष्टिपथमाकर्षयतु इति तस्याकाङ्क्षा ।

प्रायशः ग्रन्थकाराः गुरोर्महत्त्वप्रतिपादनार्थं गुरोः नाम अपि मङ्गला-चरणेऽन्तर्भावयन्ति । तदपि ग्रन्थेऽस्मिन् न कुत्रापि प्राप्यते ।

अस्य नामान्ते उपाधिरपि नास्ति । अन्यः कश्चन बृहस्पतिमिश्रः रघुवंशस्य टीकाकाररूपेणोत्कलेषु परिचितः । परन्तु सः कृत्यकौमुदीकर्त्ता बृहस्पतिः न । यतः तद्विरचितटीकायां वंशादीनामन्यकृतीनां च परिचयो लभ्यते । तत्र वर्णितकृतिषु कृत्यकौमुदी नान्तर्भवति ।

एवमपि संस्कृतसाहित्यजगति पा. भी. काणेमहोदयस्य धर्मशास्त्रे-तिहासे बृहस्पतिसंज्ञकाः पञ्च ग्रन्थकाराः प्राप्यन्ते । तेषु प्रथमः बृहस्पतिः स्मृतिकाररूपेण परिचितः । तस्य समयः ख्रि.ष्टीयद्वितीयशतकतः चतुर्थशतक-पर्यन्तम् ।

द्वितीयः बृहस्पतिः अर्थशास्त्रकारनाम्ना परिचितः । तं पुनः कौटिल्य-कामन्दकादयः अर्थशास्त्रकाराः उद्धरन्ति । अतः नाऽसौ बृहस्पतिः कृत्यकौमु-दीनिबन्धकारः ।

तृतीयः बृहस्पतिः ग्रहपूजापद्धतेः लेखकः । पुस्तकमिदं राज्ञा हरिसिंहेन प्रकाशितमभूत् । तस्यान्यस्य कस्यापि ग्रन्थस्य सूचना न प्राप्यते । हरिसिंहस्य कालः द्वादशशतकम् । कृत्यकौमुदीकारस्य बृहस्पतेः कालस्तु चतुर्दशशतकम् । अतः इयं कृत्यकौमुदी तस्यैव बृहस्पतेः कृतिः न भवितुमर्हति ।

धारेश्वरभोजराजस्य राजमार्तण्डग्रन्थः कृत्यकौमुदीग्रन्थे ऊनविंशति-वारं गृहीतः। भोजस्य [216]कालस्तु ख्रीष्टीय १०४५-१०५१ मध्ये निश्चीयते। अतः कृत्यकौमुदीग्रन्थः तदनन्तरमेव।

बल्लालसेनस्य दानसागरः कृत्यकौमुद्यां द्विवारमुट्टङ्कितः। तस्य [217]कालः ख्रीष्टीय ११६९-१२०० मध्ये एव। अतः कृत्यकौमुदीग्रन्थः तत्परवर्त्ती।

पारिभद्रीय-जीमूतवाहनः तस्य कालविवेकग्रन्थश्च कृत्यकौमुद्यां चतुर्वारमुत्थापितः। तस्य कालः काणेमहोदयानां [218]धर्मशास्त्रस्येतिहासा-नुसारं ख्रीष्टीय १०९९-११३० मध्ये निश्चीयते। परन्तु कालविवेके शङ्ख-धरस्य स्मृतिसमुच्चयः विंशतिस्थलेषु उद्धृतः। स्मृतिसमुच्चयस्य कालः उत्कलस्यैतिहासिक-स्वर्गत-केदारनाथ[219]महापात्रानुसार त्रयोदशशताब्द्या-मेव। जीमूतवाहनस्य कालः तदनन्तरमेव। अतः तत्परवर्त्तिकालस्यैव कृत्यकौमुदीकारः।

कृत्यकौमुदीग्रन्थे बृहस्पतिः कालादर्शपुस्तकं द्विवारमुद्धरति। कालादर्श-कारादित्यभट्टस्य [220]कालः त्रयोदशशताब्द्यामेव। अतः बृहस्पतिः तदनन्तर-मेव कृत्यकौमुदीं प्रणिनाय।

बृहस्पतिना शङ्खधरस्य स्मृतिसमुच्चयः सप्तवारमुट्टङ्कितः। शङ्खधर-कृतस्य स्मृतिसमुच्चयस्य कालः त्रयोदशशताब्द्यामेव निश्चीयते। अत कृत्यकौ-मुदीग्रन्थः तदनन्तरमेव। [221]कृत्यकौमुद्याः अमावास्याश्राद्धप्रकरणे बृहस्पतिः 'पितृयज्ञं तु निर्वर्त्ये'ति मनुश्लोकव्याख्यायामनुमासिकपदस्य प्रतिमासभवमिति

216- धर्म. इति. १ - ५९०।

217- धर्म इति. १ - ७३४।

218- धर्म. इति. १ - ७०९।

219- दि ओरिसा हिस्टोरिकाल रिसर्च जर्नल (१ - १८९)।

220- दि ओरिसा हिस्टोरिकाल रिसर्च जर्नल (१ - १८९)।

221- कृत्यकौ. मूल. (पृ. २७१)।

व्याख्यानं कुर्वतः कुल्लूकभट्टस्य मतं दृढमपास्य मनुश्लोकव्याख्यागतानर्थत्वं दूरीकरोति । कुल्लूकभट्टस्य [222]कालः ख्रीष्टीय ११५०-१३०० मध्ये काणे-महोदयेन स्वीक्रियते । अतः कुल्लूकभट्टस्य मतमपास्यतः बृहस्पतेः कालः तदनन्तरमेव स्वीक्रियेत ।

तथैवा[223]मावास्याश्राद्धप्रकरणे बृहस्पतिः चण्डेश्वरठक्कुरस्य कृत्य-[224]रत्नाकरमतं विलिख्य "इति केचित्" पदेन चण्डेश्वरमाक्षिप्य तदसम्यगिति कथयित्वा खण्डयति । चण्डेश्वरस्य [225]कालं काणेमहोदयः ख्रीष्टीय १३१८-१३७०मध्ये स्वीकरोति । अतः तदनन्तरमेव कृत्यकौमुद्याः कालः ।

हरिनाथस्य स्मृतिसारः कृत्यकौमुद्यां द्विवारमुट्टङ्कितः । [226]हरिनाथः ख्रीष्टीय १३००-१४०० मध्ये स्मृतिसारं व्यलिखत् । अतः तेषां मतमुद्धरन् बृहस्पतिः तदनन्तरवर्त्ती आसीत् । उत्कलीयप्रख्यातधर्मशास्त्रनिबन्धकारस्य विद्याकरस्य मतमपि बृहस्पतिः कृत्यकौमुद्यां वारद्वयं समुपस्थापितवान् । विद्याकरस्य कालः ख्रीष्टीय १२८५-१३५० मध्ये निश्चीयते । अतः बृहस्पतिना उद्धृतग्रन्थकारेषु अन्तिमत्वात् तदनन्तरमेव बृहस्पतेः कालः भवितुमर्हति ।

तदनन्तरं [227]माधवाचार्यः (ख्रीष्टीयः १३३०-१३८५) कालनिर्णयपुस्तकं रचयित्वा कालनिर्णयसम्बन्धिसंशयानां विस्तरेण विचारं विहितवान् । विशेषप्रामाणिकत्वात्सर्वैः स्मार्त्तैः निबन्धृभिः विना क्लेशं कालमाधवानुसारं स्वसिद्धान्तः दीयते । परन्त्वनेन बृहस्पतिना द्विशतताडपत्रात्मककालविवेक-प्रकरणे न कुत्रापि माधवाचार्यनाम तत्कृतग्रन्थ वोद्ध्रियते । अतोऽनुमीयते यत् माधवाचार्यस्य समकालीनोऽयं महानुभावः आसीदिति ।

222- धर्म· इति. (१ -७५९) ।

223- कृत्यकौ. मूल. (पृ. २७८) ।

224- कृत्यर. (पृ. ६२५) ।

225- धर्म. इति. १ - ७७५ ।

226- धर्म. इति. (१ - ७७९) ।

227- धर्म. इति. (१ - ७९०) ।

पुनश्च रामचन्द्र[228]वाजपेयी (ख्रीष्टीयः १३९० १४४०) [229]मदनपाल (ख्रीष्टीयः १३५०-१५००) [230]शूलपाणि (ख्रीष्टीयः १३६५-१४४५) रुद्रधर-वाचस्पतिमिश्र-नृसिंहप्रसादादयः बृहस्पतेः समकालीनत्वात् कृत्यकौमुदीं नोद्धरन्ति न वा कृत्यकौमुदो तान् ग्रन्थानुद्धरति। तदनन्तरं पुनः गोविन्दा-नन्द[231]रघुनन्दनादयः किञ्चिदनन्तरवर्तित्वात् कृत्यकौमुदीग्रन्थस्यास्य मह-त्त्वप्रसाराभावात् तं ग्रन्थं न स्मरन्ति।

तदनन्तरं षोड़शशताब्द्यामुत्कलीयधर्मशास्त्रीयनिबन्धकाराः उत्कलस्य मान्यप्राचीननिबन्धृत्वेन बृहस्पतिं स्वस्वग्रन्थे वारम्बारमुद्धरन्ति। स्मृतिसार-संग्रहपुस्तके विश्वनाथमिश्रः [232]कृत्यकौमुदीमष्टवारमुद्धरति। स्मृतिसार-संग्रहोऽपि दिव्यसिंहेन (ख्रीष्टीयः १६७५) बहुवारमुद्धृतः। अतः तस्य विश्वनाथस्य कालः ख्रीष्टीयः १६४० तः पूर्वमिति निश्चीयते। तस्मात् तस्य पूर्ववर्त्तित्वेन बृहस्पतिः प्रायशः ख्रीष्टीयः १६००तः पूर्ववर्त्ती एव आसीत्।

श्राद्धप्रदीपकारः विप्रमिश्रः स्वग्रन्थे कृत्यकौमुदीग्रन्थं वारद्वयमुद्धरति। कालदीपकारेण दिव्यसिंहेनोद्धृतत्वात् विप्रमिश्रस्य कालः ख्रीष्टीये १५३०-१५५० मध्ये एव। अतः बृहस्पतेः कालः तस्मात् न्यूनातिन्यूनं पञ्चाशत् संवत्सरेभ्यः पूर्वमेव भवेत्। अतः तस्य बृहस्पतेः कालः पञ्चदशशताब्द्यामेवे-त्यनुमीयते।

कालसर्वस्वकारः महामहोपाध्यायः कृष्णमिश्रः कृत्यकौमुदीग्रन्थमेका-दश[233]वारमुद्धरति। तस्य कालस्तु सप्तदशशताब्द्यामेव। अतः तस्य पूर्व-वर्त्तित्वेन वर्त्तमानः बृहस्पतिः पञ्चदशषोड़शशताब्द्यां वाऽऽसीत्। श्राद्धनिर्णय-

---

228- ओडिशार लेखा ओ लेखक (पृ - २५)।

229- धर्म. इति. (१ - ८०९)।

230 धर्म. इति. (१ - ८३९)।

231- धर्म. इति. (१ - ८८८)।

232- हिस्टोरिकाल रिसर्च जर्नल ऑफ़ ओरिसा (५ - १६५)।

233- उत्कलराज्यसंग्रहालयस्य ताडपत्रा(डि. एच् ४८ (B), डि. एच्. ११६ प्रतिलिपेः)त्मकग्रन्थस्य २५, ४८, ६४, ६५, ७५, ८०, ९५, ९७, १०४ ११० पृष्ठेषु।

कारः रघुनाथदाशः स्वग्रन्थे कृत्यकौमुदीग्रन्थं[234]सप्तवारमुद्धरति। तस्य कालः ख्रीष्टीय १७१५ मध्ये (श्रीमत् हरिकृष्णदेवस्य द्वितीयेऽङ्के श्रावणे मासि शुक्लपक्षे नवम्यां बृहस्पतिवासरे रघुनाथदाशेन लिखितमिदं पुस्तकम् १७१५ ख्रीष्टाब्दः) इति ग्रन्थकारेण स्वकीयग्रन्थान्ते निवेशितम्। अतः तस्य स्मारकत्वेन बृहस्पतिः पञ्चदशषोडशशताब्दीमध्ये आसीदित्यनुमीयते।

कालसारकर्त्ता गदाधरराजगुरुः कृत्यकौमुदीग्रन्थस्य मतं बहुवारं स्वीकुर्वन्[235]पञ्चवारं कृत्यकौमुद्याः नाम स्मरणं करोति। गजपतिहरेकृष्णदेवस्य समकालीनत्वात् तस्य कालः १७१५-१७३० ख्रीष्टाब्दमध्ये एव। अतः तेन स्मृतो बृहस्पतिः पञ्चदशषोडशशताब्द्योर्मध्येऽवर्त्तत।

कालचन्द्रिकाकारः धर्म्मपाठी स्वीयग्रन्थे कृत्यकौमुदीग्रन्थं द्विवारमुद्धरति। तस्य कालस्तु १७५० ख्रीष्टाब्दमध्ये एव। अतः बृहस्पतेः कालः तस्मात् पूर्वमेवाऽऽसीत्। अन्येऽर्वाचीनाः पण्डितसर्वस्वकारादयः स्मृतिनिबन्धारोऽपि कृत्यकौमुदीग्रन्थस्य मतग्रहणपूर्वकं तस्य प्रामाण्यं स्वीकुर्वन्ति। अतः एभ्यः अन्तरङ्गप्रमाणेभ्यः अयं निष्कर्षः अस्माभिः कथयितुं शक्यते यदसौ कृत्यकौमुदीकारः बृहस्पतिः प्राचीनत्वेन १४०० ख्रीष्टाब्दपर्यन्तं तथा चार्वाचीनत्वेन १५०० ख्रीष्टाब्दमध्ये एव वर्त्तमानः आसीदिति।

अन्तरङ्गप्रमाणैः पूर्ववर्त्तिपरवर्त्तिग्रन्थानां साहचर्येनास्माभिः बृहस्पतेः कालः निर्णीतः। अनन्तरं बहिरङ्गप्रमाणेन कालः निर्णीयते। यथा ये केचन ग्रन्थाः कतिचनविषयान् लक्ष्योकृत्यानुमानिककालं सम्भावयन्ति ते एव मयाऽत्र बहिरङ्गप्रमाणत्वेन उपस्थाप्यन्ते।

कृत्यकौमुदीग्रन्थस्य पौर्वापर्यसम्वन्धिनीमालोचनां विधाय तथोत्कलस्य सांस्कृतिकेतिहासस्य निरीक्षणं कृत्वोत्कलराज्यसग्रहालयस्य प्रतिष्ठाता तथा पुस्तकसंग्राहकः ऐतिहासिकः स्वर्गतः केदारनाथमहापात्रमहोदयः बृहस्पतिं पञ्चदशशताब्दीमध्ये स्थापयति।

234- उत्कलराज्यसंग्रहालयस्य ताडपत्रा (डि. एच्. १६९)त्मक ग्रन्थस्य २७, ६९, ७०, ७१, ७२, ९६, १५२ पृष्ठेषु।

235- उत्कललिप्यां मुद्रितपुस्तकस्य ७३, ११५, २३८, २३९, ४३२ पृष्ठेषु।

ताडपत्रलिखित प्राचीनसंस्कृतग्रन्थानां[236]संग्रहपुस्तके तेन बृहस्पतेः कालः निर्धारितः। तत्रापि कृत्यकौमुद्याः षट्सु प्रतिलिपिषु मुख्यप्रतिलिपेरन्तेऽविकृतलेखनकर्त्ता ग्रन्थलेखनसमाप्तिकालौ निवेशितौ। तदनुसारं तस्य लेखनकाल: १७२४तम ख्रिष्टाब्दः आसीत्। अधुनाऽपि ताडपत्रस्य संग्राहकपदव्यां वर्त्तमानस्य श्रीयुक्तनीलमणिमिश्रमहोदयस्य मतमपि केदारनाथमहापात्राणां मतमनुसरति। तृतीयतः उत्कलराज्यैतिहासिकगवेषणापत्रिकायामपि[237] शतानन्द-विद्याकर-शंखधर-गदाधर-कृष्णमिश्रादीनां कालनिरूपणावसरे केदारनाथमहापात्रादयः विद्वांसः उपर्युक्तकालं सम्भावयन्ति। पुनश्चाद्यतनसंग्राहकाः श्रीयुक्तनीलमणिमिश्रमहोदयाः 'ओडिशार संस्कृतलेखा ओ लेखक" पुस्तके बृहस्पतेः कालं चतुर्दशशतकस्यान्तिमे तथा पञ्चदशशतकस्य प्रारम्भे स्थापयन्ति।

"ओडिशार सांस्कृतिक इतिहास"[239]पुस्तके श्रीयुक्त भगवानपण्डा महोदयाः बृहस्पतिः चतुर्दशशतकोद्भव इति कथयन्ति। "ओडिशार पर्वपर्वाणि ओषाव्रत ओ यानियात्रा"[240]ग्रन्थे "ओडिआ ग्राम्यजीवन ओ पर्वपर्वाणि" शीर्षके श्रीयुक्त हेमन्तकुमारदास: बृहस्पतिं चतुर्दशशतके स्थापयति। "ओडिशा परिचय"[241]ग्रन्थे ऐतिहासिकः बलराममहान्ति महोदयः "संस्कृत साहित्यकु ओडिशार अवदान" शीर्षके लेखनप्रसङ्गे सूर्यवंशशासनकाले अर्थात् पञ्चदशशताब्द्यां बृहस्पतेः कृत्यकौमुदी रचिताऽभवदिति प्रतिपादयति।

अत: प्राचीनोद्धारकत्वेन विप्रगिश्रः यदा ख्रीष्टीय १५३०तः १५५०मध्ये कृत्यकौमुदीग्रन्थमुद्धरति तर्हि कृत्यकौमुदीग्रन्थः ख्रीष्टीय १५००तः पूर्वमेव

236- डेस्क्रि, काट. आफ़ सां. मानु. प्रथमखण्ड प्रिफेस (पृ - ३४)।
237- उत्कलराज्यैतिहासिकगवेषणापत्रिका, पञ्चमखण्ड (पृ - १८८, १६५)
238- ओडिशार संस्कृतलेखा ओ लेखक (पृ - २४)।
239- ओडिशार सांस्कृतिक इतिहास (पृ. - ९३)।
240- ओडिशार पर्वपर्वाणि ओषाव्रत ओ यानियात्रा (पृ. - ३४१)।
241- ओडिशा परिचय (पृ - ३३९)।

प्रायः लिखितोऽभवदिति सम्भावयितुं शक्यते। पुनश्च विद्याकरमतस्य ग्राहकत्वेन बृहस्पतिः १४०० ख्रीष्टाब्दानन्तरवर्त्ती आसीदिति सम्भाव्यते।

शतानन्दानन्तरं पर्वसम्बन्धिग्रन्थेषु बृहस्पतेः कृत्यकौमुदी प्रथमस्थानं बिभर्त्ति। निबन्धकारत्वेन प्रायशः द्विशतसम्वत्सरं यावत् निर्विवादमेतेषां मत प्रामाण्यमगात्। अनन्तरमपि विप्रमिश्र-दिव्यसिंह-विश्वनाथमिश्र-गदाधर-कृष्णमिश्रादयः ससम्मानमेतेषां मतं स्वीयग्रन्थेषूत्थापनपूर्वकमात्मनः ग्रन्थस्य गौरवमपि वर्धयन्ति। अतः उभयोरन्तरङ्गबहिरङ्गप्रमाणयोः बृहस्पतेः कालः १४०० ख्राष्टाब्दतः १५०० मध्ये एव भवेदिति निष्कर्षः।

बृहस्पतेरुत्कलीयत्वम्

बृहस्पतिः स्वकृत्यकौमुदीग्रन्थे न कुत्रापि स्वजन्मस्थानविषये किञ्चिदपि लिखति। अतः तस्य जन्मस्थाननिर्णयः दुस्साध्यः। ग्रन्थारम्भे ग्रन्थान्ते वा न कुत्रापि देशसम्बन्धिनी प्रत्यक्षवर्णना विद्यते। यथाऽन्ये गदाधरराजगुरु-देवणभट्ट-लक्ष्मीधर-हेमाद्रयादयः स्वग्रन्थे देशकालादीनामुल्लेखं कुर्वन्ति तथाऽनेन महात्मना न कृतम्। न वेतिहासः स्पष्टं किञ्चित् कथयति। केवल ग्रन्थप्राप्ति कारणाकृत्य परम्परयोत्कलीयत्वमनुमीयते। अतः मयाऽपि तथैव प्रथमतः ग्रन्थं दृष्ट्वा यावत् अनुमातुं शक्यते तावदेव लिखामि, अनन्तरञ्च यत्र कुत्राप्येतेषामुत्कलीयत्वेन प्रमाणानि वर्त्तन्ते तान्यप्युप-स्थापयामि।

बृहस्पतिः कृत्यकौमुद्याः ग्रन्थारम्भे प्रथमतः नृसिंह-गणेश-सरस्वती योगीश्वरान् नमस्करोति। अतः यद्युत्कलीयत्वमनुमातुं शक्यते तर्ह्युत्क-लस्य गञ्जामवास्तव्यानां नृसिंहदेवः परमाराध्यः, तस्मादयं गञ्जाममण्डलीय इति कथ्येत। अनन्तरञ्च मङ्गलाचरणे यथाक्रमं नृसिंहं श्रीपतिञ्च प्रस्तौति। अत्र श्रीपतिपदेन पुरुषोत्तमपुरीक्षेत्राधिष्ठाता जगन्नाथदेवः स्पष्टं लक्ष्यते।

ग्रन्थकारेण सर्वविषयेषु कालस्य प्राथम्यं स्वीकृत्य तत्र पुन. सर्ववादि-सम्मतत्वेन चैत्रमासत: पर्वणामालोचनं प्रारभ्यते। अन्येषां धर्मशास्त्रनिबन्धृणां विनानुकरणेन चैत्रमासशुक्लप्रतिपदादौ बलिराजोत्सवादीनामप्राधान्यादशोकाष्टम्यां भुवनेश्वरस्थश्रीलिङ्गराजदेवस्य तथा पुरुषोत्तमक्षेत्रस्य श्रीजगन्नाथ-देवस्य यात्रामाधारीकृत्य प्राथम्यञ्च प्रददाति। अतः अस्मादप्युत्कलीयत्वम-नुमीयते। न कोऽपि निबन्धकारः यदाऽशोकाष्टम्याः प्राथम्यं प्रददाति। तदाऽसौ बृहस्पतिरुत्कलस्य प्रसिद्धपर्वणः अशोकाष्टम्याः प्राधान्यं स्वीकृत्य ग्रन्थारम्भ एव सन्निवेशयति।

उत्कलेषु वर्त्तमानेषु धर्मशास्त्रनिबन्धृष्वसौ विशिष्टं स्थानं बिभर्त्ति। यतः शतानन्दानन्तरं धर्मशास्त्रनिबन्धृषु बृहस्पतिः स्थानं प्राप्नोति। इतः पूर्वमुत्कलीयपर्वणां पुङ्खानुपुङ्खालोचनं नाऽभवत्। अतोऽनेनैव प्रदत्ताः सिद्धान्ताः परवर्त्तिनिबन्धारः सादरं गृहीत्वा स्वग्रन्थगौरवं वर्धयन्ति। उत्कलव्यतिरिक्तमन्यप्रदेशीयाः निबन्धकाराः न कुत्रापि बृहस्पतेः वचनानि उद्धरन्ति। न वैतस्य ग्रन्थस्य नाम न वा बृहस्पतेरपि नाम। महदाश्चर्य-मेतत् यदयं बृहस्पतिः केवलमुत्कलीयैरेव प्रामाण्यं गच्छति। अतः एवास्य उत्कलीयत्वकथनेऽनौचित्यं नास्त्येव। उत्कलीयधर्मशास्त्रनिबन्धृणां स्मारक-त्वेन बृहस्पतिरुत्कले प्रसिद्धं स्थानं प्राप्नोति। षोडशशताब्दीतः अष्टादश-शतकमध्ये समुद्भूवाः विप्रमिश्र-कृष्णमिश्र-विश्वनाथमिश्र-रघुनाथदाश-गदाधरराजगुरु-गोविन्ददाश-धर्मुपाठी-पण्डितसर्वेश्वरकारादयः स्वेषु स्वेषु ग्रन्थेषूत्कलीयस्मार्त्तानां सम्मानार्थं तथा स्वग्रन्थप्रमाणार्थं अस्य नाम उद्धरन्ति।

विशेषत: उत्कलीयपर्वणामालोचनाऽनेनैव स्वग्रन्थे कृता। प्रथमाष्टम्या एव बृहस्पतेरुत्कलीयत्वं स्फुटं प्रतीयते। मार्गशीर्षकृष्णाष्टम्यां हि प्रथमाष्टमी भवति। पर्व इदमुत्कलेषु एव पाल्यते। नान्यत्र कुत्रापि। तद् यथा 'समाचा-रादुत्कलदेशे प्रथमगर्भोत्पन्नस्यायुर्विवृद्ध्यर्थं कलशे गणपत्यादिपञ्चदेवतापूजा-दिकं कुर्वन्ति।" अत्र प्रथमतः समाचारादुत्कलदेशे इति कथयित्वोत्कलीय-समाचारं विवृणोति। "देशान्तरे नास्ति" इत्युक्त्वा स्वस्यानुत्कलीयत्व-

सन्देहमपि निराकरोति । पुनश्चान्तिमे व्रतस्य कालनिर्णयं कृत्वा परम्परया वचनस्यास्य प्रचलितत्वात् मूलवचनस्यावश्यकता नास्तीत्यपि सूचयति ।

एकाम्रचन्द्रिकाकपिलसंहितयोः वचनानि अनुत्कलीयधर्मशास्त्रीय-निबन्धग्रन्थेषु न कुत्रापि प्राप्यन्ते । परन्तु कृत्यकौमुद्यादिषूत्कलीयधर्मशास्त्रीय-निबन्धग्रन्थेष्वेव लभ्यन्ते । अस्मादपि बृहस्पतेरुत्कलीयत्वमनुमातुं शक्यते । सागरस्नानविधौ जगन्नाथानुज्ञां गृहीत्वा महोदधिं प्रति गमनसमये पथ्युग्रसेन-भैरवादीनां मन्दिरेषु प्रार्थनाविधिरनेन वर्णितः । पापनाशिनीयोगे भुवनेश्वर-स्थस्य श्रीलिङ्गराजदेवस्य समीपस्थ-पापनाशिन्यादिषु कुण्डेषु स्नानं विहितम् । अतः उत्कलस्य सूक्ष्मातिसूक्ष्मतथ्यानि तथा गमनमार्गोऽपि यदा बृहस्पतिना ज्ञायते तर्हि तस्य अनुत्कलीयत्वकथनमनुचितमेव ।

सिंहबृहस्पतियोगः उत्कले समादृतः । अन्यप्रदेशीयैः धर्मशास्त्र-निबन्धकारैः तस्य योगस्य सूचनाऽपि न दीयते । परन्तु बृहस्पतिना योगोऽसौ सविधि वर्णितः । अतः तस्योत्कलीयत्वमनुमातुं शक्यते ।

कृत्यकौमुद्यामालोचितेषूत्कलीयपर्वसु जगन्नाथदेवस्य श्रीगुण्डिचायात्रा, चम्पकद्वादशी, ज्येष्ठपौर्णमास्यां जगन्नाथदेवस्य स्नानयात्रा, षष्ठीपूजा, बकुला-मावास्या, माघसप्तम्यां कोणार्कक्षेत्रे सूर्यपूजा, चन्द्रभागातीर्थस्नानं, कोणार्क-क्षेत्रस्य सविवरणं वर्णनं, दोलायात्रा घृतकम्बलादीनां पर्वणामालोचनमनेन कृतम् । पुनश्च मेषसंक्रान्ति-दमनकचतुर्दश्य-क्षयतृतीया-ज्येष्ठपौर्णमासी-दशहरा गुण्डिचायात्राऽऽषाढशुक्लैकादश्याषाढपूर्णिमा-कार्त्तिकमासकृत्य-देवोत्थापनै-कादश्यादिष्वनेकेषु पर्वसु जगन्नाथदेवस्य दर्शन सर्माहम प्रकटितम् । अस्मादेवा-नुमीयते यद् बृहस्पतिरुत्कलीयः इति ।

व्यतीपात-महावैशाखी-महाज्यैष्ठी-महाकार्त्तिकी-रोहिणीप्रतिपन्महोद-ध्यमावास्याऽर्धोदयामावास्या-महामाघी-पापनाशिनी-गोविन्दद्वादशी-वारुणी-योग-सागरस्नानादिषु वर्णितेषु स्नानयोगादिषु जगन्नाथदेवदर्शनं महोदध्यादौ स्नानं च विहितमस्ति । अतः न कोऽप्यनुत्कलीयः उत्कलीयपर्वसु तथा स्नानयोगादिषु सर्वत्र जगन्नाथदेवस्य दर्शनं, महोदध्यादावपि सर्वदा स्नानं वर्णयति न वा स्थानादीनां पुङ्खानुपुङ्खवर्णनं कर्त्तुमर्हति ।

अतः एभिरन्तरङ्गप्रमाणैः बृहस्पतिरुत्कलीय आसीदिति मयाऽनुमीयते । अनन्तरञ्च कतिपयग्रन्थेषु पूर्वोक्तानि प्रमाणानि आधारीकृत्य बृहस्पतिरुत्कलीय इति अपरे प्रमाणयन्ति । तान्येव प्रमाणानि बहिरङ्गप्रमाणरूपेणोपस्थापयामि ।

उत्कलराज्यसंग्रहालयस्योत्कले[242]तिहासानुसन्धानपत्रिकायां बहुवारं बहुभिः तेषामुत्कलीयत्वं प्रमाणितम् । उत्कलराज्यसंग्रहालयस्य [243]डेस्क्रिप्टिव् कैटलाग आफ़ सांस्क्रिट मानुस्क्रिप्ट पुस्तकस्य धर्मशास्त्रखण्डेऽपि बहुवारं बृहस्पतेरुत्कलीयत्वं स्वीकृतम् । उत्कलराज्ये[244]तिहासानुसन्धानपत्रिकायाः खञ्जगोविन्ददासस्य सर्वस्मृतिसारसंग्रहस्यालोचनाभागे बृहस्पतेरुत्कलीयत्वं प्रमाणितम् ।

'ओड़िशार सांस्कृतिक इतिहास' [245]पुस्तके उत्कलीयसंस्कृतरचनासु धर्मशास्त्रविभागे बृहस्पतेः कृत्यकौमुदीग्रन्थः सन्निविष्टः । अतः उत्कलीयधर्मशास्त्रकृतिषु परिगणितत्वाद् बृहस्पतिरुत्कलीयः । चक्रधरमहापात्रकृत 'उत्कल इतिहासर एक अज्ञात अध्याय' [246]पुस्तके बृहस्पतिरुत्कलीयस्मृतिनिबन्धकारेष्वन्यतमः तथा कृत्यकौमुदीग्रन्थोऽप्युत्कलीयस्मृतिनिबन्धग्रन्थेष्वन्तर्भुक्त इति प्रमाणितम् । 'ओडिशा परिचय' [247]पुस्तके 'संस्कृतसाहित्यकु ओडिशार अवदान' शीर्षके सूर्यवंशशासनकाले लिखितेषु प्रसिद्धस्मृतिशास्त्रेषु बृहस्पतेः कृत्यकौमुदीप्रभृतयः स्मृतिनिबन्धग्रन्थाः उल्लेखयोग्याः इति निरुपितं वर्त्तते । अतः बृहस्पतिरुत्कलीयरित्यनुमीयते । श्रीयुक्तनीलमणि

242- उत्कलराज्येतिहासगवेषणापत्रिका (पञ्चमखण्ड पृ. - १८८, १७१), (षष्ठखण्ड पृ. - ६२) ।

243- ड़ेस्क्रिप्टिव् कैटलाग आफ़ सांस्क्रिट् मानुस्क्रिप्टस्- प्रथमभाग, प्रथमभाग - आपेण्डिक्स भाग, प्रथमभाग पृ. - ३४ ।

244- उत्कलराज्येतिहासगवेषणापत्रिका (नवमखण्ड़ पृ. - ६६९) ।

245- ओडिशार सांस्कृतिक इतिहास (पृ. - १६२) ।

246- उत्कल इतिहासर एक अज्ञात अध्याय (पृ. - १४८) ।

247- ओड़िशा परिचय (पृ. - ३३९) ।

मिश्रस्य 'ओडिशार लेखा ओ लेखक'[248] पुस्तके उत्कलीयस्मृतिनिबन्धकारेषु बृहस्पतिः श्रेष्ठस्थानं भजते । 'उत्कलर पर्वपर्वाणि ओषाव्रत ओ यानियात्रा'[249] पुस्तके 'उत्कलर ग्राम्यजीवन ओ पर्वपर्वाणि' शीर्षकस्य लेखकः डॉ० हेमन्तकुमारदासः लिखति यथा १५० पर्वणां विशदालोचकरूपेण वर्त्तमानः बृहस्पतिः कृत्यकौमुदीनाम्ना धर्मशास्त्रीयनिबन्धपुस्तिकां विरचय्योत्कलीयधर्मशास्त्रसाहित्यमुद्धिमत् चकार ।

बहुभिर्लेखकैरुत्कलीय इति निर्णीतत्वात् उत्कलीयैरर्वाचीननिबन्धृभिः स्मृतत्वात् उत्कलीयव्रतोत्सवानां स्फुटप्रदर्शकत्वात् अनुत्कलीयनिबन्धृभिरस्मृतत्वात् पुरुषोत्तमभुवनेश्वरक्षेत्रयोः सूक्ष्मातिसूक्ष्मतथ्यप्रदर्शनात् तथा एकाम्रपुराण-कपिलसंहितयोः प्रामाण्यग्रहणात् प्रदेशान्तरेऽस्य पुस्तकस्य प्रतिलिपेरदर्शनात् उत्कलेष्वेव प्रतिलिपीनामुपलब्धत्वादयं कृत्यकौमुदीकार उत्कलीय इति कथयितुं शक्यते ।

कृत्यकौमुद्यामुद्धृतग्रन्थाः ग्रन्थकाराश्च

कृत्यकौमुदीग्रन्थः प्रकरणत्रयात्मकः । तत्र प्रकरणेषु त्रिषु बृहस्पतिना पञ्चाशीति (८५) ग्रन्थकाराणां नामानि तथाऽशीति (८०) ग्रन्थाणां च नामान्युट्टङ्कितानि । पुनश्च श्रुतिस्मृतिधर्मशास्त्रपुराणज्योतिःशास्त्रस्मृत्यन्तरसंग्रहादिच्छलेन बहूनि वचनान्युदधृतानि ।

कृत्यकौमुद्यामुदधृतग्रन्थकाराः यथा अङ्गिरा-त्र्या-पस्तम्बा-श्वलायनोद्दालको-शन-ऋष्यश्रृङ्ग-कात्यायन-कार्ष्णाजिनि-काश्यप-कुथुमि-कृच्छ्रपाद-गर्ग-गार्ग्य-गालव-गोभिल-गौतम-च्यवन-छागलेय-जाबालि-दक्ष-देवल-धौम्य-नारद-पराशर-पितामह-पुलस्त्य-पैठीनसि-प्रचेतो-वृद्धगार्ग्य वृद्धवसिष्ठ वृद्धशातातप--बृहत्प्रचेतो-बृहन्मनु--बृहद्विष्णु-बृहद्वसिष्ठ-बृहस्पति-बौधायन-भारद्वाज-मनु मरीचि-मार्कण्डेय-यम-यवन-याज्ञवल्क्य-योगीयाज्ञवल्क्य-लघ्वापस्तम्ब-

---

248- ओडिशार लेखा ओ लेखक (पृ. - २४) ।

249- उत्कलर पर्वपर्वाणि ओषाव्रत ओ यानियात्रा (पृ. -३४१) ।

लघुहारीत लौगाक्षि-वसिष्ठ--व्यास-विरञ्चि--विश्वामित्र--विष्णु--विष्णुगुप्त-वैशम्पायन-शंख--शतानन्द-शातातप--प्रत्यतप-सम्वर्त्त--स्कन्द-सुमन्तु--सुव्रत-सौरभि-हारीत-जीमूतवाहन-पत्य-वराह-बादरायण-लिखित-विद्याकर-लक्ष्मीधर--व्याघ्रपाद--जातूकर्ण्य--शाट्यायनि-ज्योतिःपराशर--सत्यव्रत--माण्डव्य-विज्ञानेश्वर-मध्यमाङ्गिरा-पाणिनी-भवदेव-बृहद्व्यास श्लोकगौतम--योगीश्वराः।

कृत्यकौमुद्यामुद्धृतग्रन्थानां नामानि यथा— आग्नेयपुराणा-दित्यपुराणै कालपुराणै-कादशीविधान-कात्यायनपरिशिष्ट-काश्यपपञ्चरात्र-कपिलसंहिता-कूर्मपुराण-गरुडपुराण-गृह्यपरिशिष्ट-चन्द्रकेतुचरित-छन्दोगपरिशिष्ट-तत्त्वसागरसंहिता- देवीपुराण--नरसिंहपुराण--नन्दीपुराण--नारदीयपुराण-पद्मपुराण-ब्रह्मपुराण-ब्रह्मवैवर्तपुराण-ब्रह्माण्डपुराण-भगवतीपुराण-भविष्यपुराण-भविष्योत्तरपुराण--भागवत-महाभारत-मत्स्यपुराण-मार्कण्डेयपुराण-मृत्युञ्जयपुराण-मोहचूडोत्तर-यजुर्विधान-राजमार्त्तण्ड-रामायण-लिङ्गपुराण-वराहपुराण-वह्निपुराण-वायुपुराण-विष्णुपुराण-विष्णुधर्मोत्तर-विष्णुरहस्य-विष्णुसंहिता-शंकरगीता--शंकरसंहिता-शतपथस्मृति--शतानन्दसंग्रह--शब्दसमुच्चय—शाम्बपुराण-शिवपुराण--शुद्धिदीपिका-सनत्कुमारीय-स्कन्दपुराण-स्कन्दविजय-स्मृतिमीमांसा-स्मृतिसमुच्चय-स्मृतिसार--हरिवंश- कृत्यकल्पतरु-व्रतप्रदीप-संवत्सरप्रदीप-पुरुषोत्तमपुराण-विष्णुधर्म-पारिजात-हरिवंश-स्कन्दजामल-प्रपञ्चसार-धवलसंग्रह-प्रभासपुराण-शिवधर्म-पद्मावतीपुराण -निगम-सौरधर्मोत्तर--शुद्धिचन्द्रिका--तैत्तिरीयश्रुति--शिवरहस्य--चतुर्विंशतिमत--षट्त्रिंशन्मत-दानसागर-दानविवेकादीनि ।

अनन्तरं कृत्यकौमुदीग्रन्थे कस्य ग्रन्थकारस्य ग्रन्थस्य च कतिवारं कति वचनानि उद्धृतानि तेषां सूची निम्ने दीयते ।

नामानि	कतिवारम् कति वचनानि	नामानि	कतिवारम् वचनानि
१. अङ्गिरा	२२—४३	४. आग्नेयपुराणम्	१५—७१
२. अत्रिः	१— १	५. आपस्तम्बः	२६—३०
३. आदित्यपुराणम्	३— ७	६. आश्वलायनः	१— १

ग्रन्थाणां ग्रन्थकाराणाञ्च नामानि	कति वारम्	कति वचनानि
७. उद्दालकः	१—	१
८. उशना	५—	५
९. एकाम्रपुराणम्	२—	१६
१०. एकादशीविधानम्	१—	७
११. ऋष्यशृङ्गः	५—	६
१२. कात्यायनः	१८—	-
१३. कात्यायन परिशिष्टम्	१—	४
१४. कालादर्शः	२—	३
१५. कार्ष्णाजिनिः	४—	६
१६. काश्यपपञ्चरात्रम्	१—	३
१७. कपिलसंहिता	१—	३
१८. काश्यपः	३—	६
१९. कुथुमिः	२—	२
२०. कूर्मपुराणम्	११—	२६
२१. कृच्छ्रपादः	२—	३
२२. कल्पतरुकारः	२—	-
२३. गर्गः	४—	८
२४. गरुड़पुराणम्	१०—	८२
२५. गार्ग्यः	५—	६
२६. गालवः	३—	३
२७. गृह्यपरिशिष्टम्	२—	५
२८. गोभिलः	८—	११
२९. गौतमः	८—	९
३०. चतुर्विंशतिमतम्	२—	३

ग्रन्थाणां ग्रन्थकाराणाञ्च नामानि	कति वारम्	कति वचनानि
३१ चन्द्रकेतु चरितम्	१—	१
३२. च्यवनः	१—	१
३३. छन्दोगपरिशिष्टम्	७—	१०
३४. छागलेयः	२—	२
३५. जातूकर्णः	२—	२
३६. जाबालिः	१०—	११
३७. जीमूतवाहनः	२—	-
३८. ज्योतिः पराशरः	१—	४
३९. ज्योतिःशास्त्रम्	१७—	३२
४०. तत्त्वसागरसंहिता	२—	२
४१. तैत्तिरीयश्रुतिः	१—	१
४२. दक्षः	१—	२
४३. दानविवेकः	१—	३
४४. दानसागरः	२—	१६
४५. देवलः	१३—	२०
४६. देवीपुराणम्	११—	४७
४७. धर्मशास्त्रम्	१—	२३
४८. धवलसंग्रहः	१—	४
४९. धौम्यः	२—	२
५०. नरसिंहपुराणम्	२—	३
५१. नन्दीपुराणम्	५—	८
५२. नारदः	१—	१
५३. नारदीयपुराणम्	१४—	५५
५४. निगमः	३—	३
५५. पराशरः	१८—	३९

५६. परिशिष्टम् १०—२२
५७. पद्मपुराणम् ८—७१
५८. पद्मावतीपुराणम् १— ३
५९. पाणिनिः १— १
६०. पारिजातहरिवंशः १— १
६१. पितामहः २— २
६२. पुरुषोत्तमपुराणम् १— २
६३. पुराणम् ११—१७
६४. पुलस्त्यः १— २
६५. पैठीनसिः ३— ३
६६. प्रचेताः ९—१४
६७. प्रपञ्चसारः १— १
६८. प्रभासपुराणम् १—१९
६९. ब्रह्मपुराणम् ३९—१७९
७०. ब्रह्मवैवर्तपुराणम् २— ६
७१. ब्रह्माण्डपुराणम् २०—३४
७२. बृहत्प्रचेताः १— २
७३. बृहन्मनुः २— ३
७४. बृहद्विष्णुः ३— ४
७५. बृहद्वसिष्ठः ३— ७
७६. बृहद्व्यासः १— १
७७. बृहस्पतिः ९—१७
७८. बौधायनः २०—६९
७९. भगवतीपुराणम् ३— ४
८०. भवदेवः १— १
८१. भविष्यपुराणम् १९—५१
८२. भविष्योत्तरपुराणम् ३७—४१२
८३. भारद्वाजः २— ५
८४. भागवतम् ४—२५
८५. भारतम् ९—२१
८६. मध्यमाङ्गिराः १— १
८७. मनुः १९—२१
८८. मरीचिः ५— ६
८९. महाभारतम् १८—५०
९०. मत्स्यपुराणम् ३०—१३४
९१. मार्कण्डेयः १७—२४
९२. मार्कण्डेयपुराणम् २— २
९३. मृत्युञ्जयपुराणम् १— ४
९४. मोहचूडोत्तरम् १— ४
९५. यमः २४—६४
९६. यवनः १— २
९७. यजुर्विधानम् १— १
९८. याज्ञवल्क्यः २४—७०
९९. योगी याज्ञवल्क्यः ३—१३
१००. योगीश्वरः १— ३
१०१. राजमार्तण्डः १९—३९
१०२. रामायणम् २—१८
१०३. लक्ष्मीधरः ७— ८
१०४. लघ्वापस्तम्बः १— १
१०५. लघुहारीतः ४— ४
१०६. लिखितः ५— ५
१०७. लिङ्गपुराणम् ९—२३

१०८. लौगाक्षिः १— १
१०९. वराहः १—१४
११०. वराहपुराणम् १०—२६
१११. वसिष्ठः १२—२०
११२. वह्निपुराणम् ५—१४
११३. वादरायणः १— ४
११४. वायुपुराणम् १६—३५
११५. विज्ञानेश्वरः १०— -
११६. विद्याकरः २— ३
११७. विरञ्चिः १— २
११८. विश्वामित्रः २— ६
११९. विष्णुः १९—२७
१२०. विष्णुगुप्तः १— १
१२१. विष्णुपुराणम् ३—११
१२२. विष्णुधर्मः ६—१९
१२३. विष्णुधर्मोत्तरम् ४१—२६०
१२४. विष्णुरहस्यम् १२—७९
१२५. विष्णुसंहिता १—१९
१२६. वृद्धगार्ग्यः ३— ३
१२७. वृद्धवसिष्ठः ५—१९
१२८. वृद्धशातातपः ८—१२
१२९. वैशम्पायनः २— २
१३०. व्याघ्रपादः १— १
१३१. व्यासः ९—४४
१३२. व्रतप्रदीपकारः १— -
१३३. शंकरगीता ३— ४
१३४. शंकरसंहिता १— ३
१३५. शंखः १३—१५
१३६. शतपथस्मृतिः २— २
१३७. शतानन्दः २— -
१३८. शतानन्दसंग्रहः ३—११
१३९. शब्दसमुच्चयः १— १
१४०. शातातपः १८—३२
१४१. शाम्बपुराणम् १—३६
१४२. शिवधर्मः १—१७
१४३. शिवपुराणम् ४— ९
१४४. शिवरहस्यम् १— १
१४५. शुद्धिचन्द्रिका १— १
१४६. शुद्धिदीपिका ४— ७
१४७. श्रुतिः ५— ५
१४८. श्लोकगौतमः १— १
१४९. षट्त्रिंशन्मतम् ४— ९
१५०. संवत्सरप्रदीपकारः १— १
१५१. सत्यः ३— ३
१५२. सत्यतपः ३— ३
१५३. सत्यव्रतः १— १
१५४. सनत्कुमारीयः १— २
१५५. सम्वर्तः ८—२३
१५६. सौरधर्मोत्तरम् ९— ८
१५७. सौरभिः १— १
१५८. स्कन्दः १— ३
१५९. स्कन्दजामलम् १—१२
१६०. स्कन्दपुराणम् २६—८३
१६१. स्कन्दविजयम् २— ७

१६२. सुमन्तुः	६—१०
१६३. सुव्रतः	१— २
१६४. स्मृतिः	२४—३८
१६५. स्मृत्यन्तरम्	१३—१७
१६६. स्मृतिमीमांसा	२— ५
१६७. स्मृतिसमुच्चयः	७—१७
१६८. स्मृतिसार:	२— ३
१३९. हरिवंशम्	१— १
१७० हारीत:	२१—३२

कृत्यकौमुद्यां प्रायश. ३८०० वचनिका: वर्त्तन्ते । तेषु ३२०० श्लोकानां कर्तृनाम मिलति । परन्त्वन्येषां श्लोकानां कर्तृनाम न लभ्यते ततः यथाशक्ति पुस्तकान्तरान्वेषणपूर्वकं मया कतिपयस्थानेषु कर्तृनाम दत्तम् । अन्ये श्लोका: पुराणादीनां ग्रन्थानां दुष्प्राप्यमाणत्वाद् दुर्लभ्या एव ।

कृत्यकौमुदीग्रन्थस्य विषयवस्तु

बृहस्पतिकृतः कृत्यकौमुदीग्रन्थ: कालविवेकप्रायश्चित्तदानात्मकैः त्रिभिः प्रकरणैः विभक्तः । कालविवेकप्रकरणं समुदायग्रन्थस्य महद्भागमावहति । ग्रन्थस्तु चतुरुत्तरद्विशततालपत्रात्मक: । निखिलधर्मशास्त्रीयनिबन्धग्रन्थेष्वयं कृत्यकौमुदीग्रन्थ: विशिष्टरूपं धारयति । ग्रन्थेऽस्मिन्नभिनवप्रणाल्या विषया: प्रतिपादिताः । आवश्यकस्थलेषु विचारचातुरीपरामर्शपरायणैः बृहस्पतिभि: खण्डनमण्डनपुरःसरं विषया: वर्णिता: । कालविवेकप्रकरणे संवत्सरे पालिता: सनातनीयानां पर्वोत्सवविषया: वर्णिता: । तत्र व्रतपालनकाला: विधयश्च सुस्पष्टं स्मृतिपुराणेभ्यः उद्धृताः । सर्वे निबन्धकाराः चैत्रशुक्लप्रतिपद प्रारभ्य वार्षिकपर्वाणि प्रारभन्ते, किन्तु बृहस्पतिः चैत्रशुक्लस्याद्यत्वं स्वीकृत्यापि चैत्रशुक्लप्रतिपदं परित्यज्य अशोकाष्टम्याः ग्रन्थारम्भमकरोत् । कृत्यकौमुद्यां प्रतिपादितविषयक्रमेण विषयाः संक्षिप्य अधुना प्रतिपाद्यन्ते ।

तत्र चैत्रमासस्य अशोकाष्टमीं दमनकचतुर्दशीं च पर्वद्वयमाधारीकृत्य बृहस्पतिना कालविवेकप्रकरणं प्रारब्धम् । चैत्रमासस्य शुक्लाष्टम्यामशोकाष्टमी नवमीविद्धा भवति । तत्राष्टाशोककलिकाप्राशनं समन्त्रं क्रियते । अत्र पुनर्वसुयोगे फलाधिक्येऽपि तिथेः प्राथम्यात् प्रधानत्वाच्चाष्टम्यामेव पालनीयम् । अत्र स्रोत: स्नाने वाजपेयफलं विहितम् । चैत्रमासस्य शुक्लपक्षचतुर्दश्यां

दमनकचतुर्दशी पाल्यते । यद्यपि सामान्यतया शुक्ला चतुर्दशी परविद्धा स्वीक्रियते, तथापि दमनकपर्वणि सा त्रयोदशीविद्धा ग्राह्या। दमनकचतुर्दश्यां सोपचारं शिवपूजनेन लक्षाश्वमेधफलं लभ्यते ।

वैशाखमासीय पर्वसु मेषसंक्रान्तिः अक्षयतृतीया नृसिंहचतुर्दशीति व्रतत्रयमनेन प्रतिपादितम् । तत्र मेषराशिं प्रति सूर्यस्य संक्रमणदिवसः मेषसंक्रान्तिरिति । तस्मिन् दिवसे मेषदानेन महापुण्यं भवति । विप्रेभ्यः पादुका-छत्र-सक्तु-शर्करा-जलकुम्भ-व्यजनानां दानेन महत् पुण्यमाप्यते। महाभारत-भविष्योत्तर-विष्णुधर्मोत्तर-ब्रह्मपुराण-नन्दिपुराण-मत्स्यपुराणेषु जलकुम्भशक्तुदानादीनां महत्त्वं प्रतिपादितम् । तथाऽत्र विषुवश्राद्धमपि भवति ।

वैशाखमासस्य शुक्लतृतीया अक्षयतृतीया भवति। अत्र सुवर्णधान्यघृतादिदानेनाक्षयं फलं प्राप्यते भविष्यपुराणवचनात् । अत्र कृत्तिकानक्षत्रयोगे रोहिणीनक्षत्रयोगे वा फलाधिक्यमपि वर्णितम् । अस्मिन् दिवसे ब्रह्मपुराणे जगन्नाथदेवस्य दर्शनं प्रतिपादितम् । अत्र युगादिश्राद्धं पिण्डरहितं कुर्यात् । वैशाखशुक्लचतुर्दश्यां नृसिंहचतुर्दशी भवति । सा च परविद्धा ग्राह्या। अत्र नृसिंहजयन्तीव्रतं पाल्यते । व्रतपालने सायं मुख्यकालः "चतुर्दशी न वर्त्तते'ति वचनात्, त्रयोदशीसम्बन्धस्य निषिद्धत्वाच्च ।

ज्येष्ठमासस्य पर्वचतुष्टयं कृत्यकौमुद्यां विचारितम् । तत्र प्रथमतः ज्येष्ठमासि शुक्लषष्ठ्यामारण्यकव्रतं भवति । व्रतेऽस्मिन् पूर्वविद्धा तिथिर्ग्राह्या 'कृष्णाष्टमी स्कन्दषष्ठीति' वचनात् । अलाभे तु सामान्यव्रतव्यवस्थावत् परविद्धा ग्राह्या । दिवसेऽस्मिन् विन्ध्यवासिनीदेव्याः पूजनं भवति । ज्येष्ठशुक्लदशम्यां दशहरा भवति । ब्रह्मचर्यपूर्वकं गङ्गादिषु तीर्थक्षेत्रेषु स्नानेन मानसिककायिकवाचिकपापानि नश्यन्तीति स्कन्दपुराण-ब्रह्मपुराण-भविष्यपुराणादयः प्रतिपादयन्ति । दिवसेऽस्मिन् जगन्नाथदेवस्य दर्शनमपि विहितम् ।

ज्येष्ठशुक्लद्वादश्यां चम्पकद्वादशी भवति । चम्पकपुष्पैः हरेरर्च्चनं कृत्वा मनुष्यः सुखस्याधिकारी भवति । ज्येष्ठपौर्णमास्यां जगन्नाथदेवस्य

स्नानयात्रा विहिता । सा च ब्रह्मपुराणे सविस्तरं प्रतिपादिता । दिवसेऽस्मिन् जगन्नाथदेवस्य दर्शनमपि विहितम् । वायुपुराण-पुरुषोत्तमपुराणादिष्वपि विषयेऽस्मिन् विशेषो विहितः ।

आषाढमासे प्रतिपादितेषु षट्सु पर्वसु प्रथमतः भूमिरजस्वला भवति । यथा— मिथुनसंक्रान्तेः पूर्वदिनं परदिनं तद्दिनश्चैतद् दिनत्रयं भूमिरजस्वला भवति । तदा कृषिकर्म निषिद्धं भवति । आषाढशुक्लद्वितीयायां पुरुषोत्तमपुरीस्थ श्रीजगन्नाथदेवस्य रथयात्रा भवति । अस्याः नाम श्रीगुण्डिचेति । दिवसेऽस्मिन् श्रीजगन्नाथदेवस्य गुण्डिचामण्डपं प्रति गमनं भवति । तत्र नवदिनानि यावत् जगन्नाथबलभद्रसुभद्राः तिष्ठन्ति । अनन्तरञ्च प्रत्यावर्त्तनं भवति । तत्र जगन्नाथदेवस्य दर्शनेन महत् फलं प्राप्यते ।

आषाढ़शुक्लैकादशीतः देवानां शयनं भवति । परन्तु भिन्नभिन्नदेवानां वह्नि-स्कन्द-पुरन्दर गणपति-श्री-धर्मराड्-भास्कर-वायु-पार्वती वरुण केशव-ब्रह्मादीनां क्रमेण प्रतिपत्तः पूर्णिमापर्यन्तं शयनं भवति, तथैव क्रमेणोत्तिष्ठन्ते चेत्ते वरदाः भवन्ति । आषाढशुक्लचतुर्थ्यां गणेश्वरचतुर्थी भवति । तत्र लड्डुकादिभिः गणेशस्य पूजनेन सर्वकामसिद्धिः भवति । अत्र च तिथिः पञ्चमीयुता ग्राह्या स्कन्दपुराणवचनात् । आषाढ़शुक्लैकादशीतः हरिशयनं भवति । दिवसेऽस्मिन्नुपोष्य सोपचारं केशवं सम्पूज्य शाययेत् । पुनश्च चातुर्मास्यव्रतनियमग्रहणपूर्वकं चातुर्मास्यव्रतपालनं कर्त्तव्यम् । भविष्योत्तर-विष्णुधर्म काश्यपपञ्चरात्र-विष्णुरहस्य-मत्स्यपुराणादिषु केशवशयनविधिः वर्णितः । चातुर्मास्यव्रतग्रहणं चतुर्धाऽपि कृत्यकौमुद्यां वर्णितम् । आषाढ-पूर्णिमायां श्राद्धे दाने उपवासे च कृते अनन्तफलं प्राप्यते इति भारतमतम् ।

श्रावणमासस्य शुक्लपञ्चम्यां व्यालपञ्चमी, पौर्णमास्यां बलभद्रजयन्ती-रक्षाबन्धनमुपाकर्म इति पर्वद्वयञ्चात्र कृत्यकौमुद्यां विवृतम् । श्रावणमासस्य शुक्लपञ्चम्यां व्यालपञ्चमी भवति । सर्पादिभयनिवारणार्थं द्वारादिषु गोमयेन सर्पाणां चित्रं कृत्वा दधिदूर्वाकुशाक्षतगन्धपुष्पोपहारैः सर्वान् नागान् सम्पूजयेत् । अत्र रात्रौ जाग्रद्गौरीमहोत्सवः क्रियते ।

श्रावणपौर्णमास्यां बलभद्रजयन्ती भवति। दिवसेऽस्मिन्नुत्कले गावो-महिष्यश्छागाद्याः पूजिताः अलंकृताश्च भवन्ति । वन्दापनाकरणानन्तरं पिष्टकादि सुभोजनं दीयते। दिवसेऽस्मिन् बलभद्रोत्थापनं भवति। श्रावण-पौर्णमास्यां रक्षाबन्धनमपि भवति, रक्षाबन्धनस्य कर्मकालोऽपराह्णः। गोमया-दिलिप्तभूमौ दूर्वावर्णकादिभिः गृहस्य रक्षां कुर्यात् । सर्वैः सपरिवारबन्धु-जनामात्यराजापुरोहितादिभिः समन्त्रं रक्षाबन्धः कार्यः। श्रावणपौर्णमास्यां श्रावणपञ्चम्यां हस्तानक्षत्रयोगेन वोपाकर्म कुर्यात् । तत्र शाखाभेदेनाऽपि भिन्ना व्यवस्था वर्णिता। श्रावण्यां तैत्तिरीयकाः, श्रवणानक्षत्रे बह्वृचाः, वाजसनेयिनः श्रावणपूर्णिमायां श्रावणपञ्चम्यां वा कुर्युः गार्ग्यवचनात्। ग्रहणसंक्रान्तिपाते तु नियतेष्वन्येषु दिवसेषु कर्त्तव्यम्। तत्रौपालप्तभूमौ सदर्भं गौतमादीन् सप्तऋषीन् तर्पयेत्। अनन्तरञ्च समन्त्रं धूपदीपगन्धद्रव्य-पुष्पादिभिरभ्यर्चयेत्। अष्टवसुदशविश्वदेवैकादशरुद्रद्वादशादित्यचतुर्दशविद्या-कलाकाष्ठामुहूर्त्तपक्षमासर्त्तुसंवत्सरादीनां तर्पणमप्यनन्तरं कर्त्तव्यम्। ततः पितॄनपि तर्पयेत्। वंशब्राह्मणमन्त्रान्तिमाध्यायानपि पठेत्। उपाकर्मकरणेन देशे सुभिक्षं भवति । कृत्यकौमुद्यां मन्त्रब्राह्मणान्तिमाध्यायादीनां स्वरूपं सर्वे विधयश्च समन्त्रं वर्णिताः।

भाद्रपदमासस्य त्रयोदशव्रतानि कृत्यकौमुद्यां चर्चितानि। तत्र प्रथमतः भाद्रपदे मासि कृष्णपञ्चम्यां रक्षापञ्चमी भवति। दिवसेऽस्मिन् पन्नगानां पूजनेन सप्तपुरुषं यावत् सर्पभयं न जायते। नागानां कृष्णवर्णादिवर्णकैः चित्रणं कृत्वा तानर्चयेत्। रात्रावेव रक्षाविधानं कर्म कर्त्तव्यम्। द्वारभित्तौ घण्टाकर्णमहावीरादि श्लोकद्वयं विलिख्य पिष्टकादिभिः पूजनीयम्।

भाद्रकृष्णाष्टम्यां कृष्णजन्माष्टमी भवति। दिवसेऽस्मिन् भगवतः कृष्णस्य रोहिणीनक्षत्रयोगे जयन्तीव्रतमिति नामान्तरं भवति। कृष्णजन्माष्टमीव्रते-ऽष्टमीपदश्रवणज्जयन्तीयोगाप्राप्तेऽपि केवलाष्टम्यामुपोषितव्यम्। तत्र तिथिः निशीथव्यापिनी ग्राह्या। तिथिनक्षत्रयोरेकतरान्ते नक्षत्रान्ते उभयान्ते वा योग्यकालप्राप्तौ पारणा कर्त्तव्या । कृत्यकौमुद्यां जन्माष्टमीपूजाविधिः

प्रतिपादित:। जन्मदिवसे एव वर्षवृद्धिविधिः क्रियते। जन्मतिथौ जन्मर्क्षपातं भवति यदा तत्संवत्सरं सुखदायकं भवति। अशौचादिपाते दिवसं वर्धयित्वा कर्त्तव्यम्। जन्मदिवसे भौमशनैश्चरवारयो: पाते विघ्नशान्त्यर्थं सर्वौषधिस्नानग्रहविप्रसुरार्चनादिना विघ्ननिवारणं कुर्यात्। जन्मतिथितः मासं व्याप्य क्षौरयात्रादि शुभकर्म निषिद्धम्। अनन्तरं कृत्यकौमुद्यां षष्ठीमार्कण्डेयादीनां पूजनं वर्णितम्।

भाद्रकृष्णत्रयोदश्यां भूपालत्रयोदशी भवति। सा तिथिः युगादिरिति। तत्र युगादिश्राद्धकरणे दाने च महत्फलमाप्यते। भाद्रकृष्णामावास्यायां सप्तपूरिकामावास्या भवति। कालसारेऽस्य सप्तपितृकामावास्येति नाम। सुभगा नार्यः दिवसेऽस्मिन् सुवर्णगोलकैः पतिमाराधयन्ति चेत्तसां वैधव्यदुःखं सप्तजन्मपर्यन्तमपसरति पुराणवचनात्। भाद्रशुक्लचतुर्थ्यां हरितालिका भवति। दिवसेऽस्मिन् चन्द्रदर्शनं निषिद्धम्। कदाचिच्चन्द्रदर्शने शान्त्यर्थमात्रेयिकावाक्यं पठेत्।

भाद्रशुक्लपञ्चम्यामृषिपञ्चमी भवति। सा तिथिः चतुर्थीविद्धा ग्राह्या। अत्र विश्वामित्राद्यृषयः तर्पणीया पूज्याश्च भवन्ति। अस्य कर्मकालोऽपराह्णः।

भाद्रशुक्लषष्ठ्यां षष्ठीपूजा भवति। दिवसेऽस्मिन् षष्ठीदेव्याः पूजनेन नार्यः धनपुत्रसौभाग्यवत्यश्च भवन्ति। भाद्रमासि शुक्लसप्तम्यां कुक्कुटीव्रतं भवति। तिथिरियं पूर्वविद्धा ग्राह्या। ललितादेव्याः पूजनमत्र भवति। उत्कलीयग्रन्थेषु प्रायः व्रतमिदं वर्णितम्। उमामहेश्वरव्रतमित्यस्य नामान्तरम्। भाद्रपदशुक्लैकादश्यां शक्रोत्थापनं भवति। श्रवणानक्षत्रे तथा श्रवणायाः आद्यपादस्य बहुसम्मतत्वात् तत्रैव शक्रोत्थापनं कर्त्तव्यम्। कर्मकालः दिवा एव ज्योतिःशास्त्रवचनाद्। भरण्यामन्तपादे च शक्रं विसर्जयेत्।

भाद्रमासस्य शुक्लद्वादश्यां श्रवणानक्षत्रयोगे श्रवणाद्वादशी भवति। एकादशीश्रवणायोगे द्वादशीश्रवणायोगे च विष्णुशृङ्खलयोगः भवति। तदा अनन्तफलदायकं भवतीदं व्रतम्। भाद्रशुक्लचतुर्दश्यामनन्तव्रतं भवति।

"मध्याह्ने भोज्यवेलायामि"ति वचनान्मध्याह्नः कर्मकालः। कृत्यकौमुद्यां पूजाविधानं कथाऽनन्तव्रतप्रतिष्ठाऽपि सविस्तरं विद्यते। कन्यां प्रति सूर्य-संक्रमणात् सप्तदिनात् प्रागेवागस्त्यायाऽर्घ्यं दातव्यम्। अगस्त्यस्य महाविधानेन पूजनेन च श्वेतद्वीपप्राप्तिर्भवति। अत्रोज्जयिनीक्षेत्रस्य फलविशेषोऽप्यस्ति। विष्णुरहस्योक्तव्रतविधिः कृत्यकौमुद्यां वर्त्तते। कृत्यकौमुद्यामगस्तिपूजनं प्रतिष्ठाविधिरपि वर्त्तते।

आश्विनमासस्य पर्वत्रयमत्र कृत्यकौमुद्यां सन्निविष्टम्। तत्र प्रथमतः आश्विनशुक्लाष्टम्यां महाष्टमी भवति। महाष्टमी परविद्धा ग्राह्या। भाद्र-शुक्लाष्टमीमारभ्य षोड़शे दिवसे बोधनोक्तेः। सप्तमीदिने दिवा एव देवी-मुत्थाप्य परदिने मूलाष्टमीविधिः कार्यः। पूजाया अर्द्धरात्रविहितत्वेन पूर्वापरदण्डद्वयोपेतमर्द्धरात्रमत्र कर्मकालः। बलिदानादिभिः सर्वविधोपचारैः दुर्गां पूजयेत्। कृत्यकौमुद्यां कर्मकालः पूजाविधिश्च वर्णितः।

आश्विनशुक्लदशम्यां कूष्माण्डदशमी भवति। ललितादुर्गादेव्याः पूजनं दिवसेऽस्मिन् भवति। शाम्बपुराणानुसारं दिवसेऽस्मिन् शिव-दशरथ-ललो-देवीनां पूजनं भवति। आश्विनपौर्णमास्यां कौमुदीपौर्णमासी भवति। अत्र लक्ष्मीपूजनेन ऐश्वर्यप्राप्तिर्भवति। रात्रिजागरणपूर्वकं चिपिटकनारिकेलरसा-दिपानपूर्वकञ्चाक्षक्रीडा अत्र क्रियते।

कार्त्तिकमासस्य अष्टानां पर्वणां सन्निवेशोऽत्र कृतः। तत्र आकाशदीपदानं कार्त्तिके मासि क्रियते। कार्त्तिकमासे तिलतैलेन सन्ध्यासमये उच्चस्थाने वृक्षमूलचतुष्पथाऽत्रसथादिषु श्रीप्राप्तये दीपदानं कुर्यात्। कार्त्तिकामावास्यायां प्रदीपामावास्या भवति। तुलां गते सूर्ये उपास्तसमये पितृपुरुषाणां कृते एकैकस्य त्रयः दीपाः पितृयज्ञवद्दीयन्ते। श्यामावल्लोजकुसुमदीपधूपगन्धादिभिः पितॄन् सनकादिसप्तमनुष्यानपि तोषयेत्। दीपदानस्य प्राधान्यदियं प्रदीपा-मावास्येति। प्रदीपामावास्यानन्तरं प्रतिपद्दिवसे प्रभाते एव सुखरात्रिः पाल्यते। दीपवृक्षान् विधाय तेषु दीपान् दत्त्वा भोजनक्रीडनादिभिः दिवसमति-वाहयेत्। अङ्गशेषपरिशिष्टोक्तविधिना विश्वेषां देवानां पित्रादीनामपि दीपदानं कर्त्तव्यमिति कृत्यकौमुद्याम्। अमावास्यायां निशाशेषे द्यूतक्रीडा-मारभ्य प्रतिपत्पर्यन्तं क्रीड़ितव्यम्।

कार्त्तिकशुक्लचतुर्थ्यां नागचतुर्थी भवति कर्मकाल: मध्याह्नः। दिवसे-ऽस्मिन् क्षीरादिभिः नागानां पूजनेन ते न हिंसन्ति। पञ्चमीयोगाभावे चतुर्थी ग्राह्या, 'क्षीरेणाप्याय पञ्चम्यामि'ति वचनात्। कार्त्तिकशुक्लैका-दशीतः पञ्चदिनपर्यन्तं भीष्मपञ्चकं भवति। भीष्मेणैतद् व्रतं कृतम्, अतः भीष्मपञ्चकमित्यस्य नाम। एतद्व्रताचरणेन पापानि नश्यन्ति। सम्पूर्णे कार्त्तिके मासि कार्त्तिकव्रतकरणेन परमं पदं प्राप्यते। स्नान-दान-हविष्य-ब्रह्मचर्य तैल-मत्स्य-मांस-मधु-कांस्यादिवर्जनपूर्वकं कार्त्तिकमासमतिवाहयेद्। कार्त्तिकशुक्लपक्षैकादश्यां विष्णोरुत्थापनं भवति। यथा शयनविधिः सोपचारं क्रियते तथैवाहनादिपुरःसरं घण्टावाद्यकाहलादिभिः ब्राह्मणभोजनदक्षिणा-दानादिभिः देवानुत्थापयेत्। देवोत्थापनानन्तरं देवालयेष्विष्टदेवेभ्यः दीपदानेन रूपसौभाग्यैश्वर्यप्राप्तिर्भवति।

कृत्यकौमुद्यां वर्णितेषु पर्वसु मार्गशीर्षमासस्य चत्वारि व्रतानि प्रति-पादितानि। मार्गशीर्षकृष्णाष्टम्यां प्रथमाष्टमी भवति। दिवसेऽस्मिन् प्रथम-गर्भोत्पन्नस्यायुर्विवृद्ध्यर्थं कलशे गणपत्यादिपञ्चदेवतापूजनादिकं क्रियते। विधानमिदमुत्कलव्यतिरिक्तमन्यत्र नास्ति। व्रतसामान्योक्तः कालः। दिन-द्वये पूर्वविद्धा कर्त्तव्या, 'कृष्णपक्षेऽष्टमी चैवे'ति वचनात्।

तुलां गते सूर्ये दीपदानादिना नरकगमनं न भवतीति कृत्वा चतुर्दश्यां कुहूसम्बन्धिन्यमायां दीपदानं क्रियते।

मार्गशीर्षशुक्लषष्ठ्यां प्रावरणषष्ठी भवति। तद्दिने देवद्विजगुरुभ्यश्च शीतघ्नं प्रावरणादिवस्त्रं दीयते इति कृत्वा प्रावरणषष्ठ्यस्याः नाम। मार्गशीर शुक्लचतुर्दशी पाषाणचतुर्दशीति। अत्र गौरीं पिष्टकादिभिः पूजयेत्। मार्गशिरः पौर्णमास्यामार्द्रायुक्तायां चतुष्पथादिषु पञ्चभूसंस्कारतोऽग्निस्थापनपूर्वकं महाव्याहृतिभिराज्यं हुत्वाऽग्नीष्टिकां ब्राह्मणेभ्यः गुडपिष्टकभोजनादिनि च दद्यात्।

पौषमासस्य पर्वत्रयं विशिष्य कृत्यकौमुद्यां वर्णितम्। पौषमासस्य पूर्णिमायां पुष्यानक्षत्रयोगे नववस्त्रं परिधाय पुष्पधूपाद्यैः नारायण-शक्र-चन्द्र-पुष्य बृहस्पत्यादीन् पूजयेत्। भोजनादिनाऽपि सर्वान् तोषयेत्। मकरसंक्रान्तौ

जागरनृत्यगीताद्यैः घृतकम्बलदानेन च शिवलोकप्राप्तिर्भवति । अत्र भुवनेश्वर-स्थस्य श्रीलिङ्गराजदेवस्य यात्रा भवति । पौषमासस्यामावास्यायां बकुल-क्षीरपायसैः पितृपुरुषांस्तर्पयेत् ।

माघमासि पर्वपञ्चकमनेन विचारितम् । माघे मासि माघमासस्य नियमपालनं कृत्वा मनुष्यः स्वर्गलोकं मोक्षञ्च प्राप्नोति । माघमासस्यारम्भा-दथवा मकरसंक्रान्तितः बहिः स्नातव्यम् । पुनश्चेन्धनकम्बलवस्त्रोपानत् कुसुमघृततैलान्नादीनां दानेऽक्षयफलं भवति । माघकृष्णचतुर्दश्यां रटन्त्याख्या चतुर्दशी भवति । दिवसेऽस्मिन्नरुणोदयवेलायां सरितः समीपे नियतः यमादीन् तर्पयेत् । तेन संवत्सरकृतं पापं नश्यति । माघशुक्लपञ्चम्यां श्रीपञ्चमी भवति । तत्र सरस्वतीपूजनं भवति ।

माघमासस्य शुक्लसप्तम्यामरुणोदयवेलायां स्नानं सूर्यग्रहणसमफलदायकं भवति । दिवसेऽस्मिन् सूर्यस्य फलगन्धार्घ्यादिभिः पूजनेन रोगाः पापानि च नश्यन्ति । कृत्यकौमुद्यां ब्रह्मपुराणोक्तोत्कलस्यार्कक्षेत्रस्य महत्त्वं तत्र सूर्यपूज-नञ्च सविस्तरं प्रतिपादितम् । दिवसेऽस्मिन् हविष्यब्रह्मचर्यमप्याचरणीयम् ।

माघमासस्य शुक्लाष्टम्यां भीष्माष्टमी भवति । दिवसेऽस्मिन्-भीष्मस्य तर्पणपूजाश्राद्धादिनि क्रियन्ते । सर्वे वर्णाः तत्रैकोद्दिष्टं श्राद्धं भीष्मोद्देशेन कुर्युः । अस्य नित्यत्वात् जीवत्पितृकेणाऽपि कर्त्तव्यम् । कृत्यकौमुद्यामस्य विशेषविधिः विहिताः ।

माघमासस्य शुक्लैकादश्यां भैम्यैकादशी भवति । इयमेकादशी भीमेन समुपोषितेति कृत्वाऽस्याः नाम भैम्येकादशी । जागरणादिना निशा-मतिवाह्य ब्राह्मणान् भोजनदक्षिणादिना सन्तोष्य व्रतमुद्यापयेत् । माघमासस्य पूर्णिमा वह्न्युत्सवपौर्णमासीति । दिवसेऽस्मिन् अग्नेः ज्वालनं कृत्वा तस्य सन्तोषाय सुमिष्टपदार्थैस्तं पूजयेत् ।

फाल्गुनमासस्य शिवरात्रिः दोलायात्रा च कृत्यकौमुद्यां चर्चिता । फाल्गुनकृष्णचतुर्दश्यामेव शिवरात्रिः भवति । सा तिथिः निशीथव्यापिनी ग्राह्या भवति प्रदोषकालश्च गौणः । जयायोगे शिवरात्रिः पूर्वविद्धा भवति ।

कृत्यकौमुद्यां सविस्तरमस्याः पूजाविधिः वर्णितः। फाल्गुनपूर्णिमायां दोलायात्रा भवति। दिवसेऽस्मिन् जगन्नाथदेवस्य दर्शनेन विष्णुलोकप्राप्तिर्भवति ब्रह्मपुराणवचनात्।

कृत्यकौमुद्यां प्रतिपादितेषु षट्सु जयन्तीव्रतेषु प्रथमतः चैत्रमासस्य शुक्लपक्षनवम्यां रामनवमीव्रतं भवति। व्रतेऽस्मिन् मध्याह्नव्यापिनी तिथिर्ग्राह्या। नवमीपुनर्वसुयुक्ता भवति चेत् महापुण्यप्रदा भवति। कृत्यकौमुद्यां सविधि व्रतमिद वर्णितम्। नृसिंह-कृष्ण-शिव-दुर्गा-वामनानां जयन्तीव्रतानां विवरणं ग्रन्थमध्येऽपि विहितम्।

अनन्तरं स्नानयोगादीनां विषये कृत्यकौमुद्यां विशेषवर्णनं विद्यते। परन्तु तत्र सर्वत्रैव वचनान्यभ्रान्तप्रमाणानि। साधारणसंदेहस्थलेषु तेषां परिष्करणं केवलं तैः कृतम्। प्रायशः सर्वे स्नानयोगाः उत्कलक्षेत्रमाधाराकृत्यैव दर्शिताः। तत्रोत्कलस्य पुरुषोत्तमपुरीस्थ जगन्नाथदेवस्य दर्शनं, महोदधिस्नानं, भुवनेश्वरस्थ श्रीलिङ्गराजदेवस्य दर्शनं दानादीनि च सर्वदा विहितानि। तत्र व्यतीपात-महावैशाखी-महाज्यैष्ठी-महाकार्त्तिकी-रोहिणी-प्रतिपद्-महोदध्यमावास्या-अर्धोदय-महामाघी-पापनाशिनी-गोविन्दद्वादशी-वारुणी-सिंहबृहस्पतियोग-गोदावरीस्नानयोगाः वर्णिताः। अनन्तरञ्च कृष्णागङ्गास्नानविधिः वर्णितः। सागरस्नानविधौ पुरुषोत्तमपुरीक्षेत्रस्य महोदधितः जगन्नाथमन्दिरं प्रति मार्गे स्थापितानां मन्दिराणां वर्णनं विधाय सागरस्नानार्थं तेषामनुज्ञाऽपि वर्णिता। पुनश्च जगन्नाथदेवमन्दिराभ्यन्तरभागस्य वर्णनाऽपि तत्रैव सन्निविष्टा। पुनश्च गङ्गास्नानार्थं यात्राविधिरपि संकल्पवाक्यपुरःसरं सुन्दरशैल्या प्रतिपादितः।

अनन्तरञ्च प्रतिपदादिदैवतिथिनिरूपणे दैवपित्र्यतिथीनां ग्राह्यकालश्च निरूपितः। प्रतिपदादितिथिषु विहितानां दैवपित्र्यकर्मणामखण्डतिथौ निःसन्देहमेवानुष्ठानम्। यदा तु दिनद्वयेऽपि विहितकाले तत्तिथिः तिष्ठति वा उभयत्र न तिष्ठति, तदैव कुत्रानुष्ठातव्यमिति विचारस्य विषयः। यदोभयदिने पूर्वाह्नलाभस्तदा तत्र युग्मादरेणैवेति ध्येयम्। यत्र तु विशेषवचनमस्ति तत्र व्यस्ताऽपि तिथिर्ग्राह्या विशेषानुरोधात्। तत्र शुक्लप्रतिपदमावास्या

युतैव पूज्या 'प्रतिपदे'ति वचनात्। तृतीया तु चतुर्थीयुतैवोपवासादिसर्व-दैवकर्मसु ग्राह्या, 'एकादश्यष्टमी षष्ठीति' स्कन्दपुराणवचनाच्च। यस्य कर्मणः यः कालस्तत्कालव्यापिनीतिथिः ग्राह्या, तत्र ह्रासवृद्ध्यादयः कारणं न भवन्ति। पुनश्च यदा त्वेका तिथिर्दिनद्वये कर्मयोग्या विहितकाले लभ्यते न लभ्यते वा तदा युग्मवचनादेव व्यवस्था ज्ञातव्या। विशेषवचनेन युग्मवचनस्य बाधः भवति।

एकादशी शुद्धाविद्धादिभेदेन बहुधा भिद्यते। एकादश्याः नित्यत्वं काम्यत्वञ्च सर्वत्र प्रतिपादितम्। पुत्रवतां गृहिणां शुक्लैकादश्यामेवोपवा-साधिकारः। अपुत्रस्य गृहीणोऽपि कृष्णैकादश्यादावुपवासाधिकारः। ब्रह्म-चारिणस्तु सामान्यकालेपु पुत्रवद् गृहीणोऽपि निषेधात्तदितरत्वेनाधिकारः। यदि तु त्रयोदशोदिने द्वादशी न पारणायोग्या, तदा पूर्णायामुपोष्य परदिने द्वादश्यां पारणा गृहिभिः कार्या। यतिभिस्तु तत्रापि परैवोपोष्या। यदा पूर्वदिने दशमी मिश्रा, परदिने त्वेकादशी, द्वादशी रात्रिशेषे च त्रयोदशी, तदा गृहिभिर्यतिभिश्च तामेवोपोष्य त्रयोदश्यां पारणा कार्या। कृत्यकौमुद्या-मपि बृहस्पतिः प्रवेशिन्येकादश्याः उपवासविधिं स्वरूपञ्च प्रदर्शितवान्। द्वादशीमात्राधिक्ये परेद्युरुपवासः, उभयाधिक्ये तु सर्वैः परैव कार्या। यदि त्रयोदश्यां न द्वादशी तदा दशमीमिश्रितैकादशी गृहीभिरुपोष्या। यदा एकादश्यां न द्वादशी तदा दशमीमिश्रितैव चतुर्भिरप्याश्रमिभिरुपोष्येति कृत्यकौमुदीकारः। 'एकादशीमुपोष्यैवेति' सौरधर्मोत्तरवचनात् बृहस्पतिः विधवानामुपवासद्वयं साधयति। एकादश्यां रविवारादिपाते गृही नोपवसेत्।

नक्तव्रतस्य कर्मकालः प्रदोषः। गौणश्च सायंकालः। सौरनक्ते त्वप-राह्णस्य मध्यभागः कर्मकालः। नक्षत्रव्रते सूर्यास्तसमये तन्नक्षत्रं व्याप्नोति चेत् तर्ह्युपोषितव्यम्। समस्तनक्षत्रस्य व्याप्तिकालसमाप्त्यनन्तरं पारणं कर्त्तव्यम्। नक्तव्रतोक्तनियमाः निषेधाः अपि पालनीयाः।

श्राद्धप्रकरणे एकोद्दिष्टस्य कालः प्रथमं निरूपितः। तत्रैकोद्दिष्टस्य कर्मकालः मध्याह्नः। श्राद्धं च सर्वदा पूर्वविद्धं ग्राह्यं, 'दर्शश्च पौर्णमासश्चेति'

नारदीयवचनात् । तिथिद्वैधे पूर्वापरा वा मध्याह्नव्यापिनीतिथिर्ग्राह्या । कर्मकालः पुनश्च मध्याह्ने कुतपकालव्यापिनी ग्राह्या । अत्र बृहस्पतिना पञ्चदशमुहूर्त्तानां नाम॰दत्तम् । तत्र पञ्चदशमुहूर्त्तस्य नाम भग इति । एकदिने एकोद्दिष्टपार्वणयोः पाते पार्वणश्राद्धकरणानन्तरमेकोद्दिष्टं कर्त्तव्यम्, 'यदैकत्र भवेयातामि'ति जाबालिवचनात् ।

तत्र पार्वणममावास्यादिविहितं श्राद्धं कृत्वैवैकोद्दिष्टं पितृव्यादिसांवत्सरिकं श्राद्धं कुर्यात् । दर्शकाले मृतानां पार्वणवत् सदा श्राद्धं कर्त्तव्यम् । जातकर्मादिविहितं सांवत्सरिकञ्च नैमित्तिकश्राद्धं त्यक्त्वाऽन्यत्रैकस्मिन् दिने श्राद्धद्वयं न कर्त्तव्यम् । नित्यनैमित्तिकश्राद्धयोः पाते नैमित्तिकं कृत्वैव नित्यं समाचरेत्, 'नैमित्तिकं यदा श्राद्ध'मिति विश्वामित्रवचनात् । सन्निपातमरणे सम्बन्धासत्तिक्रमेण श्राद्धमाचरेत् । प्रवासमरणे मृताहाविदिते गमनमासस्य दर्शे, प्रवासमासस्याज्ञाने च श्रवणदिवसे कर्त्तव्यम, 'अपरिज्ञाने' इति प्रचेतो वचनात् । मासाज्ञाने मार्गशिरसि माघे वा तद्दिने कुर्यात् । मृततिथिमासयो॰ रपरिज्ञाने प्रस्थानदिनमासौ ग्राह्याविति ।

मृते रजसि सूतके वा श्राद्धविघ्ने समुत्पन्नेऽमावास्यायां शुद्धौ वा तत्कर्म कर्त्तव्यम् । लघुहारीतः कृष्णपक्षैकादश्यां कर्त्तुं कथयति । शुद्धावपि मृताहतिथौ कर्त्तव्यमेवेति ऋष्यशृङ्गः । रजसि रजःशुद्धौ पञ्चमे दिने कुर्यात् । अपत्नीकप्रवासीभार्यारजस्वलादिना श्राद्धविघ्ने द्विजातीनामामश्राद्धं कर्त्तव्यम् । शूद्रस्य सर्वदाऽऽमश्राद्धं कर्त्तव्यम् । मासिकसांवत्सरिके एकभार्यस्य रजोदोषेऽन्येनैव स्वयं पाकेन कर्त्तव्ये । आमपात्रदानञ्च पाकासम्भव एव ज्ञेयमिति । विस्मृतिरूपविघ्ने त्वन्यस्मिन् तिथौ कर्त्तव्यम् । श्राद्धादौ-पाकक्रि॰ याऽनन्तरं रजोदोषो नास्ति ।

सपिण्डीकरणश्राद्धं प्राप्तकाले न क्रियते चेद् हस्तायां मैत्रे वा कर्त्तव्यम् । अनग्नेः एकादशदिवसे, द्वादशदिवसे, तृतीयपक्षे, तृतीयमासे, षष्ठे मास्यैकादशमास्यब्दे सम्पूर्णे, शुभदिवसे वेत्यष्टकालाः सपिण्डीकरणस्य । साग्निकः द्वादशदिवसे सपिण्डीकरणं कुर्याद गोभिलवचनात् । पितृसंवत्सरे

मातुः श्राद्धं न कर्त्तव्यम्। परन्तु मातुः संवत्सरे पितृसांवत्सरिकं कर्त्तव्यम्, 'पित्युपरते पुत्रो मातुरि'ति बृहन्मनुवचनात्। पित्रोराब्दमाशौचं, मातुः षण्मासं, भार्यायाः मासत्रयं सार्धमासं च भ्रातृपुत्रयोराशौचं जायते। नन्दायां भार्गवदिने चतुर्दश्यादिषूनश्राद्धं गृही न कुर्याद् गार्ग्यवचनात्। गर्भाधानादिषु संस्कारेषु जातकर्मादिष्वपत्यसंस्कारेषु श्रवणकर्मादिषु प्रतिष्ठाकर्म कर्त्तव्यम्। आभ्युदयिकश्राद्धस्य कर्मकालः प्रातःकालः।

प्रत्याब्दिकेष्वापराह्णिकी तिथिर्ग्राह्या। उभयदिनव्याप्तौ यस्मिन् दिने मृततिथिः अधिककालं व्याप्य तिष्ठति सा ग्राह्या। अपराह्णद्वये समत्वे उभयतिथेस्तुल्यत्वे च पूर्वविद्धैव ग्राह्या। उभयव्याप्तिपक्षे साम्येनैकदेशव्याप्तौ तिथेः साम्ये वृद्धौ च परदिने ग्राह्या। तिथेः क्षये च पूर्वद्युः श्राद्धं विधेयं, पूर्वोदाहृतवचनस्य दैवपित्र्यसाधारणेन निर्णीतत्वात्। यदामावास्यायां रविग्रहणे प्रत्याब्दिकमनेन कर्त्तुं न शक्यते तदाऽऽमेन हेम्ना वा कुर्यात्। अमावास्यायाममावास्याश्राद्धं कर्त्तव्यम्। तत्र प्रथमतः पितृयज्ञं विधायानन्तरं पिण्डान्वाहार्यकं श्राद्धं कर्त्तव्यम्। अमावास्या दिनद्वयं स्पृशति चेद् याऽपराह्णव्यापिन्यमावास्या तत्र श्राद्धं कर्त्तव्यम्। यदाऽमावास्यायाः न वृद्धिक्षयौ तदा चन्द्रगतेर्वैलक्षण्याद् उत्तरदिन एवामावास्याष्टमांशे श्राद्धं कर्त्तव्यमित्यर्थः। दिवसस्यान्तिममुहूर्त्तत्रये तु न कर्त्तव्यम्। पिण्डपितृयज्ञपूर्वकं श्राद्धं निरग्निर्न करोति, केवलं तु श्राद्धं कुर्यादेव।

पूर्णिमा राकानुमतिभेदेन द्विधा। पूर्वा पौर्णमास्यनुमत्युत्तरा च राकेति श्रुतिः। तिथिह्रासेऽनुमतिर्ग्राह्या, वृद्धौ साम्येऽपि राका स्यादिति ब्रह्मपुराणवचनात्। पौर्णमास्यां दानफलञ्च कृत्यकौमुद्यां सविस्तरं वर्णितम्। चन्द्रसूर्योपरागे तु ग्रहणं यावद्दर्शनगोचरं भवति तावदेव पुण्यकालः। चन्द्रसूर्योपरागः दर्शनयोग्यकालं व्याप्य तिष्ठति चेत्तर्हि सः पालनीयः। चन्द्रग्रहे रात्रौ तत्पूर्वं न भुञ्जीतेति। राहुदर्शनस्य चाक्षुषज्ञाने सति राहुचन्द्रादिसंयोगावच्छिन्नकालपर्यन्तं स्नानादिकमक्षयमिति पर्यवसितार्थः। अत्यन्ताऽसमर्थेन तु रविग्रहे यामचतुष्टयमध्येऽपि चन्द्रग्रहे यामत्रयाभ्यन्तरेऽपि भोक्तव्यम्। शक्तेन

न भोक्तव्यं प्रायश्चित्तश्रुतेः । ग्रहणे शावाशौचतुल्यमशौचं, विमुक्तौ च जन्माशौचतुल्यमशौचं ज्ञातव्यम् । अत एव ग्रस्तास्ते सूर्ये रात्रौ मुक्तिं निर्णीय स्नातव्यम् । मुक्त्यदर्शनेऽपि जननिवेदनादिना मुक्तिकालं ज्ञात्वा शुद्धिस्नान-देवार्चाभोजनादिकं कार्यम् । मेघाच्छन्ने ग्रहणस्नानादिकं कर्त्तव्यमिति बृहस्पतिरपि कृत्यकौमुद्यां प्रतिपादयति । ग्रहणनिमित्तकोपवासः गृहीणा न कर्त्तव्यः । ग्रहणश्राद्धे 'ग्रहणे च व्यतीपाते' इति मार्कण्डेयवचनात् पिण्ड-श्राद्धस्य कर्त्तव्यताप्राप्तौ "ग्रहोपरागसंक्रान्त्यादि" इति यमवचनेन च विकल्पः । ग्रहणस्नानस्य फलं ग्रहणशान्तिविधिरपि कृत्यकौमुद्यां प्रतिपादितः ।

मेषादिषु द्वादशराशिषु क्रमेण सञ्चरतः सूर्यस्य पूर्वस्माद्राशेरुत्तरराशौ संक्रमणं संक्रान्तिः । ताश्च द्वादश संक्रान्तयः अयनविषुवषडशीतिविष्णुपदी-भेदेन चतुर्धा विभक्ताः । तत्र धनुमिथुनकन्यामीनाः षडशीतिसंक्रान्तयः, वृषवृश्चिककुम्भसिंहाः विष्णुपद्यः सक्रान्तयः, मेषतुले विषुवसंज्ञके, कर्कट मकरौ चायनाभिधौ । अह्निसंक्रमणे दिवा पुण्यकालः । पुनश्च तत्र संक्रान्तीनां पुण्यकालनिर्णये देवलशातातपादीनां मतान्युद्धृतानि बृहस्पतिना । कर्कट-सक्रान्तौ पूर्वा त्रिंशन्नाड्यः पुण्यकालः । मकरे पराः विंशतिदण्डाः पुण्यकालः । तुलामेषयोरुभयतो दश नाडिकाः पुण्याः । षड़शीतिसंक्रान्तीनां परषोडश नाडिकाः पुण्यकालः । विष्णुपदीसंक्रान्तिषु उभयतः षोडशनाड़िकाः पुण्यकालः । दिवा विषुवषडशीतिसंक्रमणे तु मानार्द्धं पञ्चदशदण्डाः एव पुण्यकालः । अर्द्धरात्रात् पूर्वं संक्रमणेषु द्वादशस्वेव मानार्द्धं पुण्यमित्यनु-षज्यते । सम्पूर्णेऽर्द्धरात्रे सक्रमणेपूदये चास्तमये च मानार्द्धं पुण्यम् । संक्रान्तिषु श्राद्धमपिण्डं भवति । संक्रान्तिषु दानफलमपि कृत्यकौमुद्यामुक्तम् ।

युगादयः चत्वारः । वैशाखशुक्लतृतीया, कार्त्तिकशुक्लनवमी, भाद्र-मासस्य कृष्णत्रयोदशी, माघकृष्णपञ्चदशी चेत्येते चत्वारः युगाद्याः । युगा-दिषु श्राद्धे दाने च सहस्रसंवत्सरकृतश्राद्धस्य फलमाप्यते । अत्र युगादौ संक्रान्तिविधिना पिण्डरहितं श्राद्धं कर्त्तव्यम् ।

अष्टकाः तिस्रः। यथा पूर्णिमान्तपौषमाघफाल्गुनकृष्णाष्टम्यः। तत्र श्राद्धे दत्ते परत्रेह च मनुष्यः सुखभाग् भवति। अष्टकाश्राद्धात् परदिने परश्वो दिने वाऽन्वष्टका भवति। अत्र पितृपुरुषाणां कृते श्राद्धं भवति। अत्र मातुरपि पृथक् श्राद्धं भवति, 'अन्वष्टकासु वृद्धौ चेति' वायुपुराणवचनात्।

आश्विनस्य कृष्णपक्षोऽपरपक्ष इति। आषाढ़ीमवधिं कृत्वा पञ्चमपक्षः वाऽपरपक्ष इति। तत्र षोडशश्राद्धानि विहितानि। तिथिवृद्धया पक्षस्य षोडशदिनात्मकत्वेन षोडशश्राद्धानि इत्येकः पक्षः। भाद्रपदपूर्णिमया सहेति द्वितीयः। आश्विनशुक्लप्रतिपदा सहेति तृतीयः। भाद्रे चाधिकमासपाते मलमासे श्राद्ध न स्यात्। परन्तु श्रावणेऽधिकमासपाते सिंहेऽर्के श्राद्धं प्रसज्येतेति। षोडशतिथिसमुदायो यदि कन्याऽर्के स्यात् तदैवैतच्छ्राद्धं कर्त्तव्यम्। कन्यागतापरपक्षे यदि श्राद्धं कर्त्तुं नार्हति तर्हि कार्त्तिककृष्णपक्षे कुर्यात्। पुनश्च जन्मनक्षत्रप्राजापत्यपौष्णमघानक्षत्रेषु श्राद्धं निषिद्धम्। याज्ञवल्क्यः मघात्रयोदशीश्राद्धफलं विशिनष्टि। शस्त्रघाति-जलाग्निभृगुपातिनां श्राद्धं चतुर्दश्यां कर्त्तव्यम्। चतुर्दश्यां काम्यफलनिमित्तमपि श्राद्धं क्रियते।

दर्शद्वयक्रोडीकृतमासो मलिम्लुच इति। मलमासः प्रायशः द्वात्रिंशन्मासोत्तरसप्तदशदिनानन्तरमापतति। अत्र अग्न्याधेय-यज्ञ दान-व्रत-प्रतिष्ठादीनां प्रारम्भं न कुर्यात्। परन्तूपाकर्मोत्सर्गाष्टकादयः मलिम्लुचेऽपि कर्त्तव्याः। प्रथमाब्दिकं श्राद्धं त्रयोदशे मलमासेऽपि भवति। द्वितीयाब्दिकं तु शुद्धमासे एव कार्यम्। त्रयोदशे मासेऽतीते चतुर्दशाद्यदिने शुद्धमासे एव कुर्यात्। मलमासमृतानां तु यदा स एव मलमासः स्यात्तदा तत्रैव प्रतिसांवत्सरिकं कार्यम्। प्रथमाब्दिकं मासद्वयेऽपि कार्यं, यमवचनात्। शुद्धशुक्लपक्षमृतानां तु मलशुक्लपक्षे एव सांवत्सरिकपातात् तत्रैव प्रथमाब्दिकं विधेयमिति मलमासकार्याकार्यविवेकः विस्तरेण प्रपञ्चितः बृहस्पतिना।

विष्णुः मैत्राद्यपादे स्वपिति, वैष्णव्यमध्ये पार्श्वपरिवर्त्तनं करोति, पौष्णावसाने च मासचतुष्टयेनोत्थाप्यते। शयनं दिवा न कर्त्तव्यं, किन्तु रात्रावेव। तथा चोत्थापनमपि न रात्रौ अपितु दिवैव कर्त्तव्यम्। पार्श्व-

परिवर्त्तनं पुन: सन्ध्यासमये कर्त्तव्यम् । मैत्राद्यपाद: यदि निशाकालं न व्याप्नोति, पौष्णस्यान्तपादोऽपि यदि दिवसं व्याप्य न तिष्ठति तर्हि द्वादश्यामेव शयनोत्थापनादि कर्त्तव्यम् । आषाढेऽधिमासपाते हरिशयनं कर्कटे एव कर्त्तव्यम् । विनाऽधिमासं दुर्गां त्रिमासं शाययेत् । शिवं कन्यायां, पार्वतीं तुलायां, हुताशनं कुम्भे चोत्थापयेत् । श्रावणे यदि वाऽऽषाढे मलमासपातो भवति तदाऽप्याषाढ: मलिन: भवति, तत्र श्रावणे एव हरिशयन कर्त्तव्यम् । पञ्चमासान् कदाऽपि हरिं न शाययेत्, तथा करणे देशस्य हानि: भयादिकञ्च भवति । शुक्रस्य बाल्येऽस्तत्वे मलमासेऽपि नूतनदेवशयनादिकं वर्ज्यम् । बृहस्पतावस्तंगते शुक्रे वा विवाहादिकं शुभकर्मानुष्ठानं न कर्त्तव्यम् । शुक्रस्य बाल्यकाल: दशदिवसं व्याप्य तिष्ठति । वृद्धत्वं च पञ्चदिवसं व्याप्य तिष्ठति । बृहस्पति: पञ्चदशदिवसपर्यन्तं वृद्धत्वं बालत्वञ्च प्राप्नोति । तत्र यात्राक्षौर-विवाहकर्णवेधव्रतकरणादय: वर्जनीया: । नारीरजस्वलायां व्रतहानि: न जायते । आरब्धे व्रते विघ्नपाते शुद्ध्यनन्तरं तत्कर्म कर्त्तव्यम् । व्रतस्था नारी यदि रजस्वला भवति तदा त्रिरात्रमतिवाह्य व्रतशेषं समाचरेत् ।

बृहस्पति: विशेषत: कालविषयं प्रधानीकृत्य कृत्यकौमुदीग्रन्थं रचितवान् । अत: तस्य मनसि स्थितानां सर्वेषां भावानामुदयस्तेषां विकशितरूपञ्च कालविवेकप्रकरणे एव दृश्यते । धर्मस्यापालनेनाधर्म: भवति । अधर्मस्य क्षयकारणं प्रायश्चित्तमेव । अत: बृहस्पति: कालविवेकप्रकरणानन्तरं द्वितीयं प्रायश्चित्तप्रकरणं रचयित्वा समाजस्य स्थितिरक्षणार्थमेव प्रयत्नं कृतवान् । अत्र प्रायश्चित्तप्रकरणे कालविवेकप्रकरणवत् विभिन्ना: मतभेदा: युक्तयश्च न प्रदर्शिता: । केवलं विषयप्रतिपादनमेव तस्य मुख्योद्देश्यं प्रतीयते । आप्तवचनत्वेनोपदिष्टानि प्रायश्चित्तानि कर्त्तव्यान्येव । अत: तस्य प्रायश्चित्तस्य निर्णयार्थं युक्ति: नावश्यकीति मत्वा बृहस्पति: प्रायश्चित्तप्रकरणं सरलतया प्रतिपादितवान् ।

तत्र बृहस्पतिना प्रथमत: जलजपविधि: समन्त्रं वर्णित: । प्रायशोऽन्यत्र धर्मशास्त्रीयनिबन्धग्रन्थेषु विषयोऽयं न कुत्रापि प्रतिपादित: । प्रायश्चित्तारम्भे

प्रायश्चित्तार्थं परिषदुपस्थानं क्रियते। तत्र परिषदि दशसंख्यकाः सदस्याः तिष्ठेयुः। ते च त्रैविद्य-हैतुक-तर्कि-नैरुक्त-धर्मपाठक-त्र्याश्रमिणः मिलित्वा दशसंख्यकाः भवेयुः। प्रायश्चित्तकामी भोजनत्यागं कृत्वा स्नानमौनादिनियम-पालनपूर्वकं परिषत्समीपमागच्छेत्। ततः परिषदि वृद्धाः व्रतादेशं कुर्वन्ति। यदि प्रायश्चित्तं कर्त्तुमनर्हः भवति तर्हि धेन्वादिमूल्यं दद्यात्। नोचेदुपवासादिना ब्राह्मणभोजनादिना वा प्रायश्चित्तं समापयेत्। द्वादशवर्षप्रायश्चित्तं षष्ठ्यधिकत्रिशतपरिमितं प्राजापत्यं भवति। तदशक्तौ तावत्यो धेनवो दातव्याः। धेनुमूल्यं निष्कं निष्कार्धपादं पञ्चाल्लिकार्षापणानि वा भवेत्। तत्राप्यशक्तौ ब्राह्मणभोजनादिना व्रतं समापयेत्। द्वादशवर्षप्रायश्चित्ते शताधिकदशसहस्राणि ब्राह्मणभोजनानि दद्यात्। एवमेव द्वादशवार्षिक-षड्वार्षिक-त्रैवार्षिक-द्वैवार्षिक वार्षिकप्रायश्चित्तेषु सर्वावयं देश काल-वाक्य-नाम-गोत्राद्युच्चारणपूर्वकं व्रतं गृह्णीयात्।

अनन्तरञ्चोपपातकेषु मुख्यं गोवधप्रायश्चित्तं वर्णितम्। सर्वविधताडने मारणे चोक्तप्रायश्चित्तानि कुर्यात्। तत्र लक्ष्मीधरविज्ञानेश्वरादीनां प्रमाण-वचनानि सन्निविष्टानि। अनन्तरं विप्राय दण्डोद्यमनादौ सर्वेषां वर्णानां प्रायश्चित्तमुपदिष्टम्। तत्र बृहस्पतिवचनं कृत्यकौमुदीकारः प्रमाणत्वेनोपस्थापयति। अस्पृश्यस्पर्शनप्रायश्चित्तं तदनन्तरं वर्णितम्। तत्र कामाकामभेदेन प्रायश्चित्तानि व्यवस्थितानि। हीनवर्णानामुच्चवर्णस्पर्शे, पारस्परिकस्पर्शे, रजस्वलायाः रजस्वलान्तरस्पर्शे च प्रायश्चित्तानि वर्णितानि। व्रणे कृम्युत्पत्तिप्रायश्चित्तमपि सर्ववर्णानां कृते निर्दिष्टम्। अभक्ष्यभक्षणप्रायश्चित्तञ्च वर्णयित्वा प्रेतश्राद्धाङ्गसंस्काराङ्गश्राद्धभोजनादिषु प्रायश्चित्तमपि तदनन्तरं वर्णितम्। यज्ञोपवीतं विना भोजनादिकरणे नित्यकृत्याकरणे च प्रायश्चित्तं वर्णयित्वा प्रायश्चित्तप्रकरणं समापयति बृहस्पतिः। तानि वर्णितानि सर्वाणि प्रायश्चित्तानि तात्कालिकसमाजप्रचलितान्येव। तत्र सर्वत्र सर्वेषां वर्णानां कृते कामाकामभेदेन प्रायश्चित्तानि विभिद्य वर्णितानि।

तृतीये दानप्रकरणे प्रथमतः ग्रहाणां पूजाविधिः वर्णितः। श्रीरायुष्पुष्टि-कामिभिः ग्रहपूजा कर्त्तव्या। तत्र ग्रहानुद्दिश्य दानं दीयते इति कृत्वा दान-

प्रकरणेऽस्यान्तर्भावः क्रियते बृहस्पतिना। तत्र ग्रहाणां स्थानहोमगन्धधूपपुष्प-भोजनादीनि अग्निपुराण-मत्स्यपुराण-विष्णुधर्मोत्तरपुराणादीनां वचनैरेव प्रतिपादितानि। तत्र ग्रहाणां शान्तिविधिरप्यन्ते प्रतिपादितः। अनन्तरं महाव्याहृतिहोमः देवोद्देश्यकदानरूपः इति मत्वा दानप्रकरणेऽन्तर्भावितः कृतिबृहस्पतिना इति मे मतिः। ततश्च प्रायश्चित्ताङ्गभूतकृच्छ्र-प्राजापत्य-चान्द्रायणादीनां स्वरूपं कर्त्तव्यविधिसहितञ्चोपपादितम्। तत्रापि वैकल्पिकत्वेन दानस्य वर्त्तमानत्वात् दानप्रकरणे एव तानि बृहस्पतिना सन्निवेशितानि। व्रतप्रतिनिधिविषये प्रायश्चित्तानां मूल्यकल्पना क्रियते। तत्र दानविषयस्य प्रारम्भे प्रतिग्रहे विहितकर्त्तव्यता प्रतिपादिता। देशकाल-नामगोत्राद्युच्चारणपूर्वकं दानं दद्यात्। सविधि च प्रतिगृह्णीयात्। तथा च दानकालाः अप्युक्ताः। गङ्गागयाप्रयागादौ तीर्थक्षेत्रेऽब्दपूर्त्तौ ग्रहणसंक्रान्त्यादौ शुभकाले प्राङ्मुखो भूत्वा सुपात्रे च दानं दीयते। नित्यनैमित्तिककाम्यभेदेन दानस्य स्वरूपाण्यपि तत्र विवेचितानि। अनन्तरं विष्णुदैवतानि भूमिनाना-पात्रघृतयज्ञोपवीतछत्ररत्नालंकारगृहदानानि, प्रजापतिदैवतानि धान्यान्न-शय्यासनतिलदानानि, सोमदैवतानि लवणदधिदुग्धदानानि, वरुणदैवतानि गुडलवणेक्षवजलभाजनदानानि, गन्धर्वदैवतानि ताम्बूलगन्धद्रव्यदानानि, बृहस्पतिदैवतं वस्त्रदानम्, उत्तानाङ्गिरोदैवतान्युपानत्काष्ठपादुकादानानि, वायुदैवतं व्यजनदानं, रुद्रदैवतान्युभयतोमुख्यलंकृतगवीमहाशृङ्गीवैतरणी-दानानि, यमदैवत महिषीदानं च वर्णितानि। अनन्तरञ्च दशमहादानानि कनकाश्वतिलपुरुषगजदासीरथशकटमहागृहविपुलगृहगोचर्मभूम्यनुपकरणगृह-कन्याकपिलाधेनुदानानि प्रतिपादितानि। ततश्च पूर्णचक्र-कालचक्र-विष्णु-दैवतेन्धन-दीप-पाक-काल-पुरुष-लौहदण्ड-शालग्रामदानानि कथितानि। तत्र मृतवत्सा-बन्ध्या-विधवादिदोषनिराकरणार्थं ब्रह्मपुराणोक्त बन्ध्यापुत्रफलप्रद-हिरण्यगर्भकूष्माण्डदानविधिश्च सन्निविष्टः। पद्मपुराणस्य कर्मविपाकोक्तपुत्र-हीनतानिदानस्वरूपं सुवर्णप्रतिमादिदानं विहितम्। बन्ध्याग्निमान्द्यादिदोष-निवारणार्थञ्च बौधायनोक्तकूष्माण्डदानविधिः मेषदानविधिश्च प्रतिपादितः। अनन्तरं विष्णुधर्मोत्तरोक्तशिवसम्प्रदानकानि हरिसम्प्रदानकानि च

वर्णितानि । उपरि वर्णितानां दानानां दानकाले द्रव्यदेवतानां नामज्ञान-निमित्तं दानस्य द्रव्यदेवत्यानि अपि प्रतिपादितानि । द्रव्यप्रतिग्रहे ग्रहीतु-रनुमोदनस्यावश्यकत्वाद् दानद्रव्यस्य स्पर्शारोहणप्रदक्षिणग्रहणादिभिः प्रति-ग्रहः कर्त्तव्यः । पूर्वप्रतिपादितानां प्रायश्चित्तानां मूल्यकल्पनार्थं दानाध्याये मूल्यस्य ज्ञानमावश्यकमिति मत्वा इमं विषयमपि बृहस्पतिः लिखितवान् । सर्वेषु कर्मसु धर्मस्य साक्षित्वज्ञापनार्थं मकरतण्डुलसाधनं वर्णयित्वा सर्व-कर्मणि होमस्य प्रयोजनं वीक्ष्य होमद्रव्यपरिमाणान्यपि सन्निवेशितानि । तत्र सर्वत्र दानपदार्थस्य स्वरूपनिर्माणविधिपुरःसरं दानविधिश्च प्रतिपादितः । तत्र मन्त्राः अत्यावश्यकीयेषु स्थलेषु प्रतिपादिताः । दानकर्मसु जनान् प्रवर्त्त-यितुं प्रायः सर्वत्र दानफलं निवेशितम् ।

बृहस्पतिना कृत्यकौमुद्यामुपर्युक्तेषु प्रकरणेषु त्रिषूपर्युक्ताः विषयाः सप्रमाणं प्रतिपादिताः । संशयस्थलेषु उद्धृतप्रमाणवचनानां व्याख्यानमपि कृतम् । तत्रापि पुनः कालविवेकप्रकरणं सूक्ष्मातिसूक्ष्मं विचार्य सर्वत्र पूजा-पूजाविधिभिः सह प्रतिपादितम् ।

पूर्ववर्त्तिनिबन्धग्रन्थानां कृत्यकौमुद्यां प्रभावः

धर्मशास्त्रस्य त्रिषु साहित्येष्वन्तिमसाहित्यं निबन्धसाहित्यम् । इदानीं कृत्याकृत्यनिर्णयविवेकवर्जिते विषमे काले धर्मशास्त्रमुपजीव्य निबन्धकार-विवेचिते स्मृतिशास्त्रे विगतश्रद्धानामाधुनिकानामन्तिके श्रुतिमूलकस्यापि धर्मशास्त्रस्य प्रशस्तिवाचनं नितान्तदुःखजनकम् । तथापि समाजस्य गति-शीलतया विभिन्नेषु प्रदेशेषु व्यवहारोपयोगिधर्मकृत्यानां पार्थक्यमनुसृत्यैतेषां धर्मशास्त्रप्रवर्त्तकानां मतवैषम्ये समुपस्थिते मुनिवचनानामेकतावाक्यकरणाय ...भिः शतानन्द-शङ्खधर-जीमूतवाहन-लक्ष्मीधर-हेमाद्रि-शम्भुकर-विद्याकर-...देश्वर-बृहस्पति-रघुनन्दन-हलायुध-शूलपाणि-श्रीनाथ-विश्वनाथ-दिव्यसिंह-...दाधर-कृष्णमिश्र-धर्म्मुपाठि-कमलाकर-माधवाचार्य-हरिनाथ-वाचस्पति-...भट्टानिरुद्ध-बल्लालसेन-गोविन्दानन्द-मिसरुमिश्र-श्रीधर-नारायणभट्ट-

नन्दपण्डित मित्रमिश्र मदनपाल-अनन्तदेव-नागोजीभट्ट काशीनाथोपाध्याय-भवदेवादिभिः बहवः धर्मशास्त्रीयनिबन्धग्रन्थाः रचिताः । तैः पुनः प्रदेशभेदेन प्रादेशिकानुष्ठितधर्माणामाचारपद्धतिमवलम्ब्य पार्थक्यमुपगताः अनेके निबन्धग्रन्थाः प्रणीताः ।

इह खलु धर्मतत्त्वनिर्णयार्थमनेकमहर्षिप्रणीतानां स्मृतिवचसामतिसंक्षिप्तानामतिगूढार्थपरिज्ञानवैमुख्यहेतुकमेदबुद्धीनां जाड्यापगमाय निबन्धानारचितवतां देवदर्शनानां विदुषामेकतमः अयं गतानुगतिकः श्रीमान् बृहस्पतिः कृत्यकौमुदीनामानं स्मृतिनिबन्धं व्यरचयत् । धर्मशास्त्रस्य त्रिषु सूत्रस्मृतिनिबन्धसाहित्येषु निबन्धसाहित्यस्य कालः दशमशतकादेव प्रारभ्यते। यद्यपि स्मृतिकालः काणेमहोदयमतानुसारं तृतीयशतकं यावदागच्छति तथापि सूत्रस्मृतिसाहित्ययोः भाष्यकालः अष्टमशतकादसहायभाष्यादेव प्रारभ्यते । तदनन्तरं दशमशतकं यावद् भाष्यटीकाग्रन्थानां सुवर्णयुगम् । ते च भाष्यग्रन्थाः असहायभाष्यं विज्ञानेश्वरस्य मिताक्षराइत्यादयः निबन्धसाहित्यस्यापि उपजीवनीभूता अभवन् ।

अनन्तरं पुनः दशमशतकानन्तरमेकादशशतकस्य प्रारम्भे एव शतानन्दः 'भास्वती' 'शतानन्दसंग्रह'ग्रन्थौ विरचय्य निबन्धग्रन्थानां मूलभित्तिमस्थापयत् । अतः स निबन्धसाहित्यस्य प्रथमाचार्यः । बृहस्पतिरपि कृत्यकौमुद्यां शतानन्दसंग्रहग्रन्थस्य तथा शतानन्दस्य प्रमाणवचनानि उद्धरति । यथा—उपाकर्मविषये पौषमास्युत्सर्जनाकरणे कालातीतप्रायश्चित्तपूर्वकं पुनराचरणं, वपवृद्धिविषये जन्मदिवसमारभ्य क्षौरादिनिषेधावधिः, अम्नीष्टिकालदानकालविषये आपूर्यमाणपक्षस्य रात्रौ कर्त्तव्यतानिरूपणं, दैवव्रततिथिनिरूपणविषये 'तृतीया पौर्णमासीति' शतानन्दलिखितं श्लोकं लिखित्वा पौर्णमास्याः परविद्धात्वस्वीकारः इति एषु पञ्चवारं तन्मतमुद्धृतम् । उत्कलस्य प्रथमधर्मशास्त्रीयनिबन्धकाररूपेण ससम्मानं तेषां वचनान्युत्थाप्य स्वग्रन्थगौरवं वर्द्धयति, बृहस्पतिः न च कुत्रापि तेषां मतं खण्डयति ।

भवदेवमतमपि बृहस्पतिः एकवारमुद्धृतवान्। यद्यपि तेषां ग्रन्थाः स्पष्टतया न कुत्रापि लभ्यन्ते तथापि प्रायश्चित्तप्रकरणे उच्छिष्टभक्षणविषये तद्हीनतरब्राह्मणोच्छिष्टविषयमिति भवदेवमतमुद्धृत्य स्वयं स्वीकरोति।

शङ्खधरस्य "स्मृतिसमुच्चयः" कृत्यकौमुद्यां सप्तसु उपाकर्ममाघसप्तम्यैकादशीग्रहणापरपक्षविषयेषूद्धृतः। तत्र यथा– उपाकर्मविषये उपाकर्म च कर्त्तव्यमिति स्मृतिसमुच्चयवचनात् श्रावण्यां श्रवणायोगाभावे हस्तेन श्रावणपञ्चम्यां कर्त्तव्यत्वं निरूपयति। माघसप्तम्यां सूर्यग्रहणतुल्या हि शुक्लेति स्मृतिसमुच्चयोक्तं श्लोकं लिखित्वा माघसप्तम्यामरुणोदयवेलायां स्नाने सूर्यग्रहणस्नानसमफलमिति प्रकटयति। एकादश्यां रविवारादिपाते सप्तवारानुपोष्यैवेति स्मृतिसमुच्चयवचनं लिखित्वा रविवारादियोगे एकादश्युपवासस्य प्राशस्त्यं स्वीकरोति। ग्रहणविषये सूर्यग्रहः सूर्यवारेति श्लोकद्वयमुद्धृत्य चूडामणियोगं तस्य फलञ्च प्रकाशयति। पुनश्च 'उपमर्दे लक्षगुणेति' श्लोकमुद्धृत्य उपमर्दादीनां फलं वर्णयति। अपरपक्षविषये 'नन्दायां भार्गवदिने' इति श्लोकं विलिख्य प्रतिपत्षष्ठ्येकादशीषु नन्दातिथिषु जन्मतिथिजन्मचन्द्रजन्मनक्षत्रेषु भार्गवदिने त्रयोदश्यां मघायाञ्च पिण्डदानं निषेधयति। पुनश्च अपरपक्षे पिण्डमात्रं प्रदातव्यमिति स्मृतिसमुच्चयवचनेन विहितं पिण्डदानमात्ररूपं श्राद्धं निषिद्ध्य माघयुक्तादिप्रवृत्तौ च पिण्डाभावेऽपि श्राद्धस्य कर्त्तव्यतां विदधाति। एवं षट्सु विषयेषु शङ्खधरस्य मतानि स्वीकृत्य अपरपक्षे पिण्डदानमात्ररूपं श्राद्धमिति तन्मतं वारयति।

शुद्धिदीपिकायाः मतं त्रिवारं कृत्यकौमुदीकारेण गृहीतम्। तत्र वर्षवृद्धिविषये 'जन्मर्क्षयुक्तेति' शुद्धिदीपिकोक्तश्लोकं विलिख्य जन्मतिथौ जन्ममासि च जन्मनक्षत्रप्राप्ते तद्वत्सरं सुखसम्मानारोग्यदायकञ्च भवतीति प्रतिपादयति। पुनश्च कृतान्तकुब्जयोः वारेति शुद्धिदीपिकायाः श्लोकचतुष्टयं लिखित्वा शनिमङ्गलवारयोः जन्मदिनपाते शान्तिविधिश्च प्रतिपादितः। पुनश्च 'यस्य जन्मर्क्षमासेति' शुद्धिदीपिकायाः श्लोकद्वयमुद्धृत्य जन्मर्क्षमासाद्ये संक्रान्तिपाते हानिरिति कथयित्वा शान्तिविधिञ्च प्रतिपादयति। एवञ्च

शुद्धिदीपिकाया: बहूनि विधायकानि वाक्यानि कृत्यकौमुद्यां प्रमाणरूपेण गृहीतानि । तत्र विधिवाक्यत्वेन स्वीकृतत्वाद् खण्डनस्यावसरो कृत्यकौमुदीकारेण न प्राप्तः ।

विघ्नितश्राद्धकालविषये बृहस्पतिः श्राद्धादौ पाकक्रियानन्तरं विघ्नपाते कर्माभावः नास्तीति, 'प्रारम्भो वरणं यागे' इत्यादिवचनेन शुद्धिचन्द्रिकाकारस्य मतं स्वीकरोति । भोजराजस्य ज्योतिः शास्त्रात्मकग्रन्थः 'राजमार्तण्डः' कृत्यकौमुद्यां विंशतिवारमागत: तथा तस्मात् चत्वारिंशदधिकश्लोकाश्चोद्धृताः । तत्र यथा देवशयनपक्षे-वर्षवृद्धि-शक्रोत्थापन-कार्त्तिकमासकृत्य-महामाघीयोग-गोविन्दद्वादशीयोग-देवव्रतानुरूपतिथिनिरूपणे-कादश्ये-कोद्दिष्ट-श्राद्धकालनिरूपण-विघ्नितश्राद्धकालनिरूपण-द्वादशपौर्णमासीनिरूपण-ग्रहण-निरूपण-संक्रान्तिनिरूपणाधिमासनिरूपण-देवशयन-पार्श्वपरिवर्त्तनोत्थापन-काल-व्रतादौ निषिद्धकालनिरूपणेषु विषयेषु कृत्यकौमुदीकारः तेषां मतं गृह्णाति, न च कुत्रापि खण्डयति ।

हरिनाथस्य 'स्मृतिसारः' कृत्यकौमुद्यां वारद्वयमुट्टङ्कितः । विघ्नितश्राद्धकालविषये बृहस्पतिः श्राद्धयज्ञविवाहादिषु सूतकाद्यशौचं स्त्रीरजोदर्शनादि बाधकं न भवतीति हरिनाथमतमङ्गीकरोति । पुनश्च गृहे सूते प्रसूते तस्करादिप्रवेशे च पूर्वपाकपरित्यागाच्छुद्धिरिति स्मृतिसारमतं स्वीकरोति ।

लक्ष्मीधरस्य कृत्यकल्पतरोः व्रत-श्राद्ध प्रायश्चित्तकाण्डेभ्यः बृहस्पतिना प्रमाणानि उपाकर्मामावास्या-श्राद्ध-ग्रहण-गोवधप्रायश्चित्ता भक्ष्यभक्षणेषु विषयेषु सप्तवारं ससम्मानं गृहीतानि । तत्र यथा-- उपाकर्मप्रकरणे ब्रह्माणं तर्पयेदिति योगियाज्ञवल्क्यश्लोकस्य 'सनातनानिति ऋषिविशेषणमिति कल्पतरुकारः' । अमावास्याश्राद्धप्रकरणे द्वितीयारहितस्यैवोद्दिष्टकालस्य प्राप्तौ तु स एव यागार्ह इति लक्ष्मीधरः । ग्रहणप्रकरणे तेन मेघादिछन्ने स्नानादिकं न कर्त्तव्यमिति लक्ष्मीधरः । गोवधप्रायश्चित्ते 'ताड़नादिनिमित्तन्तु प्रायश्चित्तं विद्यत एवेति लक्ष्मीधरः' । पुनश्च तत्रैव 'कामकृते रोधनादिना गोवधे त्वाङ्गिरसमापस्तम्बीयं प्रायश्चित्तमिति लक्ष्मीधरः' । उच्छिष्टस्य ब्राह्मणस्य चाण्डालादिस्पर्शप्रायश्चित्ते त्रिरात्रेणान्तरः शुचिरिति निमित्तगौरवशङ्काया-

मिदमन्तिमं नहि ततोऽधिकमस्तीति लक्ष्मीधरः। अभक्ष्यभक्षणप्रायश्चित्ते अकामतोऽनभ्यास एतदिति लक्ष्मीधरः इति सप्तस्थलेऽपि तन्मतान्युद्धृत्य तानि समर्थयति, न च कुत्रापि निजां विमतिं प्रदर्शयति।

बृहस्पतिः जीमूतवाहनकृत 'कालविवेक'स्य नाम स्वकृत्यकौमुद्यां द्विवारमुद्धृतवान्। तत्र शक्रोत्थापनविषये भरण्यामन्तपादे चेति जीमूतवाहनलिखितपाठस्तु शोभन एव इति, पाषाणचतुर्दशीविषये 'पाषाणकारः पिष्टक इति जीमूतवाहनः' इति लिखित्वा स्थानद्वयेऽपि सम्मानप्रदर्शनपुरःसरं स्वीकरोति तन्मतम्।

उत्कलीयधर्मशास्त्रीयनिबन्धकारस्य विद्याकरस्य मतमपि कृत्यकौमुदीकारेण बृहस्पतिना स्वीकृतम्। तत्रामावास्याश्राद्धविषये परदिने यागकालाप्राप्तौ पूर्वदिने श्राद्धयागौ च कर्त्तव्यौ इति विद्याकरेणोक्तमिति तेषां मतं सम्मान्य स्वीकृतम्।

दानप्रकरणे बल्लालसेनकृतदानसागरस्य वचनान्यपि बृहस्पतिना कृत्यकौमुद्यां सन्निवेशितानि। तथा च द्वयोः स्थानयोः पञ्चदशश्लोकानामुद्धरणं तेन कृत्यकौमुदीग्रन्थे कृतम्। तत्र यथा– विष्णुदैवतभूमिदाने उभयपार्श्वे पञ्चवंशाधिकमिति दानसागरवाक्यं कथयित्वा गोचर्मणः परिमाणं सूचयति। दानद्रव्यदैवतप्रकरणे दानसागरस्य चतुर्दशश्लोकानुद्धृत्य सर्वेषां दानद्रव्याणां दैवतानि विचारितानि।

भाष्यग्रन्थेषु प्रसिद्धमापन्नायाः मिताक्षरायाः मतान्यपि कृत्यकौमुदीकारेण दशवारमुट्टङ्कितानि। तत्र प्रायश्चित्तार्थं परिषदुपस्थानविचारे महापातकादिष्वधिकं कल्प्यमिति विज्ञानेश्वरवचनात्, द्वादशविप्रभोजनं प्राजापत्यसममिति तन्निर्धनविषयमिति विज्ञानेश्वरः, वार्षिकप्रायश्चित्तविषये एतदुपपातकाद्यावृत्तिविषयमिति विज्ञानेश्वरः, गोवधप्रायश्चित्ते व्यवहितो व्यापारिणो निमित्तकर्त्तुरेवेति विज्ञानेश्वरः, कान्तारेषु च दुर्गेषु इत्यापस्तम्बवचनादिति विज्ञानेश्वरः, इदमशक्तविषयमापस्तम्बेन विशेषविधानादिति विज्ञानेश्वरः, अभक्ष्यभक्षणप्रायश्चित्तविषये कामतोऽनभ्यासविषयमिति

विज्ञानेश्वर:, नित्यकृत्याकरणप्रायश्चित्ते प्रतिपदोक्तेष्ट्यादि प्रायश्चित्तैरुपवासस्य समुच्चय इति विज्ञानेश्वर: इत्येतेषु विषयेषु विज्ञानेश्वरस्य मतानि बृहस्पतिना स्वीकृतानि न च कुत्रापि तन्मत निरस्तम् ।

एतानि निबन्धपुस्तकानि कृत्यकौमुदीग्रन्थे प्रामाणिकग्रन्थरूपेण स्वीकृतानि तथा तेषां मतान्यपि प्रायशः गृहीतानि । किन्तु क्वचित् क्वचित् स्वमतविरोधीनि युक्तिविरुद्धानि मतानि निःसंकोचं खण्डितान्यपि । एवमेव व्रतप्रदीप-संवत्सरप्रदीप-दानविवेकादीनां ग्रन्थानामपि प्रमाणानि कृत्यकौमुद्यां स्वीकृतानि । एतेषां ग्रन्थानां प्रमाणान्युद्धृत्य स्वग्रन्थस्य सम्मानवर्द्धनं चकार बृहस्पतिः । पुनश्च कुत्रचित् (अमावास्याश्राद्धादिषु) महतां (कुल्लूक-चण्डेश्वरादीनां) सम्मानहानिभयात्तेषां नामोट्टङ्कनमकृत्वाऽपि तेषां मतानि खण्डितानि । अतः पूर्ववर्त्तिनिबन्धग्रन्थानां साहचर्येणैव बृहस्पतेः कृत्यकौमुदीग्रन्थः परिपुष्ट इति नास्ति विप्रतिपत्तिः ।

अर्वाचीननिबन्धग्रन्थेषु कृत्यकौमुद्याः प्रभावः

एषः कृत्यकौमुदीधर्मशास्त्रीयमहानिबन्धः प्राचीनधर्मशास्त्रीयनिबन्धैः परिपुष्ट इत्यस्माभिरितः पूर्वं विचारितम् । अनन्तरमपि ये ये धर्मशास्त्रीय-निबन्धग्रन्थाः रचिताः, तेऽपि प्राचीनधर्मशास्त्रनिबन्धग्रन्थानां साहचर्येण पुष्टा इति नास्ति सन्देहस्यावकाशः । उत्कलीयधर्मशास्त्रनिबन्धकारेषु शतानन्दः प्रथमाचार्यः । परन्तु तेषां सम्पूर्णः ग्रन्थः नाद्यावधि प्राप्तुं शक्यते । तदनन्तरं शम्भुकरविद्याकरादीनां लिखितेषु बहुषु ग्रन्थेषु प्रायः एकः द्वौ वा मिलति, तेऽपि ग्रन्थाः पर्वविषयकाः न । अतः उत्कलेषु पर्वसम्बन्धिलिखितेषु ग्रन्थेषु कृत्यकौमुदी प्रथमा, तथा बृहस्पतिरपि प्रथमाचार्यः । अतः परवर्त्तिभिः प्रायशः सर्वे उत्कलीयनिबन्धकाराः बृहस्पतेः कृत्यकौमुदीं प्रामाणिकग्रन्थरूपेण स्वीकुर्वन्ति । स्वस्वग्रन्थेषु वारम्वारमुद्धृत्य स्वग्रन्थानां मर्यादां वर्धयन्ति ।

कृत्यकौमुदीग्रन्थः अन्यप्रदेशीयधर्मशास्त्रनिबन्धकारैः न कुत्राप्युद्धृत इति पूर्वमस्माभिरुक्तम् । केवलमुत्कलीयैर्धर्मशास्त्रनिबन्धृभिः बृहस्पतिः कृत्यकौमुदीग्रन्थश्च प्रमाणमधिगच्छति । प्रायशः शतानन्द-शङ्खधर-शम्भुकर-विद्याकरान् विहाय नान्यः उत्कलीयधर्मशास्त्रनिबन्धकर्त्ताऽन्यप्रदेशीयैः निबन्धृभिरुद्धृतो भवति । परन्तूत्कलीयपर्वणां प्रथमालोचकरूपेणोत्कलीय-धर्मशास्त्रे राजमानः बृहस्पतिरनन्तरकालीनैः कालनिर्णयात्मकधर्मशास्त्रीय-निबन्धृभिः सर्वैः समस्मानं बहुवारमुट्टङ्क्यते । तेषु विप्रमिश्रस्य श्राद्धप्रदीप-ग्रन्थे साम्वत्सरिकश्राद्धनिषेधकालविषये 'मातर्यपि च वृत्तायामि'ति शंखवचनं 'ऋते समा' इत्यत्र साम्बत्सरिकश्राद्धं वर्जयित्वा इदन्तु सन्निहित-वाक्येनैव सम्बद्धयते इत्यत्र मातृसाम्वत्सरिके विकल्प इति ।

श्राद्धप्रदीपकारः विप्रमिश्रः, कालचन्द्रिकाकारः धर्म्मपाठी, कालनिर्णय-कारः रघुनाथदाशः, कालसर्वस्वकारः महोमहोपाध्यायकृष्णमिश्रः, स्मृति-सारसंग्रहकारः विश्वनाथमिश्रः, कालसारकर्त्ता गदाधरराजगुरुः, सर्वस्मृति-सारसंग्रहकर्त्ता खञ्जगोविन्ददाशः, पण्डितसर्वस्वकार इत्येते मुख्याः निबन्ध-काराः स्वकीयग्रन्थेषु कृत्यकौमुद्याः वचनानि ग्रन्थमहत्त्वाभिवृद्धये प्रमाण-त्वेन बहुवारमुद्धरन्ति । एतद्विषये विस्तरेण विचारः मया अग्रे करिष्यते ।

अतः निबन्धकाराणां नामानि तानि वचनान्यपि निम्ने मयोद्ध्रियन्ते, स्थाननिर्देशपुरःसरं चोपस्थाप्यन्ते ।

१- श्राद्धप्रदीपः[250] (विप्रमिश्रकृतः) प्रथमाब्दे साम्वत्सरिकश्राद्धनिषेधकाले-

[251]कौमुदीकारस्तु—

मातर्यपि च वृत्तायां श्राद्धं कुर्वीत पैतृकम् ।
तस्याः न वत्सरं कुर्यात् प्रेते च पितरि क्वचित् ॥

250- उत्कलराज्यसंग्रहालयस्य धर्मशास्त्रीयताडपत्रात्मकग्रन्थानां संकेतः- डि.एच्. इति । अतः यत्र यत्र डि.एच्. आयाति, तत्र तत्र तादात्मिका बुद्धिः धारणीया । श्राद्धप्रदीपः उत्कलराज्यसंग्रहालयस्य डि.एच्. १४०, सदाशिवकेन्द्रीयसंस्कृतविद्यापीठस्य तालपत्रमातृका नं - ३५

251- कृत्यकौमुदी (पृ. २९३) ।

अत्र उपरि वत्सरपदसत्त्वेन प्रायः पाठात् पैतृकं साम्वत्सरिकम् । नञः क्रियापदसत्वेनोत्तरवाक्येनैव सम्बन्धः ।

२- स्मृतिसारसंग्रहः[252] - विश्वनाथमिश्रकृतः ।

(क) एकादशीप्रकरणे[253]—

यत्तु [254]कृत्यकौमुद्यामुभयाधिक्ये उपवासद्वयविधानं विधवां प्रतीति लिखितं तद् बहुनिबन्धकारैरलिखितत्वात् प्रत्यक्षशास्त्रविरोधित्वा-च्चोचितम् । सर्वस्मृतिकारसम्मतत्वात् शिष्टसमाचारात् सकृदुपवासः कर्त्तव्य एवेति ।

(ख) अक्षयतृतीया[255]—

'तृतीया चन्दनस्य च' इति वचनादत्र चन्दनदानं प्रशस्तम् । तदुक्त [256]कृत्यकौमुद्यां—

दानात्तु चन्दनस्येह कञ्जजो नात्र संशयः ।

इह चन्दनदानात् कञ्जजो ब्रह्मा भवतीत्यर्थः ।।

(ग) उपाकर्मप्रकरणे[257] -

श्रावणेऽधिमासपाते मलिम्लुचे हरिशयनकर्त्तव्यमाह । तथा च [258]कृत्यकौमुदीये—

कर्कटे तु हरौ सुप्ते सिंहे गोपतिरुत्थितः ।
तत्रैव श्रवणाकर्म शक्रध्वजमतः परम् ।।

गोपतिः- बलभद्रः । अतो वचनादुपाकर्मदिने बलभद्रोत्थापनं कर्त्तव्य-मेवेति गम्यते ।

252- उत्कलराज्यसंग्रहालयस्य डि. एच्- १६ ।

253- फोलिओ - १२ ।
254- कृत्यकौ. (पृ - २३५) ।

255- फोलिओ - १७ ।
256 कृत्यकौ. (पृ - २३) ।

257- फोलिओ - २३ ।
258- कृत्यकौ. (पृ. - ४६) ।

(घ) श्रावणपौर्णमास्यां[259] बलोत्थापननिर्णये धवलसंग्रहे—

कार्त्तिके मासि शुक्लादौ तिथौ च कुसुमांशुके: ।
सुखाय सुखरात्रिः स्यात्कार्या राष्ट्रसुखाय वै ॥

शुक्लादाविति अमावास्यायामित्यर्थः। अतएव [260]कृत्यकौमुद्यां स्मृतिः

अमावास्यां तुलादित्ये लक्ष्मीर्निद्रां विमुञ्चति ।
सुखरात्रेरुषः काले प्रदीपोज्ज्वलितालये ॥

(ङ) भीष्माष्टमीविषये[261] कृत्यकौमुद्यां[262]—

शुक्लाष्टम्यां तु माघस्य दद्याद् भीष्मस्य यो जलम् ।
संवत्सरकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥ इति

पापक्षयवचनाज्जीवत्पितृकस्यापि तर्पणमात्रेऽविकारोऽप्यस्ति ।

(च) दीपदानविषये[263] दीपदानस्थानमाह [264]कौमुद्यां—

चतुष्पथेषु रथ्यासु ब्राह्मणावसथेषु च ।
वृक्षमूलेषु गोष्ठेषु कान्तारगहनेषु च ।
दीपदानाद्धि सर्वत्र महाफलमुपाश्नुते ॥

३- कालचन्द्रिका[265] धर्म्मुपाठिकृता—

(क) वर्षवृद्धिविषये[266] यथा [267]कृत्यकौमुद्यां—

अभिषेकदिने राज्ञो वर्षवृद्धिः प्रशस्यते ।
अन्येषां जन्मनक्षत्रे क्षीणायुस्त्वन्यथा भवेत् ॥

वर्षवृद्धिः प्रशस्यत इति वर्षवृद्धौ यद् विहितमभिषेके कुर्यादित्यर्थः इति वर्षवृद्ध्यभिषेकयोरेकाचरणत्वाद् वर्षवृद्धौ तिथिनक्षत्रयोगे तथा ग्राह्यः। वर्षवृद्धौ यथा [268]कृत्यकौमुद्यां—

259- फोलिग्रो - ३०
260- कृत्यको (पृ - ४१)
261- फोलिग्रो - ३२
262- कृत्यको (पृ - १७९)
263- फोलिग्रो - ३७
264- कृत्यको (पृ - १४५)
265- डि. एच्. - २९१
266- फोलिग्रो - ३९
267- कृत्यको (पृ - ७०)
268- कृत्यको (पृ - ७०)

जन्ममासस्य जन्माहे जन्मतारेन्दुसंयुते ।
तदलाभादृक्षमात्रे कुर्याद् वर्षविवर्द्धनम् ॥

(ख) वर्षवृद्धिविषये [269] पाद्मे—

श्रावणी दिवसे राजन् वैष्णव्यं चेन्न लभ्यते ।
नृपाभिषेकः कर्त्तव्यस्तदा श्रावणमासिके ॥

वैष्णव्यं - श्रवणा । नृपाभिषेककालीनमासाप्राप्तौ नक्षत्रमात्रके । जन्मदिनाज्जन्मनक्षत्रस्य वृद्धावेवेदं बोद्धव्यम् । जन्मनक्षत्रं जन्मदिवसस्योत्तरगामित्वे तु जन्मदिने एव इति [270]कृत्यकौमुदीव्याख्यानात् । प्रतिपदि द्वितीयायां वा श्रावणामायां सत्यां नक्षत्रमात्रेऽभिषेकः कर्त्तव्यः ।

४- कालनिर्णयः[271] - रघुनाथदाशकृतः—

(क) अपरपक्षनिर्णये[272]—

विषशस्त्रश्वापदाहितिर्यक् ब्राह्मणघातिनाम् ।
चतुर्दश्यां क्रिया कार्या अन्येषान्तु विगर्हिता ॥

इति श्लोकविचारे [273]कृत्यकौमुदीये—

मघाश्राद्धं न कुर्वीत अकृत्वा शस्त्रघातिने ।
कृत्वा तु विधिवत्तस्मै शेषं दर्शे समापयेत् ॥

शस्त्रहतानां चतुर्दश्यामिति वचनात् अन्यत्राप्राप्तौ वचनमिदम् । शस्त्रघातिनेऽकृत्वा मघाश्राद्धं न कुर्वीत । अपि तु शस्त्रघातिने कृत्वैव कुर्वीत । शस्त्रहतप्रभृतिषट्पुरुषेभ्यः कुर्यादिति यावत्, विधिवदिति । चतुर्दश्यामेकोद्दिष्टविधिना श्राद्धं कृत्वा दर्शे षाट्पुरुषिकं कुर्यादित्यर्थः ।

(ख) श्रावण[274] पौर्णमास्यां बलोत्थापननिर्णये पक्षद्वयस्य देशाद्यपेक्षया विकल्पः । [275]कृत्यकौमुद्यां—

269- फोलिओ - ३९ 270- कृत्यकौ (पृ – ७१)

271- डि. एच्.-१६९ 272- फोलिओ-१५२ 273- कृत्यकौ (पृ-३३२)

274- फोलिओ - ९६ 275- कृत्यकौ (पृ - ४२)

श्रावणी पौर्णमी यत्र,मध्याह्नव्यापिनी यदि ।
उत्थाने बलदेवस्य नन्दाविद्धां तु वर्जयेत् ।।
खर्वा दर्पा तथा हिंस्रा नन्दायां पौर्णमीयुता ।
उत्थापनं शीरपाणेः कारयेत् पूर्ववासरे ।।
यामद्वयं चतुर्दश्यां पौर्णमास्यां द्वियामिकम् ।
पूर्वेऽहनि बलेः पूजा पशुवन्दापना तथा ।
नन्दायुक्तां पौर्णमास्यां कृते उत्थापने बलेः ॥

(ग) एकादशीप्रकरणे[276] - वायुभक्षणमुपवासप्रतिनिधिरेव नतूपवासः । रामायणे पृथक्त्वेनोपादानात् ।

ततो वर्षशते पूर्णे तां तां वृत्तिमवर्त्तत ।
जलाशी मारुताहारो निराहारस्तथैव च ॥

कृत्यकौमुद्यां[277] तु —

अशक्तावुपवासस्य भक्ष्यं किञ्चित् प्रकल्पयेत् ।
सर्वथा पुरुषैः कार्यमेकादश्युपवासनम् ।।

(घ) एकादशीप्रकरणे[278] - कृत्यकौमुद्यां[279] स्कान्दे—

यानि कानि च वाक्यानि कृष्णैकादशीवर्जने ।
भरण्यादिनिषेधे च तानि काम्यफलार्थिनाम् ।।
कामिनोऽपि हि नित्यार्थं कुर्युरेवोपवासनम् ।
प्रीणनार्थं हरेर्नित्यं न तु काम्यव्यपेक्षया ।।

(ङ) एकादशी[280] प्रकरणे - ब्रह्मपुराणे —

एकादशी द्वादशी च रात्रिशेषे त्रयोदशी ।
त्र्यहस्पृक् तदहोरात्रं नोपोष्यं तत् सुतार्थिभिः ॥

276- फोलिस्रो - ७२
277- कृत्यकौ (पृ - २४३)
278- फोलिस्रो - ७१
279- कृत्यकौ (पृ २४०)
280- फोलिस्रो (पृ - ७०)

कृत्यकौमुद्यां[281] भविष्योत्तरे—

यदा कौन्तेय संसिध्येदेकादश्यां तिथित्रयम् ।

तत्र क्रतुशतं पुण्यं द्वादशीपारणा भवेत् ॥

तिथित्रयमिति । दशम्येकादशीद्वादश्य: ।

(च) एकादशीप्रकरणे[282] कृत्यकौमुद्यां[283] तु—

दशमीशेषयुक्तैकादशी व्रतविधायकानि यान्युद्दालकवचनानि तानि च वैष्णवपराणि किन्तु धनदव्रतिनमधिकृत्यैव तद् विषयाणि द्रष्टव्यानि।

(छ) अक्षयतृतीयाविषये[284]- तृतीया चन्दनस्येति वचनात् अत्र चन्दन-दानं प्रशस्तम् । यदुक्तं [285]कृत्यकौमुद्यां—

दानात्तु चन्दनस्येह कञ्जजो नात्र संशय: ।

इह चन्दनदानात् कञ्जजो ब्रह्मा भवतीत्यर्थः ।

५- कालसर्वस्वम्[286] महामहोपाध्यायकृष्णमिश्रकृतम् —

(क) वर्षवृद्धिविषये[287]—

अभिषेकदिने राज्ञामन्येषामृक्षकेऽथवा ।

वर्षवृद्धिः प्रकर्त्तव्या क्षीणायुस्त्वन्यथा भवेत् ॥ इति वाक्यम् ।

तिथ्यृक्षयोर्यदुत्तरगामि तत्रैव वर्षवृद्धिरिति [288]कृत्यकौमुदीकारः ।

(ख) अक्षयतृतीयाविषये[289] - कृत्यकौमुद्यां[290]—

दानात्तु चन्दनस्येह कञ्जजो नात्र संशय: ।

कञ्जजो ब्रह्मा भवतीत्यर्थः ।

281- कृत्यकौ (पृ - २३१) 282- फोलिओ - ६९

283- कृत्यकौ (पृ - २३०) 284- फोलिओ - २७

285- कृत्यकौ (पृ - २३)

286- उत्कलराज्यसंग्रहालयस्य डि.एच् ४८ (B)

287- फोलिओ - २५ 288- कृत्यकौ (पृ - ७१)

289- फोलिओ - ४८ 290- कृत्यकौ (पृ - २३)

(ग) एकादशोद्वैधविचारे[291] यत्तु [292]कृत्यकौमुद्यां--

एकादशीमुपोष्यैव द्वादशीं समुपोषयेदिति सौरधर्मोत्तरोक्तक्त्वाप्रत्ययेनोपवासद्वयं विहितम् ।

(घ) एकादशीप्रकरणे[293] कौमुद्यादौ[294] तु पुत्रवत: परदिनमुक्तम् ।

कलाऽप्येकादशी यत्र द्वादश्यनुगता भवेत् ।

दिनक्षयेऽपि सा पूज्या यतीनामुत्तमा तिथिः ।।

इति स्कान्दाच्चे ति वदन्ति । [295]कौमुदीकारस्तु—

एकादशी द्वादशी यत्र तत्र सन्निहितो हरिः ।

तमेवोपवसेत् कालमकामो विष्णुतत्परः ।।

इति मात्स्याद् विष्णुतत्पराणां निष्कामं महानिष्कामोपवास: स्यात् ।

(ङ) एकादशीविचारे[296] अतएव—

एकादशीद्वयं यत्र शुद्धं कुरुकुलोद्वह ।

अन्त्योपोष्या च यतिभिराद्या चाश्रमिभिस्त्रिभि: ॥

इति [297]कौमुद्युक्तभविष्यवाक्येन विरोध: ।

(च) एकादशीविचारे[298]—

'द्वौ तिथ्यन्तावेकवारे यस्मिन् स्यात्तद्दिनक्षय' इति पाद्मलक्षणसंक्षय दण्डमाश्रित्यप्रसरात् । अतएव कौमुद्यां[299] यद्येकादशी सम्पूर्णा सति वर्धते द्वादशी च क्षयं गतेत्युक्तिः । तथा द्वादशी क्षये न वक्ष्यमाणनक्तादि शङ्का सुतार्थिनाम् ।

(छ) एकादशीविचारे[300]—

पारणं तिथिवृद्धौ तु द्वादशीमुडुसंक्षयात् ।

वृद्धौ कुर्यात् त्रयोदश्यां तत्र दोषो न विद्यते ॥

---

29 - फोलिओ - ९५

292- कृत्यकौ (पृ - २३५)

293- फोलिओ - ९७

294- कृत्यकौ (पृ - २२८)

295- कृत्यकौ (पृ - २२९)

296- फोलिओ - ७५

297- कृत्यकौ (पृ - २३३)

298- फोलिओ - ७५

299- कृत्यकौ (पृ - २३४)

300- फोलिओ - ६४

इति वचनात् वृद्धावित्यस्य नक्षत्रवृद्ध्यर्थत्वाद् द्वादशीवृद्धावुत्तर-द्वादश्यां पारणम्। सार्क्षद्वादशीवृद्धौ तु त्रयोदश्यां तदिति वदतः [301]कौमुदीकारस्याप्ययं पक्षोऽभिप्रेतः।

(ज) एकादशीविचारे[302] कौमुदीकारस्तु[303]—

द्वादशीवृद्धिकलाया अनृक्षं भवति तत्र पारणम्। सर्क्षत्वे तु त्रयोदश्यां तत्

पारणं तिथिवृद्धौ तु द्वादश्यामुडुसंक्षयात्।
वृद्धौ कुर्यात् त्रयोदश्यां तिथिवृद्धिः प्रशस्यते।

इति वचनात् वृद्धौ ऋक्षस्यापि वृद्धावित्यर्थमाह।

(झ) श्रावणपौर्णमास्यां[304] बलदेवपूजाविषये—

संक्रान्तिग्रहणं वाऽपि पौर्णमास्यां यदा भवेत्।
उपाकृतिस्तु पञ्चम्यां कार्या वाजसनेयिभिः॥

इति विस्तरः [305]कृत्यकौमुद्यामुन्नेयः।

(ञ) श्रावणपौर्णमास्यां[306] बलोत्थापनर्निर्णये—

पक्षद्वयस्य देशाद्यपेक्षया विकल्पः। [307]कौमुद्यां—

श्रावणी पौर्णमासी यत्र मध्याह्नव्यापिनी यदि।
उत्थाने बलदेवस्य नन्दाविद्धां विवर्जयेत्॥

इति वचनान्मध्याह्नोऽस्य कालः।

(ट) संक्रान्तिविषये[308]—

अथ ऊर्ध्वं संक्रमकालात् त्रिंशत् षष्टि दण्डा इत्यर्थः। निमेषेष्वनिर्णीताहोरात्रसाध्योपवासपरातैलस्त्रीमांसवर्जनविषयेति [309]कौमुदीकारादयः।

301- कृत्यकौ (पृ. - ९२)
302- फोलिग्रो - ६५
303- कृत्यकौ (पृ - ९२)
304- फोलिग्रो - ८०
305- कृत्यकौमुद्या उपाकर्मप्रकरणे
306- फोलिग्रो - ८०
307- कृत्यकौ (पृ ४२)
308- फोलिग्रो - १०४
0 9 कृत्यकौमुद्याः संक्रान्तिप्रकरणे वाक्यमिदं न प्राप्यते।

(ठ) सङ्क्रान्तिविषये[310] —

वृश्चिकस्थो यदा भानुर्वृश्चिकस्थो यदा शशी ।
अमा वै सोमवारेण सा तिथिमर्हति स्मृता ॥

इति वाक्यपरम्परा श्रूयते । तच्च कौमुदी-स्मृतिसार-वाजपेयादिभिर-प्रदर्शनादप्रमाणम् ।

६- कालसारः – गदाधरराजगुरु कृतः (मुद्रितं पुस्तकम्)

(क) माघसप्तमीविषये[311] - अत्राक्षारभोजनं कुर्वन्तीति [312]कृत्यकौमुदी-काराः । तद्द्रव्याणि यथा—

गव्यमस्विन्नमन्नञ्च तिलमुद्गौ च मागधी ।
आमतण्डुलमुद्गाश्च दधिसद्यो घृतं पयः ॥
अक्षरा कथिता ह्येते अन्ये क्षाराः प्रकीर्त्तिताः ।
दन्तकाष्ठं तथैवापः त्रिकटु त्रिफला तथा ।
भोज्यपत्रं तथैवैतदक्षारं परिचक्षते ॥

(ख) एकादशीविषये[313] यत्तु [314]कृत्यकौमुद्यां—

उभयाधिक्ये विधवानामुपवासद्वयं लिखितं, तत् आचारविरोधात् प्रत्यक्षशास्त्रविरोधात् सर्वस्मृतिकारैरनादृतत्वाच्च सर्वथा नाद्रियते ।

(ग) साम्वत्सरिक[315]श्राद्धनिषेधकाले—

मातर्यपि च वृत्तायां श्राद्धं कुर्वीत पैतृकम् ।
तस्याः न वत्सरं कुर्यात् प्रेते पितरि च क्वचित् ॥

इति शङ्खोक्तेरिति [316]कृत्यकौमुदीकारादयः । कुर्यादिति पुनरुपा-दानात् नञ पूर्ववाक्ये सम्बन्धशङ्का नास्त्येवेति तन्मतं समीचीनम् । तस्माज्जनकमरणाब्दे मातृवार्षिकमपि न कार्यम् ।

310- फोलिओ - ११०
311- का. सा. (पृ - ७३)
312- कृत्यकौ (पृ. १७८)
313- का. सा. (पृ. - ११५)
314- कृत्यकौ (पृ – २३५)
315- का. सा. (पृ. - २३८)
316 कृत्यकौ (पृ. - २९३)

(घ) सांवत्सरिकश्राद्धनिषेधकाले[317] —

तथाचारस्य [318]कृत्यकौमुद्यादिषु अलिखितत्वेन अनादृतत्वात्, स्मृत्यपेक्षयाव्यन्तरित प्रामाण्येनाचारस्य दुर्वलत्वमिति सिद्धान्ताच्चेत्यलमतिविस्तरेण ।

(ङ) संक्रान्तिविषये—

तेन कर्कटके रवौ वर्त्तमाने पूर्वा विंशतिर्नाड्यः पुण्या इत्यर्थः । उभयत्रेति तुलामेषयोरित्यर्थः । न तु पार्श्वद्वययोरिति [320]कृत्यकौमुदीकारः ।

एवं बहुभिः परवर्त्तिनिबन्धकारैः कृत्यकौमुद्याः बहूनि वचनान्युद्धृताङ्कितानि । तत्र बहुषु स्थलेषु तेषां मतं सम्मानमुट्टङ्क्य स्वीकृतम् । कुत्रचिच्च वचनस्यानादरणीयताऽपि प्रदर्शिता । उत्कलीयनिबन्धकाराणामुपर्य्येवैतेषां प्रभावः सर्वथा वरीवर्त्तते, नान्यप्रदेशीयेषु धर्मशास्त्रनिबन्धग्रन्थेषु । अतः प्राचीननिबन्धकारत्वेन सर्वथा समादरणीय एवासौ कृती बृहस्पतिरित्यलं बहूना ।

इतरनिबन्धग्रन्थापेक्षया कृत्यकौमुद्याः वैशिष्ट्यम्

धर्मशास्त्रीयतत्त्वप्रतिपादयिषद्भिः धर्ममर्मविद्भिः विज्ञानेश्वरादिभिः परमतखण्डनमण्डनपुरःसरमौचित्यप्रतिपादनार्थं बहुप्रयत्नेन निबन्धग्रन्थाः विरचिताः सर्वेषां स्मृतिवचसां तत्तन्निबन्धानाञ्च सारमादाय मन्दबुद्धीनां सौकर्याय तत्रभवता महाविदुषा बृहस्पतिना कृत्यकौमुदीनामा व्रतप्रायश्चित्तदानप्रकरणत्रयविशिष्टः निबन्धोऽयं न्यबन्धि । उत्कलीयसमाचारपरम्परादेशधर्मादीनां प्रतिपादनं कृत्वाऽसावुत्कलीयनिबन्धकारेषु प्रशंसाभाजनं भवति । भारतीयधर्मशास्त्रसाहित्ये वर्त्तमानानां निबन्धग्रन्थानां सम्यगध्ययनपूर्वकमौचित्यन्यायविचारपूर्वकं तैः प्रतिपादितानां विषयाणां खण्डनमण्डनञ्चानेन कृतम् । आवश्यकस्थलेषु भूरि प्रमाणवचनानि दत्त्वा निर्णयः प्रतिपादितः ।

317- का. सा. (पृ - २३९) 318 कृत्यकौ (पृ - २९३)

319- का. सा, (पृ. - ४३२) 320- कृत्यकौ (पृ - ३०४)

श्रीमता बृहस्पतिना कृत्यकौमुद्यां कतिपयस्थानेषु कतिचनानां धर्मशास्त्रीयनिबन्धग्रन्थानां मतानि खण्डितानि। कतिपयेषु स्थानेषु किञ्चिद् वैशिष्ट्यञ्च दर्शितम्। प्रायशः विशिष्टैः धर्मशास्त्रीयनिबन्धकारैः जीमूतवाहन-लक्ष्मीधर मित्रमिश्र--नीलकण्ठभट्ट--गोविन्दानन्द-देवण्णभट्ट--गदाधरादिभिः कालश्राद्धदानप्रायश्चित्तादिष्वेव ग्रन्थाः रचिताः। अनेन महानुभावेन बृहस्पतिनाऽपि कृत्यकौमुदीग्रन्थः कालप्रायश्चित्तदानैः त्रिधा विभज्यते। यद्यपि सर्वे निबन्धकाराः चैत्रशुक्लप्रतिपदं प्रारभ्य वार्षिकपर्वाणि प्रारभन्ते तथापि बृहस्पतिः चैत्रशुक्लस्याद्यत्वं स्वीकृत्यापि चैत्रशुक्लप्रतिपदं परित्यज्य अशोकाष्टम्याः प्रारम्भमकरोत्।

मेषसंक्रान्तौ विषुवच्छ्राद्धं भवति। तत्र अयनद्वितयेश्राद्धमिति मत्स्य-पुराणवचनाद् पिण्डरहितं श्राद्धं कर्त्तव्यमिति कृत्यतत्त्वार्णव-कृत्यरत्नाकर-कृत्यकल्पतरुकारादयः प्रतिपादयन्ति। परन्तु बृहस्पतिः [321]कृत्यकौमुद्यां पिण्डदानस्य समाचारसिद्धत्वं 'ग्रहणे च व्यतीपाते' इति ब्रह्मपुराणवचनात् प्रमाणयति, तथा च गयाश्राद्धवत् अयनद्वितये विषुवद्वितयेऽपि पिण्डश्राद्धं पार्वणविधिना कर्त्तुं निर्दिश्यान्यसंक्रान्तिषु पिण्डाभावत्वं प्रतिपादयन् अन्यनिबन्धापेक्षया किमपि वैशिष्ट्यं प्रदर्शितवान्।

भाद्रपदेमासि अगस्त्योदयकालविषये कृत्यकौमुदीकारेण बृहस्पतिना किञ्चिन्नवीनं मतं प्रकटितम्। तत्र कन्यां प्रति सूर्यसंक्रमणकालात् सप्तदिनात् प्रागेवागस्त्यायाध्यं दातव्यम्। तत्र सौरभाद्रपदसप्तदशांशे निशान्तेऽगस्त्योदयः भवतीति [322]श्रीनाथः। विष्णुरहस्योक्तव्रतविधिः [323]निर्णयसिन्धौ [324]कृत्यकौमुद्याञ्च वर्त्तते। सूर्यस्य वृषसंक्रमोत्तरसप्तमदिनेऽगस्त्योऽस्तं प्रयाति। सिंहसंक्रान्त्युत्तरमेकविंशतितमे दिने उदयमेति। तत्र कन्यासंक्रान्तेः पूर्वं सप्तदिनमध्येऽगस्त्यपूजनं तदर्घ्यदिकं कार्यमिति [325]काशीनाथः।

321- कृत्यकौ. (पृ- २२)
322- कृत्यतत्त्वा. (पृ- १९५)
323- नि. सि. (पृ- १०८)
324- कृत्यकौ. (पृ- ११६)
325- ध. सि. (पृ- १५६)

कन्यांशक प्राचीनषडष्टकादिभूतांशकादारभ्य द्वाविंशतिमशंकान् यागदगस्त्योदयस्तत्र प्रथमोदयदिनादारभ्य सप्तदिनाभ्यन्तरैकदिवसेऽगस्त्यार्घ्यः आचारादिति [326]चण्डेश्वरः। [327]कृत्यकौमुद्यनुसारं दशनक्षत्रषडंशकषोड़शलिप्तिकाभोगे सूर्यस्यागस्त्योदयो भवेदिति ।

मार्गशीर्षकृष्णाष्टम्यां प्रथमाष्टमी भवति । सा च तिथिः दिनद्वैधे पूर्वविधा ग्राह्या । पर्व इदं केवलमुत्कले एव पाल्यते । नान्यप्रदेशीयनिबन्धग्रन्थेष्वस्य सत्ताऽपि परिलक्ष्यते। उत्कले भुभनेश्वरस्थ श्रीलिङ्गराजस्याद्यायात्रा दिवसेऽस्मिन् प्रतिपादिता। तत्र पुन: उत्कलीयपर्वनिबन्धकारेषु बृहस्पतिः प्रथमत: अस्याः प्रथमाष्टम्या: वर्णनं करोति । अनन्तरञ्च [328]वीरसर्वस्वकार [329]पण्डितसर्वस्वकार–[330]गदाधर– [331]दिव्यसिंह- कृष्णमिश्र- रघुनाथदाशादयः उत्कलीया: एतेषां मतमनुसरन्ति ।

एकादशीप्रकरणे प्रवेशिन्येकादश्याः ग्राह्यकालनिर्णयप्रसंगे बृहस्पतिना अन्येभ्यः काचित् नवीनता प्रतिपादिता । तत्र पूर्वदिने दशमी परदिनैकादशी स्वल्पा, ततो द्वादशी रात्रिशेषे त्रयोदशीत्येवं द्वादशीक्षये त्रिस्पृशा, तदा सैव सर्वैरुपोष्येति [332]श्रीनाथः नालाभेऽपीति समूलत्वेऽप्यलाभे त्रयोदश्यां द्वादश्यलाभे संयुक्तां सूर्योदयात्प्राग्वक्त्रावलोकनसमये दशम्यायुक्तां षष्टिदण्डात्मिकामेकादशीं कुर्यादित्यर्थः। द्वादश्या: त्रयोदश्यां निर्गमेऽपीत्यर्थ: । यत्र सूर्योदयात् परतः परदिने चैकादशी रात्रिशेषे त्रयोदशी चेति त्रिस्पृशा। तत्र दशमीविद्धैकादशीनिषेधविषयोऽयम् । [333]कृत्यकौमुदीकारस्तु- सूर्योदयादुपरिष्टात् दशम्या: श्लेषः प्रवेश उच्यते। परदिने एकादशी उदयस्यालाभेऽपि प्रवेशिनीं न कुर्यादित्यर्थः । एकादश्याः प्रवेशिनीत्वे यदा त्रयोदशीदिने द्वादस्यानिर्गमस्तदा त्रयोदश्यां पारणविधानादुपोष्या । द्वादशी च तत्रेति

326- कृ. र. (पृ- १९९) 327- कृत्यकौ (पृ- ११७)
328- का. सा. (पृ- १६२) 329- वी. स. (पृ- ९१)
330- प. स. (पृ- ७४) 331- का. सा. (पृ- ९९)
332- कृत्यतत्वा (पृ- ११६, १२४) 333- कृत्यकौ. (पृ- २२८, २३०)

वचनाच्च निर्गतायामेव द्वादश्यामुपवासः प्राप्नोति, किन्त्वेकादशीसहितायामेव कर्त्तव्यम्। द्वादशीमात्राधिक्ये परेद्युरुपवासः। उभयाधिक्ये तु सर्वैः परैव कार्या। [334]नीलकण्ठभट्टोऽपि अरुणोदयविद्धायां द्वादशीमात्राधिक्ये तु परेद्युरुपोष्येति। यदि चैकस्मिन् दिने दशमीविद्धा, परदिने किञ्चिदेकादशी-पारणादिने पारणायोग्यद्वादशी न लभ्यते तदा द्वादशीलङ्घनस्यात्यन्तगर्हितत्वात् दशमीविद्धाऽपि कार्येति [335]गोविन्दानन्दः। एकादशीमुपोष्यैवैति सौरधर्मोत्तरवाक्यात् [336]बृहस्पतिः विधवानामुपवासद्वयं कथयति। परन्तु [337]गदाधरविश्वनाथमिश्रादयः तद्वचनमुद्धृत्य आचारविरोधात् सर्वथा नाद्रियते। पुनश्च स्मृत्यन्तरमालम्ब्य माधवाचार्यैरुपवासद्वयासामर्थ्ये यो द्वादश्यामेकोपवासः लिखितः सोऽप्यस्मद्देशस्मार्त्तैर्नाद्रियते इति कथयन्ति। यदि त्रयोदश्यां न द्वादशी तदा दशमीमिश्रितैकादशी गृहिभिरुपोष्या। अथवा त्रयोदश्यां तु शब्दादेकादश्यां न द्वादशी यदा तदा दशमीमिश्रितैव चतुर्भिरप्याश्रमिभिरुपोष्येति [338]कृत्यकौमुदीकारः।

[339]बृहस्पतिना एकोद्दिष्टस्य कर्मकालनिरूपणावसरे पञ्चदशमुहूर्त्तानां नामानि स्पष्टतया प्रदत्तानि। तत्र पञ्चदशमुहूर्त्तस्य नाम 'भग' इति परन्त्वन्येषु निबन्धेषु यद्यपि मुहूर्त्तानां पञ्चदशत्वं कथितं किन्तु पञ्चदशमुहूर्त्तस्य नाम न केनापि लिखितम्।

साम्वत्सरिकश्राद्धनिषेधकाले कृत्यकौमुदीकारस्य मतम् उत्कलीयार्वाचीननिबन्धकारः विप्रमिश्रः नाङ्गीकृत्य विकल्पत्वं स्वीकरोति। अतः गदाधरः कृत्यकौमुदीमतमाधारीकृत्य विप्रमिश्रमतमत्यन्तं निरस्यति। तत्र प्रथमसांवत्सरिकश्राद्धविवेचनप्रसङ्गेऽपि बृहस्पतिना पितुराब्दिके मातृसाम्वत्सरिकं न कार्यं पितर्युपरते पुत्रो इति बृहन्मनुवचनात्। परन्तु 'मातर्यपि च वृत्तायामिति' शङ्खवचनानुसारं मातृसाम्वत्सरिके पितुः श्राद्धं न

334. स. म. (पृ- ७४, ७५)
335- वर्षक्रि. (पृ- ५४)
336- कृत्यकौ. (पृ- २३५)
337- का. सा. (पृ- ११५)
338- कृत्यकौ. (पृ- २३८)
339- कृत्यकौ (पृ- २५२)

निषिद्धमिति ग्रन्थकृता बृहन्मनुशंखयोः वचनानुसारं सिद्धान्तितम् । परन्तु विप्रमिश्रः श्राद्धप्रदीपे देशाचारविरोधेन अनुषङ्गाधिकरणाश्रयणेन उभयोः सांवत्सरिके उभयोः श्राद्धं कार्यमिति प्रतिपादयति ।

परन्तु गदाधरराजगुरुः [340]कालसारे श्राद्धप्रदीपकारस्य विप्रमिश्रस्य मतमत्यन्तं निरस्य कृत्यकौमुदीमतं ससम्मानं गृह्णाति । प्रथमतः [341]कृष्ण-बृहत्पण्डितः विप्रमिश्रप्रतिपादित मातृसांवत्सरिकस्य पित्रोः सांवत्सरिके कर्त्तव्यतां निरस्य विप्रमिश्रैः यल्लिखितं, तन्न विचारसहमिति कथयति । पुनश्च गदाधरः उभयोः बृहन्मनुशंखवचनयोरपि पितृसंवत्सरे मातृसांवत्सरि-कानुष्ठानाभावस्य स्पष्टमभिहितत्वेन विरोधाभावात् विकल्पः न स्वीकर्त्तव्यः इति वदन् तथाचारस्य कृत्यकौमुद्यादिषु अलिखितत्वेन अनादृतत्वात् स्मृत्यपेक्षयाव्यन्तरितप्रामाण्येनाचारस्य दुर्बलत्वमिति प्रतिपाद्य कृत्यकौमुद्याः गौरवं वर्द्धयति ।

अमावास्याश्राद्धे बृहस्पतिना कुल्लूकभट्टमेधातिथिचण्डेश्वरादीनां मतं दृढ़मपास्य स्वमतं च प्रतिपाद्य काचित् विशिष्टता प्रतिपादिता । अमावा-स्यायां श्राद्धद्वयं कर्त्तव्यम् । पिण्डपितृयज्ञः दर्शश्राद्धञ्च । तत्र अमावास्या-तिथिद्वैधे चन्द्रक्षयदिने साग्नेः पिण्डपितृयज्ञदर्शश्राद्धयोः युगपत् प्राप्तौ पितृयज्ञन्तु निर्वर्त्येति मनूक्तश्लोकः क्रमं नियमयतीति स्मृतिचन्द्रिकाकारः । पिण्डपितृयज्ञः श्रुतावपराह्णे विहितत्वात् तदनन्तरभावि पिण्डान्वाहार्यक-श्राद्धं कदाचित् प्रतिपद्यपि भवेदिति हेमाद्रिः । पिण्डपितृयज्ञे साग्निनिरग्न्योः द्वयोरधिकारसत्त्वेऽपि साग्नेः पिण्डपितृयज्ञानन्तरं पिण्डान्वाहार्यकं विधेय-मिति श्रीदत्तोपाध्यायाः । दर्शश्राद्धस्य पिण्डपितृयज्ञानन्तरभावित्वं कथयन्ति राघवानन्दनन्दनरामचन्द्रगोविन्दराजाः ।

पुनश्च पिण्डपितृयज्ञशब्दस्य व्युत्पत्तिर्बहुधा आचार्यैः वर्णिता, साऽपि अमावास्याश्राद्धप्रकरणे [342]राका(टिप्पण्यां) वर्णिता । [343]कृत्यकौमुदीकारः बृहस्पतिरपि पिण्डान्वाहार्यकशब्दस्य द्विविधं व्याख्यानं वर्णयति । पिण्डेभ्यः

340- का. सा. (पृ- २३८) 341- का. सा. (पृ- २३८)

342- कृत्यकौ (पृ- २७१, २७२) 343- कृत्यकौ (पृ- २७३)

मात्रा आहृत्य ब्राह्मणा भोज्यन्ते अस्मिन् इति व्युत्पत्त्या पिण्डान्वाहार्यकं पार्वणश्राद्धम् । अन्यत्तु पिण्डानां पिण्डपितृयज्ञसम्बन्धि म् अनु पश्चाद् आहार्यं कर्त्तव्यमिति पिण्डान्वाहार्यकं दर्शश्राद्धमित्युक्त्वा मनुपद्मपुराणयोः वचनान्यपि उपस्थापयति । पुनश्च पिण्डपितृयज्ञस्य श्रौतत्वात् प्राथम्य, दर्शश्राद्धस्य तदनन्तरवर्त्तित्वञ्च प्रकाशयति । अन्ते पुनः मासानुमासिक-शब्दस्य पिण्डपितृयज्ञदर्शश्राद्धरूपार्थद्वयज्ञापकं नामद्वयं व्याख्याय मेधातिथि-कुल्लूकादीनामनुमासिकशब्दस्य प्रतिमासभवमिति अर्थं [344]निराकरोति । तन्मते मासिकं पिण्डपितृयज्ञः अनुमासिकं दर्शश्राद्धम् एतद्द्वयमनयोः संज्ञाद्वयं, न तु पिण्डान्वाहार्यकशब्दस्य मासानुमासिकशब्दः विशेषणम् । अपरे सर्वे भाष्यकाराः निबन्धकाराश्च मासानुमासिकशब्दं पिण्डान्वाहार्यकशब्दस्य विशेषणं मन्यन्ते, परन्तु बृहस्पतिः मासानुमासिकशब्दस्य संज्ञाद्वयं च मन्यते इति सर्वेभ्यो वैशिष्ट्यमस्य ।

यदा अमावास्या पूर्वं दिनं समाप्य परदिने क्षीयमाणा भवति, तदा पूर्वदिनेऽमावास्यावेलायां यथोक्तकाललाभे तदेव श्राद्धं, नोचेत् चतुर्दश्यन्ते । अमावास्यायाः क्षीयमाणत्वादि निमित्ते सति पूर्वदिने, वृद्धौ तूभयोः परदिन इति [345]श्राद्धकल्पे श्रौदत्तः । यदा च दिवसस्य चतुर्थप्रहरं चतुर्दश्यनुपूरये-दित्यमावास्या परदिने क्षयगामितया व्यतीपातापरनामापराह्णांशं न व्याप्नोति तदा परस्मिन्नहनि श्राद्धमिष्यते इति [346]जीमूतवाहनः, यदा चतुर्दशी सार्धसप्तविंशतिदण्डान्ता, अमावास्या तावती तत्र क्षयदिने श्राद्धम् । 'वर्धमानाममावास्यामि'ति वचनात् पूर्वदिने चन्द्रक्षयमनादृत्य अमावास्या-ऽष्टमांऽशे श्राद्धं कार्यमित्यर्थः । यदा चतुर्दश्यपेक्षया दर्शस्य न्यूनत्वं तदा पूर्वदिने श्राद्धं, क्षीयमाणास्मृतिः सावकाशत्वादिति [347]पण्डितसर्वस्वकारः । चतुर्दशीशेषे यदा अमावास्या श्राद्धयोग्यकालव्यापिनी तदैव श्राद्धं कर्त्तव्यमिति

344- कृत्यकौ. (पृ- २७०)
345- श्राद्धक. (पृ- ३९)
346- का. वि. (पृ- ३६८)
347- प. स. (पृ- २१४)

प्रथमः पक्षः इति [348]बृहस्पतिः। यदा स्तम्भेन दिनद्वयेऽप्यपराह्णसम्बन्धय-मावास्यासम्भवस्तदा पूर्वदिन एव श्राद्धमिति [349]चण्डेश्वरः। चन्द्रगतेर्वैलक्षण्यादष्टमांशे चतुर्दश्याः क्षीणो भवतीत्यादिप्रकारस्यासम्भवादुत्तरदिन-एवामावास्याष्टमांशेऽपि श्राद्धं कर्त्तव्यमित्यर्थः। परन्तु यदा पूर्वदिने समग्र-श्राद्धकालंव्यापिनी चतुर्दशी परदिनेऽपराह्णादर्वागमावास्या तदा प्रतिपदि श्राद्धं कुर्वीतेति [350]बृहस्पतिना सिद्धान्तितम्।

चन्द्रसूर्ययोर्ग्रहणविषयेऽपि बृहस्पतिना पुण्यकालनिरूपणे काचित् नूतनता प्रकटिता। तत्र ग्रहणदर्शनं द्विविधं भवति। यथा– प्रत्यक्षदृष्टं, शास्त्रीयञ्चेति। शास्त्रीयदर्शनमपि द्विविधं भवति। मेघाछन्नादिषु शास्त्रज्ञाना-दिना, अदृष्ट्वा जननिवेदनादिना च। तत्र दर्शनं नाम शास्त्रतोदर्शनमङ्गी-कर्त्तव्यम्। ततो मेघादिछन्नेऽपि दिवा सूर्यग्रहणे रात्रौ चन्द्रग्रहणे च स्नाना-द्यधिकारोऽस्तीति[351]मदनसिंहः। परन्तु मेघादिछन्ने स्नानादिकं न कर्त्तव्य-मिति [352]लक्ष्मीधर[353]गोविन्दानन्दादयः। यावद्दर्शनयोग्यः वर्त्तते, तावद्द-र्शनानन्तरं स्नानादि क्रियेति चण्डेश्वरः। उपरक्तदर्शनानन्तरं यावद्दर्शनगोचरो दर्शनयोग्योपरागस्तावत् पुण्यकाल इति वाचस्पतिः।

अतः रात्रौ सूर्यग्रहणं, दिवा चन्द्रग्रहणं भवति चेत्तन्नाद्रियते, चाक्षुष-ज्ञानविषयत्वाभावादिति [354]बृहस्पतिः। जीमूतवाहनोक्तं दर्शनपदं चाक्षुष-ज्ञानपरम्। चाक्षुषज्ञानानन्तरं दर्शननिषेधः रागप्राप्तदर्शनपरक इति [355]गोविन्दानन्दः। [356]नीलकण्ठभट्टः ज्ञानं विनाऽपि शास्त्रीयोपरागे स्नानादिकं कर्त्तव्यमिति कथयति। परन्तु [357]कृत्यकौमुद्यां बृहस्पतिः ग्रहणे शास्त्रीय-दर्शनं प्रत्यक्षदर्शनञ्चेत्युभयमपि स्वीकरोति। [358]ग्रहणश्राद्धे 'ग्रहणे च

348- कृत्यकौ. (पृ- २०७) 349- कृ. र. (पृ- ८२८)
350- कृत्यकौ. (पृ- २७८) 351- मद. पारि. (पृ- ५३६)
352- कृत्यकल्प. नियत. (पृ- ३६९) 353- वर्षक्रि. (पृ- ९४)
354- कृत्यकौ. (पृ- २८७) 355 वर्षक्रि. (पृ- ९६)
356 स. म. (पृ- १३४) 357-कृत्यकौ. (पृ- २८७)
358- कृत्यकौ. (पृ- २९१)

ऽयतीपाते' इति मार्कण्डेयवचनात् पिण्डश्राद्धस्य कर्त्तव्यताप्राप्तौ 'ग्रहोपराग-संक्रान्तादि'ति यमवचनेन पिण्डश्राद्धस्य कर्त्तव्यताप्राप्तौ च विकल्पः। अत्र साग्निना सपिण्डं निरग्निना चापिण्डं श्राद्धं दातव्यमिति केचित्। अन्ये षोड़शीग्रहणाग्रहणवद् विकल्पं स्वीकुर्वन्ति। यमवाक्ये पिण्डदानश्रवणाद-ग्न्यादिभिः पिण्डनिर्वपणं कर्त्तव्यमिति केचिद्। 'होमो दैवो बलिर्भौतः' इति श्लोके पिण्डविधानात् पिण्डदाने फलाधिक्यमिति लक्षयित्वा प्रायशः बृहस्पतिरपि पिण्डदानं समर्थयति।

संक्रान्तिप्रकरणे पुण्यकालनिरूपणादौ बृहस्पतिः गोविन्दानन्दस्य मतं निरस्य स्ववैशिष्ट्यं प्रकटयति। संक्रान्तीनां पुण्यकालवर्णनप्रसङ्गे [359] गोविन्दानन्दः 'वर्त्तमाने तुलामेषे' इत्युभयतः प्राक् पश्चादपि दशनाड्यः मिलित्वा विंशति नाड्यः पुण्यकालः इति कथयति। परन्तु 'त्रिंशत्कर्कटके' इति देवलशातातपयोः वचनानुसारं 'नाड्यस्तूभयतो दशे'त्यत्र [360]कृत्यकौ-मुदीकारः 'उभयत' इति तुलामेषयोः संक्रान्त्योः, न तु पूर्वतः उत्तरतश्च मिलित्वा विंशति घटिकाः इति विशेषं व्याख्याति। [361]कालसारे गदाधरो-ऽपि कृत्यकौमुदीमतोत्थापनपूर्वकमनुसरति बृहस्पतिम्।

युगादिनिरूपणे युगादीनां नामविषयेऽपि बृहस्पतेः महत्त्वं प्रतीयते। तत्रान्येषां मतान्यपास्य स्वमतं दृढ़मुपस्थापयति कृतिबृहस्पतिः। युगादीनां कालविषये बहवः मतभेदाः दृश्यन्ते। [362]ब्रह्मपुराणे माघे मासि पौर्णमास्यां-मिति माघपूर्णिमायाः, [363]भविष्यपुराणस्य 'दर्शे तु माघमासस्ये'ति वचनेन माघामावास्यायाश्च कलियुगादित्वं कथ्यते। अत्र [364]चण्डेश्वरः माघपौर्ण-मास्यां कलियुगस्याद्यत्वं कथयति। [365]कृत्यतत्त्वार्णवे नभस्यमासस्य तमि-स्रपक्षे इत्यादि विष्णुपुराणवचनेन पञ्चदशीत्यत्र तमिस्रपदानुषङ्गान्माघमास-स्यामावास्यैव कलियुगादिः। ब्रह्मपुराणवचनानुसारेणाऽपि पौर्णमासीशब्दस्य

359- कृत्यकौ. (पृ- ३०४)

360- वर्षक्रि. (पृ- २०६)

361- का. सा. (पृ- ४४८)

362- कृत्यकौ. (पृ- ३१५)

363- कृत्यकौ. (पृ- ३१५)

364 कृ. र. (पृ- ५४२)

365- कृत्यतत्वा. (पृ- १४८)

व्युत्पत्त्या पौर्णमासीपदममावास्यापरमिति । [366]गोविन्दानन्दोऽपि माघामावास्यां प्रसाध्यात्र पञ्चदशीसामान्यश्रुतेर्विशेषाकाङ्क्षायां तमिस्रपक्षानुषङ्गस्यौचित्यान्माघे पञ्चदश्यमावास्या न तु पौर्णमासी, अन्यथा चकार वैयर्थ्यादिति प्रतिपादयति । [367]वराहपुराणनिर्णयसिन्धवादावपि माघामावास्यैव प्रतिपादिता । [369]श्राद्धविवेकेऽपि अत्र चकारेण तमिस्रपक्षानुषङ्गात् पञ्चदश्यमावास्या प्रतीयते । न ब्रह्मपुराणविरोधेन अनुषङ्गायोगादिति । कृत्यकौमुदीकारोऽपि विविधवचनानि प्रमाणत्वेनोपस्थाप्य पौर्णमासीपदस्य व्युत्पत्ति[371]प्रदर्शनपूर्वकं माघामावास्याया एव कलियुगादित्वं साधयति । अत्र युगादौ संक्रान्तिविधिना पिण्डरहितं श्राद्धं कर्त्तव्यम् । [372]ब्रह्मपुराणवचनानुसारेण पिण्डश्राद्धं न कर्त्तव्यम् । केचित्तु [373]मत्स्यपुराणवचनानुसारं त्रिपिण्डप्रतीतेरुक्तवचनयोः समूलत्वे पिण्डदानादानयोर्विकल्पः षोडशिग्रहणाग्रहणवदित्याहुः । परन्तु मत्स्यपुराणवचनं युगादौ न प्रसज्यते । 'युगादौ षडशीत्याश्च'ेति मार्कण्डेयवचनादप्यपिण्डत्वं सिद्ध्यतीति [374] कृत्यकौमुदीकारेण स्पष्टतया निर्णीतम् ।

अधिमासप्रकरणेऽपि मलिम्लुचः स्वरूपविषये तथाऽत्राब्दिकश्राद्धस्य कर्त्तव्यताविषये कौमुदीकारस्याभिनवं मतं स्फुटं प्रतिभाति । तत्र यथा— रविसंक्रान्तिवर्जितामावास्याद्वयावच्छिन्नो मासो मलिम्लुच इति [375] चण्डेश्वरः । तत्रैकमात्रसंक्रान्तिरहितः सितादिश्चान्द्रो मासो मलिम्लुच इति [376]कमलाकरः । दर्शद्वयकोडीकृतमासो मलिम्लुच इति [377]बृहस्पतिः ।

366- वर्षक्रि. (पृ- २८७) 367- वराह. पु. (१३ । ४०-४१)

368- नि. सि. (पृ- ६५) 369- श्राद्धवि. (पृ- २४०)

370- कृत्यकौ. (पृ- ३१५-३१६)

371- पूर्णो मासोऽस्यां वर्त्तते इति काशिका (४ । २ । ३०)

372- ब्रह्मपु. (२२० । ५४-५५) 373- मत्स्यपु. (१८ । २२-२३)

374- कृत्यकौ. (पृ- ३१८) 375- कृ. र. (पृ- ५३७)

376- नि. सि. (पृ- १३-१४) 377- कृत्यकौ (पृ- ३३५)

अपरपक्षे मलमासपाते मासद्वयेऽपि प्रथमाब्दिकं श्राद्धं कार्यमिति त्रिस्थलीसेतुकारः। मासद्वये करणं कमलाकरस्य नाभिप्रेतम्। पूर्णिमान्तमासपक्षे शुद्धकृष्णपक्षमृतानां वर्षान्तरेऽधिमासपातेऽपि मलमासस्य शुद्धकृष्णपक्षोत्तरभावित्वेन सांवत्सरिकानुष्ठाने शङ्का नास्त्येव। शुद्धशुक्लपक्षमृतानां तु मलशुक्लपक्षे एव सांवत्सरिकपातात् तत्रैव प्रथमाब्दिकं विधेयमिति [378] कृत्यकौमुदीकारस्याभिप्रायः।

बृहस्पतिः कालविवेकप्रकरणे एव स्वमनसि स्थितानां भावाना प्रकाशनं विस्तरेण कृतवान्। अतः तत्रैव भूरि मतभेदाः दृश्यन्ते। प्रायश्चित्तप्रकरणे प्रायश्चित्तविषयकनिबन्धग्रन्थैः सह अस्याः कृत्यकौमुद्याः विषयसाम्यं नावलोक्यते। प्रायशः सर्वेऽपि निबन्धकाराः प्रथमतः 'महापातकोपपातकादिभेदान्, पातकानां वर्गीकरणं च प्रस्तूय तदनन्तरं क्रमशः तेषां पातकानां विभिन्नानि प्रायश्चित्तानि प्रतिपादयन्ति। केचित् निबन्धकाराः महापातकोपपातकादीनामनुसार प्रायश्चित्तानि आलोचयन्ति। परन्तु कृत्यकौमुदीकारः बृहस्पतिः पातकानां तादृशं विभागं तथा न कृत्वा पूर्वं द्वादशवार्षिकषड्वार्षिक-त्रैवार्षिक-द्वैवार्षिक-वार्षिकप्रायश्चित्तानि वर्णयति। तत्र पुनः तेन महावाक्यपुरःसरं प्रायश्चित्तग्रहणविधिः वर्णितः। कतिपयस्थानेषु विज्ञानेश्वरलक्ष्मीधरभवदेवादीनां मतमनेन गृहीतम्। प्रकरणप्रारम्भे प्रथमतः जलजपविधिः वर्णित इतीदं प्रमुखं वैशिष्ट्यं बृहस्पतेः प्रतिभाति। न केनापि जलजपविधिः प्रायश्चित्तप्रकरणे वर्णितः। अनन्तरञ्च प्रायश्चित्तानां मातृकास्वरूपं, प्रायश्चित्तार्थं परिषदुपस्थानमपि चर्चितम्। तत्तु विषयप्रतिपादनस्थले प्रतिपादितम्। अत्र पुनः मुनिवचनानि संशयनिराकरणाय स्पष्टीकृतानि। एवमेव प्रायश्चित्तप्रकरणे केवलं प्रसिद्धानां भाष्यकारनिबन्धकाराणाञ्च मतं गृहीत्वा विषयाः प्रतिपादिताः।

दानप्रकरणेऽपि केवलं विषयाः एव प्रदर्शिताः। प्रकरणेऽस्मिन् त्रिसप्ततिविषयाः वर्णिताः। केवलं स्मृतिपुराणादीनां वचनानि चर्चितानि। तत्र ग्रहपूजाविधिः प्रथमतः वर्णितः। अनन्तरं व्रतनिरूपणविषये कृच्छ्रप्राजापत्य-

378- कृत्यकौ. (पृ- ३४०-३४१)

चान्द्रायणादयः स्वरूपविधिवर्णनपुरःसरं विशेषेण लिखिताः । अनन्तरञ्च दानानि वर्णितानि । तत्र केवलं स्वीकारविधयः कुत्रचिद् वर्णिताः । प्रायः सर्वत्र केवलस्मृतिपुराणवचनैः विषयाः प्रतिपादिताः ।

बृहस्पतिः कृत्यकौमुदीग्रन्थे विशेषतः अमावास्याश्राद्धग्रहणयुगादि-विषयेषु अन्येषां मतं खण्डयित्वा स्वमतं स्थापयति । एकादशीसांवत्सरिक श्राद्धनिषेधकालविषयेषु कृत्यकौमुद्याः मतानि परवर्त्तिभिः विप्रमिश्र-विश्वनाथ-मिश्रैः स्वस्वनिबन्धे खण्डितानि । परन्तु कृत्यकौमुद्याः मतानि उत्कलीय-धर्मशास्त्रीयनिबन्धग्रन्थेषु प्रायः सर्वत्र प्रशंसितानि । अतः सार्धशतद्वयसंवत्सर-पर्यन्तमुत्कले अस्याः सम्पूर्णप्रभावः आसीदिति अनुमीयते ।

बृहस्पतेः वैशिष्ट्यं पाण्डित्यप्रकर्षश्च

कृत्यकौमुदीकारः बृहस्पतिः महाविद्वान्नासीत् । सर्वशास्त्रेषु तस्य पाण्डित्यमवर्त्तत । यद्यपि तस्यान्या कृतिः न प्राप्यते कुत्रापि, तथापि केवलं कृत्यकौमुदीं रचयित्वा तत्रैव पाण्डित्यस्य परिचयं प्रददाति । आवश्यक-स्थलेषु कृत्यकौमुद्यामेव सर्वेषां शास्त्राणामवगाहन तेन कृतम् ।

तत्र प्रथमतः धर्मनिर्णायकेषु शास्त्रेषु श्रुतेः सर्वप्रथमत्वेन निर्दिष्टत्वात् बृहस्पतिः कृत्यकौमुद्यां श्रुतेः साक्षात्प्रमाणवचनान्युपस्थापितवान् । तत्र उपाकर्माग्नीष्टिकादानकालमृताहश्राद्धामावास्याश्राद्धयुगादिहरिशयनप्रकरणेषु बृहस्पतेः श्रुतिज्ञानस्य स्पष्टपरिचयोऽस्माभिः प्राप्तुं शक्यते । पुनश्चोपाकर्म-वर्षवृद्धिदमनकचतुर्दश्यनन्तपूजाप्रतिष्ठागस्तिप्रतिष्ठाचान्द्रायणादिषु विषयेषु प्रायशः सार्धशतमन्त्राः उद्धृताः । अतः अस्मादेव ज्ञायते यत् वेदेषु बृहस्पतेः निबिडप्रवेशः आसीत् ।

वेदैः सह ब्राह्मणग्रन्थानां परस्परसंयुक्तत्वाद् ब्राह्मणग्रन्थेष्वपि बृहस्पतेः प्रगाढ़ज्ञानमासीत् । कृत्यकौमुद्यां त्रिवारमुपाकर्मामावास्याश्राद्धादि-विषयेषु शतपथब्राह्मणवचनान्युद्धृत्य तथोपाकर्मविषये ब्राह्मणाध्यायवंश-ब्राह्मणादीनां विशदं वर्णनं कृत्वा बृहस्पतिः स्वब्राह्मणविषयकज्ञानस्य परिचय प्रददाति ।

वेदार्थविचारायोद्दिष्टं मीमांसाशास्त्रं धर्मशास्त्रेऽपि धर्मनिर्णये प्रायशः प्रयुज्यते । अतः कृत्यकौमुद्यामपि बृहस्पतिः विभिन्नेषु स्थलेषु आरण्यकषष्ठी-सुखरात्रिदैवव्रतानुरूपतिथिनिरूपणैकादशीग्रहणमृताहश्राद्धयुगादिसंक्रान्त्य-धिमासास्पृश्यस्पर्शनप्रायश्चित्तादिविषयेषु बहुशः मीमांसातत्त्वानि उट्टङ्कयति अतः अस्मादेव ज्ञायते यद् बृहस्पतिः मीमांसाशास्त्रेऽपि प्रवीणः आसीदिति ।

सर्वदा शास्त्रव्याख्याने व्याकरणशास्त्रस्योपयोगिता वर्त्तते । कृत्यकौ-मुद्यामपि बृहस्पतिः उपाकर्मैकादश्यमावास्याश्राद्धयुगाद्यपरपक्षाधिमासो-त्तानाङ्गिरो दैवतोपानद्दानविषयेषु बहूनि गभीराणि व्याकरणतथ्यानि प्रतिपादयति । तस्माद् बृहस्पतेः व्याकरणशास्त्रेऽपि प्रगाढपाण्डित्यमासी-दिति ज्ञायते ।

कृत्यकौमुदीग्रन्थे काश्यपपञ्चरात्रमोहचूडोत्तरस्कन्दविजयस्कन्दजामल-प्रपञ्चसारसोमशम्भुपद्धत्यादयः तन्त्रविषयकग्रन्थाः बहुवारमुद्धृताः । दमनक-चतुर्दशीविषये सूक्ष्मातिसूक्ष्मतन्त्रशास्त्रीयतथ्यानां विवरणं यथा— आवाह-नाधिवासनसंस्थापनाऽऽमन्त्रणास्त्रैः प्रोक्षणहेतिमन्त्रकवचावगुण्ठनतनुत्राण-कुशैः ताड़नवीक्षणवर्मणाभ्युक्षणखातमुद्धारपूरणसमताशराणुनाकुट्टनास्त्रेण वज्रीकरणशस्त्राणुक्रव्यादंशपूरकरेचकविन्दुवह्निबीजादीनां प्रयोगेण तथा सर्वत्र तान्त्रिकविधिना पूजाविधिवर्णनेन तन्त्रागमशास्त्रयोः ज्ञानमपि बृहस्पतेः प्रगाढज्ञानमासीदिति नास्ति काचिद् विप्रतिपत्तिः ।

धर्मशास्त्रं ज्योतिःशास्त्रैः सह पूर्णरूपेण सम्बन्धम् । धर्मशास्त्रं विहाय ज्योतिःशास्त्रं क्षणं स्थातुं नार्हति । यतः धर्मशास्त्रेणैव तस्य उपयोगो विहितः । कालविवेकप्रकरणस्य सन्निविष्टत्वाद् दानेऽपि कालस्यावश्यकत्वाद् विशेषतः कृत्यकौमुदीग्रन्थः ज्योतिःशास्त्रेण सह संश्लिष्टत्वात् बृहस्पतिः ज्योतिस्त-थ्यानां विवरणं दत्वा कृत्यकौमुदीग्रन्थं समृद्धं कृतवान् । कृत्यकौमुद्यां राजमार्तण्ड-शुद्धिदीपिका-बृहत्संहिता-ज्योतिःशास्त्र-ज्योतिःपराशरादीनां वचनानि बहुशः उद्धृतानि । अशोकाष्टम्यां पञ्चाङ्गेषु तिथेः प्राथम्येन प्रधानत्वाच्चेति उक्तम् । वर्षवृद्धिविषये शुद्धिदीपिकाराजमार्तण्डादीनां वाक्यानि वर्णितानि । शक्रोत्थापनविषये भरण्याः अन्त्यपादाद्यपादादीनां

विचारोऽपि विहितः। अगस्त्योदयकालविषये बृहत्संहितावचनं बृहस्पतिः व्याख्याति। माघसप्तम्यां पुंनामनक्षत्राणि दोलायात्रायामर्यम्णशब्दस्य, महाज्यैष्ठीयोगे प्राजापत्यनक्षत्रस्य, एकोदिष्टश्राद्धकाले पञ्चदशमुहूर्त्तानां नामानि तथा प्रातर्मध्याह्नादीनां स्वरूपं, सर्वत्र कुतपरोहिण्यादीनां कालानां स्वरूपं च विवेचितम्। ऊनश्राद्धे पुनर्वसुशनैश्चरादीनां योग, पौर्णमासी-निरूपणे विशाखानक्षत्रस्य स्वरूपमिति एते विषयाः आलोचिताः। संक्रान्तिप्रकरणसमुदायश्च ज्योतिःशास्त्रविषयकः। तत्रायनविषुवषडशीति-विष्णुपदा गोलोत्रुटिसंक्रमकालादयः ध्रुवामन्दामिश्राक्षिप्रादयः ज्योतिःशा-स्त्रीयशब्दाः। ध्रुवामन्दामिश्राक्षिप्रादिभेदेन सप्तविंशतिनक्षत्राण्यपि व्याख्या-तानि। अतः बृहस्पतेः ज्योतिःशास्त्रेऽपि प्रकृष्टं पाण्डित्यमासीत्।

कृत्यकौमुद्यामग्निपुराणादित्यैकाम्रपुराण-कपिलसंहिता-कूर्मपुराण-गरुडपुराण-चन्द्रकेतुचरित-देवीपुराण-नरसिंहपुराण-नन्दापुराण-नारदीय-पुराण-पद्मपुराण-ब्रह्मपुराण-ब्रह्मवैवर्तपुराण-ब्रह्माण्डपुराण-भगवतीपुराण-भविष्यपुराण-भविष्योत्तरपुराण-भागवत-महाभारत-मत्स्यपुराण-मार्कण्डेय-पुराण-मृत्युञ्जयपुराण-रामायण-लिङ्गपुराण-वराहपुराण-वह्निपुराण-वायु-पुराण-विष्णुपुराण-विष्णुधर्मोत्तर-विष्णुरहस्य-शंकरगीता-शाम्बपुराण-शिवपुराण-सनत्कुमारीय-स्कन्दपुराण-हरिवंश-पुरुषोत्तमपुराण-विष्णुधर्म-पारिजात-हरिवंश-पद्मावतीपुराण-शिवधर्म-सौरधर्मोत्तर-शिवरहस्यादीनि सप्तचत्वारिंशत् पुराणान्युदाहृतानि। पुराणान्तर्गताः सार्धसहस्रश्लोका-श्चोद्धृताः। सर्वेषु विषयेषु पुराणवचनानि वर्णितानि। अतः तेषां सम्यक् पुराणज्ञानमासीदिति निःसंशयमेव। तदर्थशास्त्रमपि पठितमिति मन्ये, नोचेत् विष्णुगुप्तस्य नाम नोदाहर्त्तव्यम्।

कोशग्रन्थेष्वपि तेषां पाण्डित्यमासीत्। यतः अमावास्याश्राद्धप्रकरणे "प्राह्णापराह्णमध्याह्न त्रिसन्ध्यमिति लिङ्गानुशासनवचनादिति। पुनश्च तत्रैव क्षीणशब्दस्य कृशपर्यायत्वेन चन्द्रमसः कार्श्यस्यान्यत्रापीति। प्रायश्चित्तार्थं परिषदुपस्थानविषये उत्कृष्टवर्णेषु वृत्तवत्सु वर्णेषु वर्णशब्दस्यानेकार्थत्वादिति वर्णितत्वात् बृहस्पतिः कोशशास्त्रज्ञोऽप्यासीदिति सिद्ध्यति।

आयुर्वेदादिशास्त्रेष्वपि तेषां ज्ञानमासीदिति ज्ञायते । यतः माघसप्तमीविषयेऽक्षारद्रव्याणि तथा त्रिकटुत्रिफलादयः आयुर्वेदे प्रयुक्ताः शब्दाः तेन व्याख्याताः ।

बृहस्पतिः बहुतीर्थं भ्रमितवान् । यतः कृष्णागंगास्नानादिविधौ स्पष्टं लिखति यथा- आन्ध्रदेशे श्रीदुर्गाक्षेत्रे कृष्णागोदावर्योरन्तराले इन्द्रनीलमूलाद्र्योः मध्ये श्रीकृष्णागङ्गातीरे इत्युक्त्वा तेषां तीर्थदर्शनज्ञानस्य परिचयमपि प्रददाति । पुनश्चोत्कलस्यैकाम्रक्षेत्रस्यार्कक्षेत्रस्य पुर्याश्च सूक्ष्मातिसूक्ष्मविवरणं सूचयति । उत्कले घटितानां विशिष्टानां पर्वणां स्थानानां स्नानयोगादीनां समाचारोऽनेनैव विवृतः ।

अतः बृहस्पतेः कृतिरपि सर्वशास्त्रात्मकत्वात् प्रसिद्धिं गच्छति । धर्मशास्त्रीय निबन्धसाहित्यं प्रति बृहस्पतेरियं "कृत्यकौमुदी" एकमतुलनीयमविस्मरणीयं दानं वर्त्तते ।

कृत्यकौमुदीकर्ता बृहस्पतिः प्रकाण्डविद्वान्नासीत् । सः सर्वशास्त्रेषु प्रवीणश्चासीदिति प्रागेव प्रपञ्चितम् । तस्मादेव बृहस्पतेः पाण्डित्यस्य प्रौढ़ता ज्ञायते । अतः ज्ञानप्रौढ़ा सा कृत्यकौमुदी विदुषां दृष्टिपथमाकर्षयति । बृहस्पतिविरचिता कृत्यकौमुदी एकः उत्कलीयधर्मशास्त्रीयनिबन्धग्रन्थः । तत्र कालविवेकप्रकरणे वर्णितेषु पर्वसु प्रायशः उत्कलीयपर्वणामेवोल्लेखनं कृतम् । उत्कलतया: सर्वेः निबन्धकाराः ससम्मानं तेषां वचनानि स्वीकुर्वन्ति । अतः उत्कलीयैः प्रामाणिकग्रन्थरूपेण कृत्यकौमुदी सर्वदा पूज्या भवति । कृत्यकौमुदी पुनः प्राचीननिबन्धत्वेन वरीवर्त्तमाना उत्कलीयनिबन्धसाहित्यस्य समृद्धिसाधनं करोति ।

धर्मशास्त्रसाहित्येऽपि देदीप्यमान-रत्नस्वरूपा सा कृत्यकौमुदी धर्मतत्त्वान्वेषिणां जनानां कृतेऽमायामालोकदात्रीव राजतेतराम् । स च बृहस्पतिः कृत्यकौमुद्यामपि उत्कलीयतीर्थानां तथा प्राचीनेतिहासाख्यायिकानां पर्वणाश्चोल्लेखनं कृत्वा तान् जीवयति स्मारयति च । पुनश्च सर्वदोत्कलीयपञ्जिकायामपि ग्रन्थस्यास्य प्रमाणवचनानि उत्कलीयधर्मसमाजं सत्पथं निर्दिशति । विदुषामपि एषा कृत्यकौमुदी महदुपकारं साधयति । अतः धर्मसमाजे अस्याः कृत्यकौमुद्याः प्रतिष्ठा विराजतेतराम् । इति शम् ।

BIBLIOGRAPHY

ग्रन्थनाम	मुद्रणालयः	वर्षम्
अग्निपुराणम्-	चौखम्बासंस्कृतसंस्थानम्, वाराणसी-	१९६६
आङ्गिरसस्मृतिः-	ए. एन्. कृष्ण आयंगारः, आड्यारलाइब्रेरी, मद्रास-	१९५३
अथर्ववेदः-	माधव पुस्तकालयम्, कमलानगर, दिल्ली-	१९७८
अमरकोषः-	चौखम्बासंस्कृतसीरीज् आफीस, वाराणसी-	१९७०
आपस्तम्बधर्मसूत्रम्-	" "-	१९३२
आश्वलायनश्रौतसूत्रम्-	लाइब्रेरी, श्रीसदाशिवकेन्द्रीय-संस्कृतविद्यापीठम्, पुरी-	
उत्कल इतिहासर एक अज्ञात अध्याय-	फ्रेण्ड्स् पब्लिशर्स, कटक-	१९६९
ऋग्वेदः-	वैदिकयन्त्रालयः, आजमीर-	१९०७
एकादशीतत्त्वम्-	सिद्धेश्वर यन्त्रालयः, कलिकता-	१८९५
ऐतरेयब्राह्मणम्-	आनन्दाश्रममुद्रणालयः, पुना-	१८९६
ओडिशा परिचय-	कोणार्क प्रकाशनी, भुवनेश्वर-	१९७६
ओडिशार पर्वपर्वाणि		
ओषाव्रत ओ यानियात्रा-	उत्कल पाठक संसद, कटक-	
ओडिशार संस्कृत लेखा ओ लेखक-	ओडिशा साहित्य एकाडेमी, भुवनेश्वर-	
ओड़िशार सांस्कृतिक इतिहास-	कलचराल फोरम्, भुवनेश्वर-	१९७८
कठोपनिषत्-	मोतीलाल बनारसीदास, वाराणसी-	१९७७
कालमाधवः-	वेंकटेश्वर ष्टीम् प्रेस्, कल्याण, बम्बई-	१९५१
कूर्मपुराणम्-	एसिआटिक् सोसाइटी आफ् बेंगल, कलिकता-	१८९०
कृत्यकल्पतरुः-	ओरियेण्टाल इन्ष्टीच्यूट्, बरोदा-	१९५०

ग्रन्थनाम	मुद्रणालयः	वर्षम्
कृत्यरत्नाकरः-	एसियाटिक सोसाइटी आफ् वेंगल, कलिकता-	१९२५
कौशीतक्युपनिषत्-	मोतीलाल वनारसीदास, वाराणसी-	१९७०
गरुड़पुराणम् -	चौखम्बा संस्कृत संस्थान, वाराणसी	१९६९
गौडीयश्राद्धप्रकाशः-	वेंकटेश्वर ष्टीम प्रेस्, कल्याण, बम्बई-	१९११
गौतमधर्मसूत्रम्-	चौखम्बा सस्कृत सीरीज् आफिस्, वाराणसी -	१९६६
चतुर्वर्गचिन्तामणिः-	१) काशीहिन्दुविश्वविद्यालयः, वाराणसी-	१९७१
	२) एसियाटिक सोसाइटी आफ् वेंगल, कलिकता-	१९११
छान्दोग्योपनिषत्-	आनन्दाश्रममुद्रणालयः, पुना-	१९१०
तिथितत्त्वम्-	श्रीसिद्धेश्वरयन्त्रालयः, कलिकता-	१८९५
तैत्तिरीयब्राह्मणम्-	आनन्दाश्रममुद्रणालय, पुना-	१८९८
तैत्तिरीयोपनिषत्-	आनन्दाश्रममुद्रणालय, पुना-	१९११
त्रिस्थलीसेतुः-	आनन्दाश्रममुद्रणालय, पुना-	
दानमयूखः-	गुजराती प्रिण्टिग प्रेस, मुम्बई-	१९ .४
देवीभागवतम्-	ठाकुरप्रसाद एण्ड सन्स्, वाराणसी-	
धर्मशास्त्रेतिहासः-	भण्डारकर ओरियण्टाल रिसर्च इनष्टीच्यूट पुना-	१९५८
धर्मशास्त्रस्येतिहासः-	सम्मेलन मुद्रणालय, प्रयाग-	१९६६
धर्मसिन्धुः-	चौखम्वा संस्कृत सीरीज् अफिस्, वाराणसी-	१९६८
निरुक्तम्-	निर्णयसागरप्रेस्, कल्याण, मुम्बई-	१९३०
पद्मपुराणम्-	कलिकता-	१९५७
पराशरमाधवीयम्-	एसिआटीक् सोसाइटी आफ वेंगल, कलिकता-	१९७४
पूर्वमीमांसा-	आनन्दाश्रम मुद्रणालय,पुना-	१९७६
प्रायश्चित्तविवेकः-	जीवानन्दविद्यासागर, कलिकता-	
वौधायनधर्मसूत्रम्-	चौखम्वा संस्कृत सीरीज् आफिस्, वाराणसी-	१९३९

ग्रन्थनाम	मुद्रणालयः	वर्षम्
ब्रह्माण्डपुराणम्-	मोतीलाल बनारसीदास, वाराणसी-	१९७३
भगवद्गीता-	निर्णयसागरप्रेस्, बम्बई-	१९१२
मत्स्यपुराणम्-	आनन्दाश्रम मुद्रणालय, पुना-	१९०७
मदनपारिजातम्-	एसिआटीक् सोसाइटी आफ् बेंगल, कलिकता-	१८८८
मनुस्मृतिः-	(मन्वर्थमुक्तावली) चौखम्बा संस्कृत सीरीज्, अफिस्, वाराणसी-	
”	(मेधातिथिभाष्यसहिता) कलिकता-	
महाभारतम्-	गीताप्रेस्, गोरखपुर-	१९६७
महाभाष्यम्-	मोतीलाल बनारसीदास, वाराणसी-	१९७१
मेदिनीकोषः-	सा॰सुधानिधियन्त्रालय, कलिकता-	१८७२
याज्ञवल्क्यस्मृतिः-	(मिताक्षरा) निर्णयसागरप्रेस्, बम्बे-	१९४९
याज्ञवल्क्यस्मृतिः-	अपरार्कटीका, आनन्दाश्रममुद्रणालय, पुना-	१९०४
याज्ञवल्क्यस्मृतिः-	विश्वरुपटीका, ब्रह्मवादिन् प्रेस्, मद्रास-	
याज्ञवल्क्यस्मृतिः-	बालम्भट्टी, आर्यभूषण प्रेस्, पुना-	१९१४
योगशास्त्रम्-	चौखम्बा संस्कृत बुक् ड़िपोट्, बनारस-	१९११
रामायणम्-	ओरियण्टल इन्ष्टीच्यूट्, बरोदा-	१९६२
वराहपुराणम्-	वेङ्कटेश्वर ष्टीम् प्रेस्, बम्बई-	१९२३
वसिष्ठधर्मसूत्रम्-	भण्डारकर ओरियण्टाल रिसर्च इन्ष्टीच्यूट्, पुना-	१९३१
विष्णुधर्मोत्तर पुराणम्-	वेंकटेश्वर ष्टीम् प्रेस्, बम्बई-	१९१२
विष्णुपुराणम्-	गीताप्रेस्, गोरखपुर-	१९७२
विष्णुस्मृतिः-	चौखम्बा संस्कृत सीरीज् अफिस्, वाराणसी-	१९६२
वैशेषिकसूत्रम्-	एसिआटीक् सोसाइटी आफ बेंगल, कलिकता-	१९०९

ग्रन्थनाम	मुद्रणालयः	वर्षम्
शब्दस्तोम-महानिधिः-	चौखम्बा प्रकाशन, वाराणसी-	१९०७
शतपथब्राह्मणम्	एसिआटीक् सोसाइटी आफ् बेंगल, कलिकता-	१९०८
शाश्वत-धर्मदीपिका-	मेड़िकाल हल प्रेस्, बनारस-	१८८३
शुक्लयजुर्वेदः-	सम्पूर्णानन्द संस्कृत विश्वविद्यालयः, वाराणसी-	१९७८
श्राद्धविवेकः-	(शूलपाणिकृतः) जीवानन्द विद्यासागर, कलिकता-	१९३९
श्रीदेवयानः-	केन्द्रीयसंस्कृतविद्यापीठम्, धर्मशास्त्रविभागः, पुरी-	
श्रीधर्मकल्पद्रुमः-	स्वामी दयानन्दः, भारत धर्मप्रेस्, बनारस-	१९२६
सत्सिद्धान्त-मार्त्तण्डः-	गणपति-कृष्णाजी यन्त्रालयः, बम्बई-	१८८०
सौरपुराणम्-	आनन्दाश्रममुद्रणालय, पुना-	१९२४
स्कन्दपुराणम्-	वेंकटेश्वर ष्टीम् प्रेस्, बम्बई-	
स्मृतिचन्द्रिका-	गवर्नमेण्ट ब्रांच प्रेस, महीशूर-	१९१८
स्मृतिसमुच्चयः-	आनन्दाश्रममुद्रणालयः, पुना-	१९०५
हैमकोषः-	लाइब्रेरी- आ सदाशिव केन्द्रीय संस्कृत विद्यापीठम्, पुरी-	

डेस्क्रिप्टिव् केटलाग आफ् संस्क्रिट् मानुस्क्रिप्टस्-ओरिस्सा राज्य संग्रहालयः, भुवनेश्वरम्

दि ओरिस्सा हिस्टोरिकल् रिसर्च जर्नल-ओरिस्सा राज्य संग्रहालयः-भुवनेश्वरम्,

— —

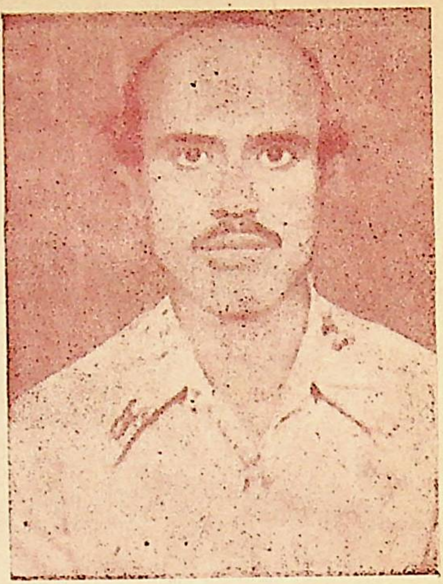

AUTHOR

Born on 4th September 1957 at Ranpur Garh, Puri, Orissa, studied at Sri Sadashiva Kendriya Sanskrit Vidyapeetha, Puri; received Grad & P. G. Scholarships during 6 years of the study including Central Govt. Research scholarship; completed his Research work at Sadashiva Kendriya Sanskrit Vidyapeetha and got Vidyavaridhi (Ph.D.) from Rastriya Sanskrit Sansthan, an autonomous body under the Union Ministry of Education, Govt. of India. He is awarded Prizes in various Sanskrit elocation contests on Dharmashastra and worked for one ye Assistant curator at Ganganatha Jha Re Institute, Allahabad and presently pradhya S.J.S.V., Now he has taken some major works comparative study of Medhatithi and Kullu Manusmriti for post doctoral at K. S. D. Sanskrit University, Darabhanga (Bihar). edited numerous manuscripts, prepared guidelines for other researchers, published one book "Nirnaya Kautukam" and 7 research papers in various journals.